

ISSN 2311-8040

НАУКОВИЙ ВІСНИК

ЛЬВІВСЬКОГО
ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Серія юридична

Випуск 2

Видавничий дім
«Гельветика»
2023

УДК 34(05)
НЗ4

Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ.
Серія юридична: збірник наукових праць / головний редактор Ю. Назар. Львів:
ЛьвДУВС, 2023. Вип. 2. 126 с.

Виходить двічі на рік.

Засновник – Львівський державний університет внутрішніх справ.

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації від 27.12.2019 р.
КВ № 24290-14130ПР.

Рекомендовано Вченою радою Львівського державного університету внутрішніх справ
до друку та поширення через мережу Інтернет (протокол від 29 березня 2023 р. № 9).

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Головний редактор – НАЗАР Юрій, доктор юридичних наук, професор, ORCID 0000-0002-8059-4413
(Львівський державний університет внутрішніх справ, Львів, Україна)

Відповідальний секретар – СПОДИНСЬКИЙ Олександр, доктор філософії в галузі знань
«Право», ORCID 0000-0001-8059-4413 (Львівський державний університет внутрішніх справ,
Львів, Україна)

Члени редколегії:

ЗАБЗАЛЮК Дмитро – доктор юридичних наук, професор, ORCID 0000-0001-5565-4675
(Львівський державний університет внутрішніх справ, Львів, Україна);

БАЛОБАНОВА Дар'я – доктор юридичних наук, доцент, ORCID 0000-0001-7247-0560
(Львівський державний університет внутрішніх справ, Львів, Україна);

ХИТРА Олександра – доктор юридичних наук, доцент, ORCID 0000-0002-3632-5101
(Львівський державний університет внутрішніх справ, Львів, Україна);

АНДРУСІВ Уляна – кандидат юридичних наук, доцент, ORCID 0000-0003-2300-5114
(Львівський державний університет внутрішніх справ, Львів, Україна);

БОНДАРЕНКО Вікторія – кандидат юридичних наук, доцент, ORCID 0000-0003-2326-4394
(Львівський державний університет внутрішніх справ, Львів, Україна);

ВЕРБА Ольга – кандидат юридичних наук, доцент, ORCID 0000-0001-9254-9575
(Львівський державний університет внутрішніх справ, Львів, Україна);

СТЕЦЮК Наталія – кандидат юридичних наук, доцент, ORCID 0000-0001-8895-3153
(Львівський державний університет внутрішніх справ, Львів, Україна).

У публікаціях висвітлено результати досліджень у галузі права,
здійснених фахівцями у теоретичних і практичних напрямках.

У статтях висловлено позицію авторів, яку не завжди підтримує редакційна колегія.

За достовірність фактів, статистичних даних, точність викладеного матеріалу відповідають
автори і рецензенти. Під час передруку матеріалів посилання
на Науковий вісник обов'язкове.

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення
StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl

На підставі Наказу Міністерства освіти та науки України № 157 від 09.02.2021 р.
(додаток 4) видання включено до Переліку наукових фахових видань України категорії «Б»
у галузі юридичних наук (081 «Право», 262 «Правоохоронна діяльність»).

Офіційний сайт видання: <https://journals.lvduvs.lviv.ua/index.php/law>

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

УДК 340.1

DOI <https://doi.org/10.32782/2311-8040/2023-2-1>**Здреник Іванна Василівна,**

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри теорії права, конституційного та приватного права,
Львівський державний університет внутрішніх справ,
вулиця Городоцька, 26, Львів, 79000, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8645-0701>
E-mail: ivanka.bagan@gmail.com

Шишко Валерій Валерійович,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри теорії права,
конституційного та приватного права,
Львівський державний університет внутрішніх справ,
вулиця Городоцька, 26, Львів, 79000, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9193-1059>
E-mail: angelfire1@ukr.net

Повалена Мар'яна Василівна,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри теорії права,
конституційного та приватного права,
Львівський державний університет внутрішніх справ,
вулиця Городоцька, 26, Львів, 79000, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5638-200X>
E-mail: marjankavas@gmail.com

ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ МІЖНАРОДНОГО ДОСВІДУ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РЕЛІГІЙНОЇ СВОБОДИ В УКРАЇНІ

Анотація. У статті аналізується проблема імплементації міжнародного досвіду забезпечення релігійної свободи в Україні. З'ясовано, що імплементація міжнародного досвіду нормативного забезпечення прав людини та релігійної свободи в національну правову систему відбувається за принципами: доцільності; органічного поєднання мети і засобів; розбудови законодавчої бази з урахуванням норм, які фіксуються міжнародними документами з прав людини.

Зазначено, що поняття «свобода совісті» та «свобода релігії» не є ідентичними, проте між ними наявний тісний взаємозв'язок. З деякою умовністю можна стверджувати, що друге поняття є вужчим різновидом першого.

Свободу релігії доцільно поділяти на такі види: свободу віровизнання та свободу віросповідання. Свобода віровизнання як природне (загальносоціальне) право людини – це можливість особи вільно обирати об'єкт своєї віри та визначати особисте внутрішнє ставлення до нього. Ця свобода стосується внутрішньої сфери індивідуума. Свобода віросповідання як природне право людини є можливістю особи вчиняти певні дії або ж утримуватися від них, унаслідок чого об'єктивується її віровизнання.

Відзначено, що успішність подальшого шляху України до відповідності її законодавства міжнародним гуманітарним стандартам (свободи думки, совісті та релігії) безпосередньо залежить від того, як швидко Україна буде ратифікувати міжнародно-правові акти, використовувати у власному законодавстві вжи-

вану в них термінологію, поширювати судову практику застосування норм міжнародного права, контролювати дотримання основних прав і свобод, проводити відповідні заходи просвітницького характеру.

Ключові слова: особисті немайнові права особи, права людини, держава, релігія, право на свободу думки, свобода совісті, свобода релігії, міжнародний досвід, Європейський суд з прав людини.

Zdrenyk Ivanna, Shyshko Valerii, Povalena Mariana. IMPLEMENTATION OF INTERNATIONAL EXPERIENCE IN ENSURING RELIGIOUS FREEDOM IN UKRAINE

Abstract. *The article analyzes the problem of implementing the international experience of ensuring religious freedom in Ukraine. It has been studied that the implementation of the international experience of regulatory provision of human rights and religious freedom into the national legal system takes place according to the principles of: expediency; an organic combination of goals and means; development of the legislative framework taking into account the norms fixed by international documents on human rights.*

It is indicated that the concepts of "freedom of conscience" and "freedom of religion" are not identical, but there is a close relationship between them. With a certain convention, it can be argued that the second concept is a narrower variety of the first.

Freedom of religion should be divided into such types as freedom of religion and freedom of religion. Freedom of religion as a natural (universal social) human right is an individual's ability to freely choose the object of his faith and determine his personal internal attitude towards it. This freedom touches the inner sphere of the individual. Freedom of religion as a natural human right is a person's ability to perform certain actions or refrain from them, as a result of which his religion is objectified.

It was noted that the success of Ukraine's further path to compliance of its legislation with international humanitarian standards (freedom of thought, conscience and religion) directly depends on how quickly Ukraine will ratify international legal acts, use the terminology used in them in its own legislation, and spread the judicial practice of applying the norms of international law, control the observance of fundamental rights and freedoms, carry out appropriate educational activities.

Key words: *personal non-property rights of individual, human rights, state, religion, right to freedom of thought, freedom of conscience, freedom of religion, international experience, European Court of Human Rights.*

Постановка проблеми. В Україні нове усвідомлення права на свободу думки, совісті та релігії в його міжнародно-правовому вимірі почало формуватися в результаті глибоких демократичних перетворень і євроінтеграційних процесів. Отже, державне регулювання права на свободу думки, совісті та релігії повинно здійснюватися відповідно до міжнародно-правових стандартів. Варто зауважити, що національне законодавство у сфері забезпечення права на свободу думки, совісті та релігії потребує істотного вдосконалення.

Така необхідність зумовлюється таким: по-перше, базовий документ, який регулює відносини в цій сфері, Закон України «Про свободу совісті і релігійні організації», ухвалений 23 квітня 1991 р., має загальний декларативний характер і понад тридцять років не зазнав необхідних поправок (змін); по-друге, Україна за роки незалежності стала багатоконфесійною державою, тому є потреба в ухваленні відповідних норм для вирішення назрілих міжконфесійних проблем. Саме імплі-

ментація державою міжнародно-правових норм і врахування досвіду Європейського суду з прав людини має вагоме значення як для належного забезпечення права на свободу думки, совісті та релігії, так і для гармонізації міжконфесійного діалогу в Україні.

Порушення права людини на свободу думки, совісті та релігії негативно впливає практично на всі інші права, як-от: право на життя, фізичної цілісності, свободи та безпеки особи, право на свободу висловлення, мирні зібрання та об'єднання, освіту, право на свободу пересувань, національність тощо. Тому теоретичне розуміння права на свободу думки, совісті та релігії є однією з конститутивних проблем дослідження прав людини, міжнародно-правовий зміст якого можна щонайкраще осмислити шляхом аналізу сучасної практики Європейського суду з прав людини. Також це має велике утилітарне значення для подальшої модернізації національного законодавства та гарантування права людини на свободу думки, совісті та релігії в Україні.

Аналіз дослідження проблеми. Проблема науково-теоретичного осмислення напрямів імплементації зарубіжного досвіду нормативно-правового забезпечення системи прав людини і релігійної свободи в законодавстві України, безперечно, привертала увагу вітчизняних фахівців із різних галузей правової науки. Насамперед вирізняються праці В. Климова, М. Лубської, Ю. Пайди, В. Опанасюка, В. Сорокуна, Є. Ткаченко, В. Чернописької, Л. Ярмол та інших.

Однак варто констатувати, що бракує праць, автори яких намагались би розглянути задану проблему як з погляду останніх змін у національному законодавстві, що стосується проблеми регулювання релігійної свободи, так і в контексті еволюції міжнародно-правових норм у цій сфері впродовж останніх років.

Мета статті – дослідити проблемні аспекти імплементації міжнародного досвіду нормативного забезпечення прав людини та релігійної свободи в національну правову систему України.

Виклад основного матеріалу. Право на свободу світогляду та віросповідання закріплене в Основному законі України та в більшості конституцій зарубіжних країн, воно належить до основоположних природних прав людини, адже є необхідною складовою частиною свободи особистого самовизначення. Окрім того, релігійна свобода є основою обґрунтування плюралізму суспільного та державного життя як однієї з визначальних ознак демократичної країни. На підтвердження цього Європейський суд з прав людини в рішенні від 19 квітня 1993 р. у справі «Коккінакіс проти Греції» (*Kokkinakis v. Greece*) зауважує, що свобода думки, совісті та релігії – це основа демократичного суспільства. У своєму релігійному вимірі вона є одним із невід’ємних, основних складників формування ідентичності віруючих і їх життєвої позиції, водночас вона є цінним надбанням для атеїстів, агностиків, скептиків та індиферентних осіб. Ідеться про плюралізм, здобутий дорогою ціною впродовж століть, який є засадничим для розвитку демократичного суспільства [1].

Свобода думки, совісті та релігії як фундаментальне загальновизнане право людини відображена в низці міжнародно-правових актів, до яких передусім належать: Загальна декларація прав людини (ООН, 1948 р.; ст. 18) [2], Міжнародний пакт про громадянські й політичні права (ООН, 1966 р.; ст. 18) [3], Декларація про ліквідацію всіх форм нетерпимості і дискримінації на підставі релігії чи переконань (ООН, 1981 р.) [4], Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод (Рада Європи, 1950 р.; ст. 9) (далі – Конвенція) [5], Хартія Європейського союзу про основні права (2000 р.; ст. 10) [6].

Серед важливих юридичних гарантій захисту свободи думки, совісті та релігії – діяльність Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ). Як нами зауважувалося, рішення ЄСПЛ надважливі як для теоретичного розуміння змісту ст. 9 Конвенції, так і для правильного її застосування.

Традиційним для Конвенції є те, що ст. 9 не містить дефініцій таких основних понять, як «свобода думки», «совість», «релігія», а також орієнтовного переліку елементів чи критеріїв, які би чітко окреслювали правові межі дії цієї статті. У науковому дискурсі часто акцентується на відсутності універсального тлумачення означених конвенційних понять, і ми погоджуємося з тими вченими, на думку яких формування вичерпного переліку переконань, що підпадають під надані статтею гарантії, є нераціональним. Це зумовлено тим, що не завжди можна надати науково-словесної форми змісту (смісловим елементам) думки, совісті й релігії [7].

Поняття «свобода совісті» та «свобода релігії» не є ідентичними, проте між ними є тісний взаємозв’язок. З деякою умовністю можна стверджувати, що друге поняття є вужчим різновидом першого: людина може дотримуватися будь-яких поглядів і переконань, зокрема сповідувати певну релігійну систему або ж мати атеїстичні переконання взагалі. Саме вільний вибір ставлення до релігії означає, що людина має право самостійно, без жодного зовнішнього тиску, примусу чи загрози дискримінації визначати власне став-

лення до конкретного віросповідання або релігії як світогляду загалом. Свобода совісті передбачає внутрішню свободу вибору морально-етичних переконань, що охоплює всі аспекти духовного й інтелектуального життя людини, тому і є в одному переліку зі свободою думки.

Підтримуємо позицію Крумерха Петера, що право на свободу релігії передбачає два аспекти – “forum internum” (внутрішня свобода релігії) та “forum externum” (зовнішня свобода релігії). “Forum internum” захищає свободу дотримуватися внутрішніх переконань, свободу мати релігійні переконання або їх не мати, свободу їх змінювати. Ця внутрішня свобода невід’ємно пов’язана із правом вираження своєї релігії – “forum externum”, тобто свободою виявляти свої релігійні переконання публічно, безперешкодно здійснювати релігійну діяльність [8].

Зауважимо, що правове регулювання може здійснюватися лише за умови “forum externum”, поки свобода думки, совісті та релігії належить до внутрішньої сфери людини (“forum internum”), це право є абсолютним. Отже, на державу покладено негативне зобов’язання щодо невтручання в дане право.

На думку окремих українських учених, свободу релігії доцільно поділяти на такі види: свободу віровизнання та свободу віросповідання. Свобода віровизнання як природне (загальносоціальне) право людини – це можливість особи вільно обирати об’єкт своєї віри та визначати особисте внутрішнє ставлення до нього. Міжнародні та національні правові норми не встановлюють меж цієї свободи, оскільки вона стосується внутрішньої сфери індивідуума. Свобода віросповідання як природне (загальносоціальне) право людини є можливістю особи вчиняти певні дії або ж утримуватися від них, унаслідок чого об’єктивується її віровизнання [9, с. 369]. Конкретизуємо, що свобода віросповідання як природне (загальносоціальне) право людини – це можливість особи публічно діяти з метою реалізації власних релігійних або інших переконань (тобто їх визнавати, змінювати та практикувати).

Деяка амбівалентність властива сучасному міжнародному розумінню свободи релігії, у якому виокремлюють її позитивний і негативний аспекти [10, с. 105]. Прикладами негативної релігійної свободи вважається право особи не належати до жодної релігійної спільноти, право не здійснювати публічно релігійні дії чи обряди, право на відмову від релігійної освіти тощо. Зазвичай негативний аспект релігії притаманний секуляризційному суспільству, у якому свобода релігії ґрунтується суто на правових засадах. Натомість позитивний аспект цього права передбачає форми дій adeptів усіх без винятку релігій, зазвичай складнощі виникають із позитивним аспектом свободи релігії в поєднанні з “forum externum”.

Межі здійснення свободи релігії як природної можливості людини визначені в основних міжнародних документах з прав людини. У ст. 9 Конвенції визначено такі форми зовнішнього вияву переконань: «свободу сповідувати свою релігію або переконання під час богослужіння, навчання, виконання та дотримання релігійної практики та ритуальних обрядів як одноособово, так і спільно з іншими, як прилюдно, так і приватно» [5]. Звідси постає необхідність розгляду поняття «релігійна практика», адже в Конвенції вона розуміється як окрема форма вираження переконань, що гарантується людині. На жаль, у своїй практиці ЄСПЛ так і не визначив, які саме активності необхідно кваліфікувати як «дотримання релігійної практики», що підпадає під міжнародно-правовий захист. З огляду на те, що Конвенція являє собою гнучку систему, розвитку якої сприяє дотримання принципу ефективного та динамічного тлумачення, можемо висновувати, що в питаннях кваліфікації ЄСПЛ враховує обставини кожної конкретної справи.

Отже, конвенційне розуміння таких складних і всебічних правових категорій, як «свобода думки», «свобода совісті», «свобода релігії», розвивається в контексті судової практики Європейського суду з прав людини, який у своїй діяльності керується принципом оперативного та динамічного тлума-

чення конвенційних норм, а також іншими, пов'язаними з ним принципами, що забезпечує дієвість захисного механізму. Нині ЄСПЛ акумульовано значний позитивний досвід, що дозволяє визначити межі втручання держави у право на свободу думки, совісті та релігії, зрозуміти позиції, які обстоюють петиціонери під захистом Конвенції. Зауважимо, що такі позиції в розумінні ст. 9 насамперед повинні мати «певний рівень переконливості, серйозності та важливості», а також бути сумісними з людською гідністю.

ЄСПЛ розглядає порушені межі здійснення свободи релігії в тому чи іншому випадку на підставі звернення до нього осіб по захист цього права. Упродовж останніх років значно зросла кількість скарг до Європейського суду щодо порушення ст. 9 Конвенції, а також їх складність. Як відзначає професор публічного права Дж. Мердок, нещодавно прецедентне право ЄСПЛ щодо ст. 9 було досить обмежене та зосереджене здебільшого на захисті свободи вираження релігії в установах виконання покарань або на розгляді трудових спорів, пов'язаних із релігійними переконаннями [11].

Нині рішення ЄСПЛ розглядаються в основному щодо балансу свободи вираження поглядів, права на освіту, інших прав і свободи релігії. Як слушно зауважує професор П. Рабінович, перевірку та забезпечення справедливої збалансованості інтересів людини з інтересами (потребами) суспільства Європейський суд вважає одними з основних засобів забезпечення правомірності відносин «людина – держава» [12].

Зауважимо, що в Законі України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23 лютого 2006 р. зазначається, що суди України у процесі розгляду справ застосовують Конвенцію та практику Європейського суду як джерело права (ст. 17) [13]. Відповідно вивчення й аналіз основних положень рішень Європейського суду щодо меж втручання держави у право на свободу думки, совісті та релігії має не лише теоретичне, а й практичне значення.

За період свого функціонування ЄСПЛ розглянув значну кількість справ щодо

захисту прав людини загалом і свободи думки, совісті та релігії зокрема. Так, упродовж 1957–2022 рр. установлено порушення ст. 9 Конвенції у приблизно 70 рішеннях ЄСПЛ (лідують у цих порушеннях Греція, Туреччина, Болгарія, Боснія та Герцеговина, Молдова, Франція, Німеччина, Швейцарія, Нідерланди) [14]. Надмірне та необґрунтоване втручання в реалізацію права на свободу релігії в цих державах пов'язане з відсутністю нормативного закріплення принципу пропорційності в конституціях, який є одним із найбільш застосованих у рішеннях ЄСПЛ. Також це зумовлено різною правозастосовною практикою судів під час вирішення справ щодо обмеження права на свободу релігії та вузьким підходом до розуміння поняття «світська держава».

Стосовно цього приводу слушно зауважує С. Шевчук, що діяльність суддів нині не може бути зведена до простого, механічного нормозастосування, оскільки потребує творчого, «динамічного» та цільового тлумачення у процесі реалізації конституційних норм із метою встановлення конституційного судового контролю за змістом законів і визначення суддівських стандартів щодо пропорційності обмежень основних прав людини. Завдяки дії принципу пропорційності створюються умови для формування так званої «процесуальної демократії». Саме тому велика увага має приділятися не лише нормативному закріпленню принципу пропорційності, але і належному рівню його правозастосування [15, с. 73].

Висновки. Отже, процес імплементації міжнародно-правових норм про захист права людини на релігійну свободу на рівні національного законодавства триває. Уже нині воно є одним із найбільш збалансованих у питаннях дотримання релігійної свободи серед законодавств пострадянських країн. Національне законодавство в питаннях щодо регулювання прав людини та дотримання релігійної свободи має чітко дотримуватися всіх положень ст. 9 Європейської конвенції про захист прав людини та враховувати судову практику ЄСПЛ.

Імплементація міжнародного досвіду нормативного забезпечення прав людини та релігійної свободи в національну правову систему відбувається за принципами: доцільності; органічного поєднання мети і засобів; розбудови законодавчої бази з урахуванням норм, які фіксуються міжнародними документами з прав людини. Успішність подальшого шляху України до відповідності її законодавства міжнародним гуманітарним стандартам, а

саме – свободі думки, совісті та релігії, безпосередньо залежить від того, як швидко наша країна буде ратифікувати міжнародно-правові акти та використовувати у власному законодавстві вживану в них термінологію, поширювати судову практику застосування норм прецедентного права, контролювати те, як у повсякденному житті соціуму дотримуються основних прав і свобод, а також проводити відповідні заходи просвітницького характеру.

Список використаних джерел:

1. Коккинакис против Греции. Страсбург (3/1992/348/421). Решение Европейского суда по правам человека от 25 мая 1993 г. URL: <http://www.rpqi.narod.ru/echr/translation/translation/kokkinakis.htm>.
2. Загальна декларація прав людини. База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text.
3. Міжнародний пакт про громадянські й політичні права. База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text.
4. Декларація про ліквідацію всіх форм нетерпимості і дискримінації на підставі релігії чи переконань. База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_284#Text.
5. Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод. База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.
6. Хартія Європейського Союзу про основні права. База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_524#Text.
7. Чевичалова Ж. Свобода думки, совісті і релігії в Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (окремі аспекти). *Теорія і практика правознавства*. 2020. Вип. 2 (18). URL: <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:GGPPhsa8DUYJ:tlaw.nlu.edu.ua/article/view/217173/218881+&cd=17&hl=uk&ct=clnk&gl=ua>.
8. Krömerhe Peter. Fundamental right to freedom of religion. Conference of *European Churches*. URL: <https://link.springer.com/article/10.1007/s12142-018-0512-8>.
9. Ярмол Л., Тучапець І. Захист свободи віросповідання Європейським судом з прав людини (загально-теоретичні аспекти). *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2015. № 824. С. 368–372.
10. Близенков В. Л. Запрет на строительство минаретов в Швейцарии vs свобода вероисповедания в Европе: правовые, политические и социальные аспекты. *Социология власти*. 2017. Т. 29. № 4. С. 104–126.
11. Murdoch Jim. Ochrona prawa do wolności myśli, sumienia i wyznania w Europejskiej Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności: Podręczniki praw człowieka Rady Europy. Strasburg, 2012. URL: <https://rm.coe.int/16806f14e5>.
12. Рабінович П. Рішення Європейського суду з прав людини: до характеристики концептуально-методологічних засад їх обґрунтування. URL: <http://eurocourt.in.ua/Article.asp?AIdx=31>.
13. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України. База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text>.
14. Rapport annuel 2014 de la Cour européenne des droits de l'homme, Conseil de l'Europe. URL: https://www.echr.coe.int/documents/annual_report_2014_fra.pdf.
15. Шевчук С. Значення загальноправового принципу пропорційності для визначення конституційності законодавчих обмежень щодо реалізації конституційних прав і свобод (зарубіжний досвід). *Вісник Академії правових наук України*. 2000. № 1. С. 69–76.

References:

1. Kokkynakys protiv Hretsyyiuh. Strasburh (3/1992/348/421). Reshenye Evropeiskoho suda po pravam cheloveka ot 25 maia 1993 h. URL: <http://www.rpqi.narod.ru/echr/translation/translation/kokkinakis.htm>

2. Zahalna deklaratsiia prav liudyny. Baza danykh «Zakonodavstvo Ukrainy» / Verkhovna Rada Ukrainy. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text. [in Ukrainian]
3. Mizhnarodnyi pakt pro hromadianski y politychni prava. Baza danykh «Zakonodavstvo Ukrainy» / Verkhovna Rada Ukrainy. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text. [in Ukrainian]
4. Deklaratsiia pro likvidatsiiu vsikh form neterpymosti i dyskryminatsii na pidstavi relihii chy perekonan. Baza danykh «Zakonodavstvo Ukrainy» / Verkhovna Rada Ukrainy. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_284#Text. [in Ukrainian]
5. Konventsiiia pro zakhyst prav liudyny ta osnovopolozhnykh svobod. Baza danykh «Zakonodavstvo Ukrainy» / Verkhovna Rada Ukrainy. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text. [in Ukrainian]
6. Khartiia Yevropeiskoho Soiuzu pro osnovni prava. Baza danykh «Zakonodavstvo Ukrainy» / Verkhovna Rada Ukrainy. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_524#Text. [in Ukrainian]
7. Chevychalova Zh. Svoboda dumky, sovisti i relihii v Konventsii pro zakhyst prav liudyny i osnovopolozhnykh svobod (okremi aspekty). Teoriia i praktyka pravoznavstva. 2020. Vyp. 2 (18). URL: <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:GGPPhsa8DUYJ:tlaw.nlu.edu.ua/article/view/217173/218881+&cd=17&hl=uk&ct=clnk&gl=ua>. [in Ukrainian]
8. Krömerhe Peter. Fundamental right to freedom of religion. Conference of European Churches. URL: <https://link.springer.com/article/10.1007/s12142-018-0512-8>
9. Iarmol L., Tuchapets I. Zakhyst svobody virospovidannia Yevropeiskym sudom z prav liudyny (zahalnoteoretychni aspekty). Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politehnika». 2015. № 824. S. 368–372. [in Ukrainian]
10. Blyzenkov V. L. Zapret na stroytelstvo mynaretov v Shveitsaryi vs svoboda veroyspovedaniya v Evrope: pravovye, polytycheskiye y sotsyalnye aspekty. Sotsyolohyia vlasty. 2017. T. 29. № 4. S. 104–126.
11. Murdoch Jim. Ochrona prawa do wolności myśli, sumienia i wyznania w Europejskiej Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności: Podręczniki praw człowieka Rady Europy. Strasburg, 2012. URL: <https://rm.coe.int/16806f14e5>.
12. Rabinovych P. Rishennia Yevropeiskoho sudu z prav liudyny: do kharakterystyky kontseptualno-metodolohichnykh zasad yikh obgruntuvannia. URL: <http://eurocourt.in.ua/Article.asp?AIdx=31>. [in Ukrainian]
13. Pro vykonannia rishen ta zastosuvannia praktyky Yevropeiskoho sudu z prav liudyny : Zakon Ukrainy. Baza danykh «Zakonodavstvo Ukrainy/ Verkhovna Rada Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text>. [in Ukrainian]
14. Rapport annuel 2014 de la Cour européenne des droits de l'homme, Conseil de l'Europe. URL: https://www.echr.coe.int/documents/annual_report_2014_fra.pdf.
15. Shevchuk S. Znachennia zahalnopravovoho pryntsypu proporsiiinosti dlia vyznachennia konstytutsiinosti zakonodavchykh obmezhen shchodo realizatsii konstytutsiinykh prav i svobod (zarubizhnyi dosvid). Visnyk Akademii pravovykh nauk Ukrainy. 2000. № 1. S. 69–76. [in Ukrainian]

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

УДК 347.939

DOI <https://doi.org/10.32782/2311-8040/2023-2-2>

Кучер Віталій Орестович,

кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри теорії права,
конституційного та приватного права,
Львівський державний університет внутрішніх справ,
вулиця Городоцька, 26, Львів, 79000, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0877-5735>
E-mail: kucherviv@ukr.net

Парасюк Василь Михайлович,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії права,
конституційного та приватного права,
Львівський державний університет внутрішніх справ,
вулиця Городоцька, 26, Львів, 79000, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8195-7597>
E-mail: parasyk@ukr.net

Бориславський Ростислав Андрійович,

доктор філософії,
викладач кафедри теорії права,
конституційного та приватного права,
Львівський державний університет внутрішніх справ,
вулиця Городоцька, 26, Львів, 79000, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8941-7942>
E-mail: rostykboss@gmail.com

ПРАВОВА ПРИРОДА ЗАХОДІВ ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРИМУСУ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

Анотація. У статті досліджуються питання правового регулювання заходів процесуального примусу. Проаналізовано такі заходи процесуального примусу як попередження та видалення із залу судового засідання, штраф.

Визначено суб'єктів, до яких може бути застосовано видалення із залу судового засідання. Воно може бути застосоване до учасників цивільного процесу та інших осіб, присутніх в судовому засіданні.

Розкрито зміст ухвали суду про застосування заходів процесуального примусу. Наголошено на неможливості застосування до особи, кількох заходів процесуального примусу за одне й те саме правопорушення. Сформульовано пропозиції щодо подальшого удосконалення норм цивільного процесуального кодексу України.

Ключові слова: судовий розгляд, цивільний процес, розгляд справи у суді першої інстанції, заходи процесуального примусу, попередження, видалення із залу судового засідання.

Kucher Vitalii, Parasiuk Vasyl, Boryslavskiy Rostyslav. LEGAL NATURE OF MEASURES OF PROCEDURAL COERCION IN CIVIL PROCEEDINGS

Abstract. The article deals with the legal regulation of procedural coercion. Analyzes such as procedural enforcement measures to prevent and remove from the courtroom, fine.

During removal from the courtroom should be understood forced deprivation of opportunities to be in the courtroom during a civil case in court.

Application removal from the courtroom possible only if the person has been duly notified previously chairman of breach of order during the trial and the possibility of using a person more stringent measures of coercion.

An entity to which the applicable removal from the courtroom. It can be applied to members of civil process and other persons, present in the courtroom.

The content of the court on the application of procedural coercion. Emphasized the impossibility of the person several measures of procedural compulsion for the same offense.

Suggestions for further improvement of the Civil Procedure Code of Ukraine.

Legislators need to review the system of procedural coercion and detail the mechanism of their application. Article 92 of the Civil Procedure Code of Ukraine should be supplemented by the provisions of the need for the additional proceedings in the case of removal from the courtroom single lawyer, legal representative or expert. This could be, for example, an ad break in the hearing, replacing the legal representative and more.

The legal regulation of fines for contempt of court also needs improvement. The law makes it possible to apply a procedural fine and an administrative fine for contempt of court for the same offense.

Key words: court proceedings, civil proceedings, proceedings in the court of first instance, measures of procedural coercion, warning, removal from the courtroom.

Постановка проблеми. Заходи процесуального примусу, як і будь-які інші заходи державного примусу, тісно пов'язані з обмеженням прав і свобод. Такі обмеження можуть бути особистого характеру, а також стосуватися права власності, зокрема права володіти майном.

Такі заходи спрямовані на можливість суб'єктів цивільного процесу реалізувати гарантоване Конституцією України право на захист. Як наслідок – передбачені цивільним процесуальним законодавством заходи примусу повинні відповідати основоположним началам, які закріплені в Конституції України та Цивільному процесуальному кодексі України (далі – ЦПК України).

Стан дослідження. Питання нормативно-правового регулювання процесуальних заходів примусу розкривалися у працях видатних науковців-теоретиків цивільного процесу. Це праці В. Баранкової, С. Бичкової, В. Бобрика, В. Комарова, В. Кравчука, І. Лукіна, Ю. Притики, В. Теліпка, О. Угриновської, С. Фурси, М. Штефана, Ю. Нечипорука та інших.

При цьому під час реалізації заходів процесуального примусу велика кількість питань залишається невирішеною. Зокрема, це стосується можливості застосування такого заходу примусу як видалення із залу судового засідання законного представника, адвоката, експерта, свідка. Виникає питання, чи не суперечить такий захід процесуального примусу як видалення із залу судового засідання закрі-

пленим в Конституції та в ЦПК України положенням. Чи не буде суперечити видалення із залу судового засідання адвоката закріпленому в ст. 59 Конституції України праву кожного на професійну правничу допомогу. Чи не буде суперечити видалення із залу судового засідання законного представника порядку розгляду позовного провадження в цивільному судочинстві, а також принципу змагальності сторін. І чи буде цивільна справа розглянута повно та всебічно, у разі видалення із залу судового засідання свідка чи експерта.

Метою даної статті є аналіз чинного цивільного процесуального законодавства, що регулює питання заходів процесуального примусу. Відповідно до окресленої мети поставлено такі завдання: визначити правову природу заходів процесуального примусу; розкрити порядок застосування окремих заходів процесуального примусу, зокрема видалення із залу судового засідання; проаналізувати наслідків застосування окремих заходів процесуального примусу щодо учасників судового процесу.

Виклад основних положень. Цивільне процесуальне законодавство зазначає, що заходами процесуального примусу є процесуальні дії, що вчиняються судом у визначених цим Кодексом випадках з метою спонукання відповідних осіб до виконання встановлених у суді правил, добросовісного виконання процесуальних обов'язків, припинення зло-

вживання правами та запобігання створенню протиправних перешкод у здійсненні судочинства (ст. 143 ЦПК України).

Заходи процесуального примусу є формою цивільно-процесуальної відповідальності учасників процесу за невиконання процесуальних обов'язків. До того ж із визначення, встановленого в ЦПК України, слідує, що заходи процесуального примусу можуть застосовуватись до будь кого із учасників судового процесу не залежно від процесуального статусу, а також і до осіб, що не є учасниками цивільного судочинства (не беруть участі у справі).

Заходи процесуального примусу:

- спонукають відповідних осіб до виконання встановлених у суді правил, добросовісного виконання процесуальних обов'язків;
- припиняють зловживання правами, не допускаючи безпідставного використання судів для досягнення цілей, що не є сумісними із правосуддям, зменшуючи операційне навантаження на суди та витрати бюджетних коштів на утримання судів, а також унеможливаючи прийняття справ до провадження та їх судового розгляду без достатніх для цього фактичних та правових підстав;
- запобігають створенню протиправних перешкод у здійсненні судочинства, відраджує учасників справи та причетних до справи осіб від повторення процесуальних правопорушень (спеціальна превенція), а також справляючи виховний вплив на учасників судочинства (загальна превенція);
- можуть слугувати засобом компенсації втрат держави та учасників справи від зловживання процесуальними правами чи іншого процесуального правопорушення [1, с. 148].

Заходи процесуального примусу застосовуються судом з метою припинення правопорушення, а також для стимулювання учасників судового процесу щодо виконання ними своїх процесуальних обов'язків.

Необхідною передумовою застосування заходів процесуального примусу до окремої особи є порушення нею встановлених судових правил або протиправне перешкоджання здійсненню цивільного судочинства.

Встановленими в суді правилами є вимоги нормативних актів, що регулюють діяльність суду або інших державних установ. Це можуть бути правила розпорядку окремого суду; локальні нормативні акти, затверджені головою суду.

Правила суду може визначати головуючий під час судового засідання. Суддя може встановлювати порядок дослідження доказів, черговість допиту свідків чи інших учасників справи, особливості застосування фіксації цивільного процесу, в тому числі проведення звуко- чи відеозапису та ін.

Заходи процесуального примусу можуть застосовуватись як реакція на образу судді чи інших учасників процесу, вчинення протиправних дій (наприклад, хуліганства) в залі судового засідання, порушення встановлених вимог протиепідемічного законодавства, блокування приміщень, знищення або пошкодження майна суду тощо.

Заходи процесуального примусу застосовуються судом шляхом постановлення ухвали про їх застосування (ч. 2 ст. 143 ЦПК України). Відповідно до вимог ст. 260 ЦПК України «Зміст ухвали суду» в ухвалі про застосування заходу цивільно-процесуального примусу необхідно зазначати дані про дату та місце її постановлення; дані про суддю (прізвище, ініціали), учасників справи. Обов'язково мають бути відображені мотиви, з яких суд зробив висновок про потребу застосування заходу примусу. Зазначається норма закону, яким керувався суд, і конкретний вид заходу процесуального примусу (відповідно до ст. 144 ЦПК України).

Так, ст. 144 ЦПК України визначає наступні заходи процесуального примусу: 1) попередження; 2) видалення із залу судового засідання; 3) тимчасове вилучення доказів для дослідження судом; 4) привід; 5) штраф.

Суть попередження розкривається науковцями як доведення порушнику інформації про те, що його поведінка не відповідає визначеним правилам і є потреба припинити протиправну поведінку. Інакше – будуть судом застосовані заходи процесуального примусу [2, с. 240]. При цьому правопоруш-

нику роз'яснюється норма ст. 145 ЦПК України, що у разі повторного порушення встановленого порядку судового засідання та / або невиконання розпоряджень головуєчого будуть застосовані суворіші заходи примусу [3, с. 20].

При цьому слід врахувати, що попередження може бути застосовано за порушення встановленого порядку у залі судового засідання і не може застосовуватися поза його межами.

Закон не визначає дії, які можуть бути кваліфіковані як порушення порядку в залі судового засідання. Слід погодитися з думкою В.І. Бобрика про те, що питання про порушення особою встановленого порядку носить суб'єктивний судовий характер. Суддя (колегія суддів), що розглядає справу, керуються власним внутрішнім переконанням, вирішуючи питання про порушення встановленого порядку [4, с. 18].

Порушення порядку або непокоря законним вимогам головуєчого під час судового засідання може проявлятися у двох формах: дії та бездіяльності. Очевидно, що особи, які вперше приходять до суду, можуть і не знати правил поведінки в суді, тому такі правила, а також заходи процесуального примусу, які можуть бути застосовані до осіб у разі їх порушення, повинні бути роз'яснені завчасно судовим розпорядником.

Очевидно, що той, хто вперше звертається до суду, може бути не в курсі встановлених судових правил поведінки. Ці правила мають бути роз'яснені судовим розпорядником в суді, а звернуто увагу на можливі заходи процесуального примусу, які можуть бути застосовані до особи у разі порушення визначених правил.

Під видаленням з залу судового засідання розуміють це позбавлення учасника процесу чи іншої особи, яка присутня у залі судового засідання, права бути присутньою на цьому судовому засіданні, та застосовується негайно та виключно у разі повторного порушення порядку під час судового засідання або повторного невиконання розпоряджень головуєчого [5, с. 117].

Застосувати видалення із зали судового засідання можна у разі, якщо особу належним чином судом було попереджено про порушення встановленого порядку та вказано на можливість застосування більш жорстких заходів примусу.

Відповідно до вимог Положення про порядок створення та діяльності служби судових розпорядників, затвердженого наказом Державної судової адміністрації України від 20.07.2017 № 815, виконання фактичних дій щодо видалення особи, яка проявляє неповагу до суду та порушує громадський порядок у приміщенні суду, із залу судового засідання за розпорядженням голови суду покладається на судового розпорядника [6].

Варто вказати на важливість саме правомірного застосування видалення із залу судового засідання, яке полягає у тому, що порушення судом процесуального законодавства призводить фактично до порушення права на судовий захист, яке гарантоване ст. 55 Конституції України, ст. 6 Європейської конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. Європейський Суд із прав людини неодноразово зазначав у своїх рішеннях, що позбавлення особи можливості фактично бути присутньою під час вирішення судом питання, яке стосується прав відповідної особи, є неприйнятним (наприклад, рішення від 7 липня 2011 р у справі «Федоров і Федорова проти України» (Fyodorov and Fyodorova v. Ukraine) [7].

Як зазначає І. Жолтобрюх видалення сторони у справі із залу судового засідання, насамперед за умови, що вона веде справу самостійно, без залучення представника, унеможлиблює реалізацію нею процесуальних прав під час судового засідання, що є несумісним із принципами змагальності сторін та гласності судового процесу, що підриває справедливість судового розгляду у цілому та визначає необхідність запровадження альтернативних видаленню із залу судового засідання примусових заходів до сторін у справі, що допустили повторне після попередження порушення порядку під час судового засідання або невиконання розпоряджень судді (головуючого судді) [1, с. 149].

Відповідно до положень ЦПК України видалення із зали судового засідання може бути застосоване до учасників судового процесу та інших осіб, присутніх в судовому засіданні.

Стаття 42 ЦПК України зазначає, що учасниками справи в позовному провадженні є сторони, треті особи; у справах наказного провадження – це заявник та боржник; в справах окремого провадження такими особами є заявники та інші заінтересовані особи. Стаття 65 ЦПК України зазначає, що учасниками судового процесу, крім учасників справи та їхніх представників, є помічник судді, секретар судового засідання, судовий розпорядник, свідок, експерт, експерт з питань права, перекладач, спеціаліст. Тому до усіх вище перерахованих осіб, як учасників судового процесу, може бути застосований такий захід процесуального примусу, як видалення із зали судового засідання.

Що ж стосується інших осіб, присутніх в залі судового засідання ч.1 ст. 7 ЦПК України зазначає, що розгляд справ в судах проводиться усно і відкрито, крім випадків, передбачених ЦПК України. Будь-яка особа має право бути присутньою у відкритому судовому засіданні.

Стаття 142 ЦПК України сформульована таким чином, щоб наголосити на можливості застосування такого процесуального заходу як видалення із зали судового засідання до будь-якого учасника цивільного процесу. Це стосується також перекладача, свідка, експерта, представника. Але норма процесуального законодавства побудована таким чином, що у законі визначено дії суду у разі видалення із зали судового засідання лише перекладача: у разі видалення із зали судового засідання перекладача суд оголошує перерву і надає час для його зміни (ч.2 ст.145 ЦПК України).

У даному випадку, застосовуючи ч. 2 ст. 145 ЦПК України, суд вживає заходів до уникнення порушення законодавства щодо мови цивільного судочинства. Адже відповідно до ч. 4 ст. 9 ЦПК України учасники судового процесу, які не володіють або недостатньо володіють державною мовою, мають право робити заяви, надавати пояснення, виступати

в суді і заявляти клопотання рідною мовою або мовою, якою вони володіють, користуючись при цьому послугами перекладача.

Як повинен діяти суд у разі видалення із зали судового засідання інших учасників процесу (наприклад, експерта, представника) – закон не розкриває. Цивільне процесуальне законодавство не вказує на потребу вчинення додаткових процесуальних дій у разі видалення з зали судового засідання свідка, експерта, законного представника чи адвоката.

Щоб не допустити порушення положень ст. 59 Конституції України щодо права на професійну правничу допомогу, уникнення порушення принципів змагальності сторін, повного та всебічного розгляду цивільної справи необхідно розглянути питання про можливість внесення змін до ЦПК України і надати головуючому право оголосити перерву до заміни адвоката, законного представника чи експерта.

Інша ситуація з свідком. Під час розгляду справи зазвичай немає змоги замінити свідка іншою особою, яка володіє відповідною інформацією та може дати показання щодо відомих обставин справи. У такому випадку необхідно замість видалення свідка-порушника із зали судового засідання розглядати можливість застосовувати інші заходи процесуального примусу. Це може бути адміністративний штраф, який може застосовуватися відповідно до диспозиції ст. 185³ КпАП. Так, відповідно до названої статті за непідкорення свідка, позивача, відповідача розпорядженню головуючого чи за порушення порядку під час судового засідання, а так само вчинення будь-яких дій, які свідчать про явну зневагу до суду або встановлених у суді правил, може накладатися штраф.

Для недопущення затягування строку розгляду цивільної справи К. Куцик пропонує внести зміни в законодавство і видалення із зали судового засідання замінити на застосування до порушників (перекладача, представника, свідка, експерта, спеціаліста) штрафу [3, с. 21].

Одним із заходів процесуального примусу є штраф, який набуває все більшого поши-

рення у практиці судочинства під час розгляду цивільних справ. Порядок стягнення штрафу як заходу процесуального примусу регламентовано у ст. 148 ЦПК України.

На думку І. Желтобрюх немає підстав говорити про відмінність природи адміністративного стягнення у вигляді штрафу (ст. 185³ КпАП) та штрафу як заходу процесуального примусу. Можливість їх застосування за одне й те саме правопорушення неодмінно порушує питання щодо того, чи має місце подвійна відповідальність [1, с. 150].

Висновки. Законодавець повинен ретельніше регламентувати механізм застосування заходів процесуального примусу під час розгляду цивільної справи. Такий захід цивільно-процесуального примусу, як видалення із зали судового засідання, може бути застосований до учасників судового процесу та інших осіб, присутніх в залі судового засідання, у

випадку повторного, порушення порядку під час судового засідання або невиконання розпоряджень головуєчого.

Цивільне процесуальне законодавство необхідно доповнити нормою про потребу вчинення додаткових процесуальних дій у випадку видалення із зали судового засідання єдиного адвоката, законного представника чи експерта, що зумовлено потребою уникнення порушень загальних засад цивільного процесу. Як варіант вирішення такої ситуації може бути оголошення головуєчим в судовому засіданні перерви, заміна законного представника тощо.

Також потребує удосконалення правова регламентація стягнення штрафу за прояв неповаги до суду. Адже закон надає можливість застосувати процесуальний штраф та адміністративний штраф за прояв неповаги до суду за одне й те саме правопорушення.

Список використаних джерел:

1. Желтобрюх І. Заходи процесуального примусу, що застосовуються до сторін у справі за законодавством про адміністративне судочинство: шляхи оптимізації матеріально-правових підстав. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 3. С. 146-152.
2. Цивільний процес України : підручник / за ред. В.О. Кучера. Львів: ЛьвДУВС, 2016. С. 308.
3. Куцик К. Заходи процесуального примусу, які застосовуються до порушників порядку в залі судового засідання. *Підприємство, господарство і право*. 2017. № 4. С. 19-23.
4. Бобрик В.І. Заходи процесуального примусу: порівняльно-правовий аналіз у різних видах цивільного судочинства. *Підприємництво, господарство і право*. 2014. № 10. С. 16-21.
5. Ігнацевич Ю.Г., Нечипорук Ю.М. Видалення із зали судового засідання як захід процесуального примусу в адміністративному судочинстві. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2017. Випуск 47. Том 2. С. 115-118.
6. Положення про порядок створення та діяльності служби судових розпорядників: наказ Державної судової адміністрації України від 20.07.2017 № 815. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0815750-17#Text>
7. Case of Fyodorov and Fyodorova v. Ukraine (Application no. 39229/03): Judgment, 7 July 2011; Final 07/10/2011 / The European Court of Human Rights (Fifth Section) URL: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-105478>.
8. Пастернак В.М. Роль процесуального примусу в адміністративному судочинстві. *Право і суспільство*. 2017. № 3 ч. 2. С. 134-137.

References:

1. Zheltobriukh I. (2020). Zakhody protsesualnoho prymusu, shcho zastosovuiutsia do storin u spravi za zakonodavstvom pro administratyvne sudochynstvo: shliakhy optymizatsii materialno-pravovykh pidstav. *Pidpryiemnytstvo, hospodarstvo i pravo*, 3, pp. 146-152. [in Ukrainian]
2. Tsyvilnyi protses Ukrainy: pidruchnyk / za red. V.O. Kuchera. Lviv: LvDUVS, 2016, pp. 308. [in Ukrainian]
3. Kutsyk K. (2017). Zakhody protsesualnoho prymusu, yaki zastosovuiutsia do porushnykiv poriadku v zali sudovoho zasidannia. *Pidpryiemstvo, hospodarstvo i pravo*, 4, pp. 19-23. [in Ukrainian]
4. Bobryk V.I. (2014). Zakhody protsesualnoho prymusu: porivnialno-pravovyi analiz u riznykh vydakh tsyvilistychnoho sudochynstva. *Pidpryiemnytstvo, hospodarstvo i pravo*, 10, pp. 16-21. [in Ukrainian]

5. Ihnatsevych Yu.H., Nechyporuk Yu.M. (2017). Vydalennia iz zaly sudovoho zasidannia yak zakhid protsesualnoho prymusu v administratyvnomu sudochnystvi. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Seriiia «Pravo»*, 47(2), pp. 115-118. [in Ukrainian]
6. Polozhennia pro poriadok stvorennia ta diialnosti sluzhby sudovykh rozporiadnykiv: nakaz Derzhavnoi sudovoi administratsii Ukrainy vid 20.07.2017 № 815. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0815750-17#Text> [in Ukrainian]
7. Case of Fyodorov and Fyodorova v. Ukraine (Application no. 39229/03): Judgment, 7 July 2011; Final 07/10/2011 / The European Court of Human Rights (Fifth Section) URL: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-105478>.
8. Pasternak V.M. (2017). Rol protsesualnoho prymusu v administratyvnomu sudochnystvi. *Pravo i suspilstvo*, 3 part 2, pp. 134–137. [in Ukrainian]

УДК 347.6

DOI <https://doi.org/10.32782/2311-8040/2023-2-3>**Баранкевич Анна Вікторівна,**

аспірантка кафедри теорії права, конституційного та приватного права,

Інститут з підготовки фахівців для підрозділів Національної поліції,

Львівський державний університет внутрішніх справ,

вулиця Городоцька, 26, Львів, 79000, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6520-9062>

ПРАВО НЕПОВНОЛІТНІХ ОСІБ НА ОBOB'ЯЗКОВУ ЧАСТКУ У СПАДКОВОМУ ПРАВІ КРАЇНИ ЄС – ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ТА ДОСВІД ДЛЯ УКРАЇНИ

Анотація. З початком повномасштабної війни в Україні та масовим виїздом українців до країн Європейського союзу особливою актуальністю набуло питання спадкування. Значну частку серед емігрантів складають неповнолітні особи, за якими закріплені додаткові правові гарантії в отриманні спадщини. Однією з таких гарантій є право на обов'язкову частку, яке стало предметом дослідження у цій науковій статті. Автор вказує, що закріплення законодавцем права на обов'язкову частку у спадщині за неповнолітніми особами зумовлено, передусім, відсутністю у таких осіб повної правової дієздатності, а також потребою забезпечити їх належний життєвий рівень після смерті спадкодавця.

У статті зосереджено увагу на закріпленні права неповнолітніх осіб на обов'язкову частку у спадщині в країнах Європейського Союзу. За допомогою системного порівняльно-правового аналізу законодавства країн Європейського Союзу автор розглянув інститути «резервної» та «обов'язкової» частки, охарактеризував їх спільні та відмінні ознаки. У статті проаналізовано вплив вказаних інститутів на свободу заповіту. Значну увагу приділено дослідженню перспективам подальшого розвитку інститутів «резервної» та «обов'язкової» частки у законодавстві європейських держав.

Досліджуючи право неповнолітніх осіб на обов'язкову частку у законодавстві країни ЄС, враховано, що спадкове право найбільш вкорінене у культуру та традиції кожної держави, відображає вплив таких на поточне регулювання актуальних проблем спадкування. Разом з тим акцентовано увагу на важливості досягнення певної уніфікації законодавства в сфері реалізації неповнолітніми особами права на обов'язкову частку у спадщині на міжнародному рівні.

Також у статті опрацьовано конструкції «узуфрукту», «договору про спадкування» та «позову про зменшення розміру майна, переданого за заповітом» як можливості для спадкодавця обрати, хто буде спадкоємцем майна, навіть за наявності резервної частки.

Зазначене у своїй сукупності вказує на актуальність обраної теми та завдання проведеного дослідження – на підставі аналізу норм спадкового права країни ЄС щодо закріплення обов'язкової частки у спадщині виокремити ті особливості правового регулювання, які можуть бути впроваджені у національне законодавство України. Метою такого дослідження є гармонізація норм спадкового права України в частині спадкування неповнолітніми особами обов'язкової частки з нормами права держав-членів ЄС. Запропоновано удосконалити національне законодавство щодо реалізації неповнолітніми особами права на обов'язкову частку з врахуванням досліджених моделей європейських держав, а саме: Франції, Іспанії, Італії, Німеччини та Польщі.

Ключові слова: обов'язкова частка у спадщині, резервна частка у спадщині, примусове спадкування, свобода заповіту, узуфрукт.

Barankevych Anna. THE RIGHT OF MINORS TO THE COMPULSORY SHARE IN THE INHERITANCE LAW OF EU COUNTRIES – DEVELOPMENT PROSPECTS AND EXPERIENCE FOR UKRAINE

Abstract. The issue of inheritance became very important with the beginning of a full-scale war in Ukraine and the mass migration of Ukrainians to the countries of the European Union. A significant share of emigrants are minors, who have additional legal guarantees in receiving an inheritance. One of these guarantees is the right to the compulsory share, that became the subject of this research. The author indicates that legal consolidation of minors' right to the compulsory share in the inheritance is caused, first of all, by the lack of full legal capacity, as well as the need to ensure their adequate standard of living after the death of the testator.

In this article attention is centred on consolidation of the right of minors to a compulsory share of the inheritance in the law of the European Union countries.

The author considered the institutes of 'reserved' and 'compulsory' share with the help of a systematic comparative legal analysis of the legislation of the European Union countries, characterized their common and distinctive features. In the article the impact of these institutions on the freedom of the will is analyzed. Considerable attention is paid to researching the prospects for further development of the institutions of 'reserved' and 'compulsory' share in the legislation of European countries.

Studying the right of minors to the compulsory share in the legislation of the EU country, it is taken into account that the law of inheritance is deeply rooted in the culture and traditions of each state, reflecting the influence of such on the current regulation of actual problems of inheritance. At the same time, attention is focused on the importance of achieving a certain unification of law in the sphere of the exercising the right to a compulsory share by minors at the international level.

The constructions of 'usufruct', 'inheritance agreement' and 'suit for reduction of the size of the property transferred under the will' are also elaborated in the article. They are studied as an opportunity for the testator to choose who will inherit the property, even in the presence of the reserve share.

These all indicates the relevance of the chosen issue and the task of the conducted research – based on the analysis of the inheritance law of the EU countries regarding the compulsory share in the inheritance to single out those features of legal regulation that can be introduced into the national legislation of Ukraine.

The purpose of the study is to harmonize the norms of inheritance law of Ukraine in terms of the inheritance of the compulsory share by minors with the norms of the law of EU countries.

It is suggested to improve the national law regarding the exercising by minors the right to the compulsory share, taking into account the studied models of European countries, such as France, Spain, Italy, Germany and Poland.

Key words: *compulsory share in the inheritance, reserve share in the inheritance, forced heirship, testamentary freedom, usufruct.*

Вступ. Спадкове право залишається однією з найбільш важливих та практичних галузей цивільного права, адже визначення долі майна, набутого особою за життя, є не лише гарантією врахування та дотримання волі такої особи після смерті, а й однією з важливих гарантій стабільності відносин власності у будь-якому суспільстві.

В сучасному світі норми спадкового права, незважаючи на консервативний характер цієї галузі, втратили виключно національний зміст та стали більш гнучкими, такими, що відповідають поточним економічним змінам як певної держави, так і суспільства загалом. Така мобільність, хоч і об'єктивно зумовлена викликами суспільства, однак породжує низку проблем як в теорії, так і на практиці, які стосуються не лише захисту прав спадкоємців, а й дотримання волі спадкодавця та належного визначення долі спадкового майна.

До того ж, сьогодні в Європі спостерігається процес уніфікації національного законодавства країн-членів Європейського Союзу, в тому числі в сфері спадкового права. Актуальність та важливість формування єдиного правового регулювання спадкових право-

відносин зумовлені як ускладненням таких іноземним елементом, так і знаходженням спадкового майна не в державі перебування (проживання) померлого або у кількох державах одночасно, що має наслідком паралельну дію часто відмінних правопорядків. Останнє, в свою чергу, зумовлює необхідність вибору матеріального права, яке повинно застосовуватись до правовідносин у сфері спадкування для належного правового регулювання.

Відмінності у правовому регулюванні спадкових правовідносин породжують потребу тлумачення норм права іноземної держави, а також визначення за допомогою колізійних норм того права, яке підлягатиме застосуванню. Колізійні питання спадкування залишаються одними з найскладніших, особливо якщо спадкоємцем є неповнолітня особа, яка з огляду на правовий статус потребує додаткових охорони та захисту.

Матеріали та метод.

Питання права на обов'язкову частку у спадщині у різних правових системах, а також особливості колізійного регулювання спадкових відносин у приватному праві як України, так й іноземних держав досліджу-

валось у наукових роботах Г.В. Галущенко, А.С. Довгерта, М.С. Долинської, М.О. Михайлів, О.О. Кармази, В.О. Кучера, В.І. Кисіля, У.О. Слабошпицької, А.А. Степанюк, Є.І. Фурси, С.А. Фурси, О.В. Церковної та ін.

Водночас особливої актуальності питання колізійного врегулювання спадкових правовідносин за участі неповнолітніх осіб набуло з початком повномасштабної війни в Україні, яка спричинила вимушений виїзд українців за кордон як на постійне, так і на тимчасове проживання.

За даними офісу Омбудсмана, станом на 1 грудня 2022 року в Україні зареєстровано 4,7 млн. внутрішньо переміщених осіб, понад 14,5 млн. українців виїхали після 24 лютого, а мінімум 11,7 млн. – виїхали до країн Євросоюзу [1]. Відповідно до даних УВКБ ООН станом на 20 грудня 2022 року кількість біженців з України у Європі після 24 лютого 2022 року становить 7 863 339 українців, для тимчасового захисту або аналогічних національних схем захисту в Європі зареєстровано 4 862 561 українців [2].

З огляду на таку політико-правову ситуацію в державі обрано тему дослідження для розкриття якої застосовано загальнонаукові та спеціальні методи у їх взаємному доповненні з огляду на об'єкт дослідження, мету та завдання такого. Виклад усього матеріалу проведеного дослідження супроводжує системний аналіз, за допомогою якого розкрито зміст правових інститутів резервної та обов'язкової частки у спадщині. Використання системного аналізу сприяло ґрунтовному розумінню порядку реалізації права на отримання законодавчо гарантованої частки у спадщині, механізму захисту спадкових прав неповнолітніх осіб у межах вказаних інститутів. Також вказаний метод застосовано при розгляді співвідношення свободи заповіту та права на обов'язкову частку у спадщині. При вивченні досліджуваного питання використано метод порівняння, за допомогою якого зіставлено особливості розпоряджання спадщиною та закріплення частини спадкового майна за певною категорією осіб в межах зазначених інститутів. З метою всебічного

дослідження обраної проблематики не залишено поза увагою автора методи індукції та дедукції, які становлять взаємопов'язану методологічну пару та базуються на принципі єдності протилежностей. За допомогою порівняльно-правового методу зіставлено інститути резервної та обов'язкової частки у спадщині у законодавстві різних держав. Цей метод дозволив виявити схожість і відмінність між реалізацією неповнолітніми спадкоємцями права на обов'язкову частку у різних державах ЄС, визначити загальне й особливе в їх розвитку, встановити закономірності закріплення права на обов'язкову частку за такими спадкоємцями.

При проведенні дослідження з обраної теми варто звернути увагу на те, що в законодавстві європейських країн для захисту майнових прав членів сім'ї та найближчих родичів існують правові інститути резервної та обов'язкової частки. Такі хоч і мають багато спільних рис, однак не є тотожними.

Незважаючи на те, що обидва правові інститути обмежують свободу заповіту та мають однакову мету (захист майнових прав обов'язкових спадкоємців), однак вони відрізняються за способом закріплення обов'язкової частки у спадщині.

Система резерву передбачає, що спадкодавець не може заповісти частину спадкового майна, яка зарезервована за обов'язковими спадкоємцями. Відповідно, свобода розпоряджання спадщиною обмежена лише тією частиною спадкового майна, яка перевищує частину, що належить обов'язковим спадкоємцям. В свою чергу, система обов'язкової частки передбачає закріплення частини спадкового майна за певною категорією осіб. Тобто спадщина переходить до спадкоємців, призначених у заповіті, проте особи, які мають право на обов'язкову частку, наділені правом вимоги до цих спадкоємців щодо виплати їм їхньої обов'язкової частки [3, с.116].

Вказані правові інститути обмежують свободу заповіту, однак мають на меті збереження певного майна в родині, що по суті є даниною звичаєвому праву, а також захист осіб, щодо яких у спадкодавця був обов'язок

утримання, зокрема, це стосується неповнолітніх спадкоємців.

Отже, у правових системах континентальної Європи передбачене законом право на обов'язкову або зарезервовану частину пов'язано з позбавленням спадщини за заповітом та залежить виключно від статусу особи як близького родича спадкодавця. Надаючи право на зарезервовану частину майна, незалежно від матеріального становища спадкоємця, обидва правові інститути резервної та обов'язкової частки пропонують своєрідну компенсацію за позбавлення особи спадщини за заповітом, дозволяючи близьким родичам отримувати вигоду від спадщини. Право на обов'язкову частку, особливо у вигляді грошової винагороди, розглядається як вияв сімейної солідарності, що надає близьким членам сім'ї, зокрема неповнолітнім дітям, право на мінімальну частку у спадщині, незалежно від матеріальної потреби.

Згідно з точкою зору Анікіної Г.В., під час реалізації права на обов'язкову частку виникає багато проблем, наприклад: інші спадкоємці можуть заперечувати щодо виділення такої частки; у встановлених законом випадках суд, ураховуючи певні обставини, може зменшити розмір обов'язкової частки тощо. Під час реалізації права на резерв таких проблем не виникає. Адже ще за життя спадкодавця його майно поділяють на резерв та вільну частку. Отже, права сім'ї спадкодавця у країнах, де застосовують «право на резерв» як спосіб охорони прав сім'ї спадкодавця, захищені краще [4, с. 141].

Варто звернути увагу, що в Україні право на обов'язкову частку у спадщині, в тому числі щодо неповнолітніх спадкоємців, забезпечується через інститут обов'язкової частки, однак конструкція такого є дещо відмінною від попередньо описаної моделі. Заповідач вправі розпоряджатись всім належним йому майном, однак за наявності обов'язкових спадкоємців і прийняття ними спадщини такі будуть спадкувати частину спадкового майна, що відповідає розміру їх обов'язкової частки. Таким чином, після смерті спадкодавця розподіл спадщини здійснюватиметься з враху-

ванням осіб, які мають право на обов'язкову частку.

Результати. Правове регулювання інститутів резервної частки та обов'язкової частки у національних законодавствах Європейських країн має як багато спільних рис, так і низку відмінностей, які підлягають врахуванню при регулюванні відносин спадкування за участі неповнолітніх осіб, та можуть бути враховані у національному праві України, а тому такі доцільно розглянути більш детально на прикладах конкретних держав.

Яскравим прикладом застосування інституту резервної частки є Франція. Спадкове право цієї держави відоме принципом примусового спадкування, згідно з яким неповнолітні діти є обов'язковими спадкоємцями своїх батьків та мають захищене право успадкувати частину «зарезервованої» спадщини [5].

Таке «резервування» передусім зумовлено тим, що спадкове право Франції ґрунтується на кодексі Наполеона, згідно з яким сім'я повинна бути захищеною, а кошти від батьків повинні передаватись до дітей. Таке правило має визначальне значення та тісно переплітається з нормами Конституції Франції.

За законодавством Франції майно спадкодавця поділяється на таке, що знаходиться у його вільному розпорядженні (*quotite disponible*), та резервну частку (*reserve*), на яку мають право, зокрема, неповнолітні діти.

Стаття 913 Французького цивільного кодексу встановлює, що якщо до моменту смерті спадкодавець має одну дитину, він вправі розпорядитися 1/2 свого майна, якщо він має двох дітей, він вправі розпорядитися 1/3 майна, якщо він має трьох дітей і більше – 1/4 майна. Загалом розмір обов'язкової частки не повинен перевищувати 3/4 майна спадкодавця [6].

При цьому у регулюванні примусового спадкування в національному законодавстві Франції існують деякі правила та вимоги. Хоча обов'язкові спадкоємці у Франції вважаються спадкоємцями за замовчуванням, але такі не мають автоматичного права на свою частку у майні померлого. Щоб отримати обов'язкову частку у спадщині, такі спадко-

емці повинні відповідати принаймні одній із таких двох вимог: бути молодше 24 років, щоб мати законне право на частину майна, що успадковується; якщо спадкоємець має слабе психічне чи фізичне здоров'я та не може піклуватися про себе, він має законне право на свою частину спадкового майна в будь-якому віці [7]. Обов'язкові спадкоємці не вправі відмовитись від резервної частки, а лише від спадкування загалом.

Якщо ж говорити про співвідношення свободи заповіту та інституту резервної частки у Франції, то для спадкодавця є можливість обрати, хто буде спадкоємцем майна, заповівши право користування майном (узуфрукт). В такому випадку спадкоємець може використовувати спадкове майно та змінювати (поліпшувати) таке і, навіть, здавати в оренду. Однак при продажі такого майна неповнолітні діти матимуть право на отримання своєї частки.

Запровадження конструкції «узуфрукту» в спадковому праві України в контексті спадкування неповнолітніми особами обов'язкової частки у спадщині вважаємо цілком доцільним, оскільки це дозволить утримати майно в належному стані та економічному обороті як до досягнення таким спадкоємцем повноліття, так і у випадку, якщо через особливості самого майна зберігання та використання такого потребує спеціальних знань. Тобто, коли є необхідність унеможливити втрату (знецінення) майна, включеного в обов'язкову частку спадщини неповнолітнього спадкоємця.

Також у Франції можливе застосування договору про спадкування. Суть такого полягає в тому, що неповнолітні спадкоємці можуть попередньо відмовитись від свого права подати позов про втручання в їх право спадкування на користь однієї або кількох осіб, які можуть бути спадкоємцями. Щоб мати законну силу, така відмова повинна бути письмовою та оформленою перед двома нотаріусами. При цьому має бути вказано особу (осіб) на користь яких подана відмова [8].

Застосування правової конструкції договору про спадкування в національному законодавстві України доцільне з метою забезпечення стабільності та визначеності у

спадкових правовідносинах. На нашу думку, це виключило б потребу у застосуванні існуючих сьогодні у національній системі права конструкцій «відмови від прийняття спадщини» та «відкликання відмови від прийняття спадщини», сприяло б дисциплінуванню учасників спадкових відносин, стимулювало б учасників спадкових відносин добросовісно ставитися до свого вибору приймати чи не приймати спадщину.

Ще одним цікавим правовим способом захисту прав неповнолітніх спадкоємців за законодавством Франції є позов про зменшення розміру майна, переданого за заповітом. Такий позов дозволяє неповнолітнім спадкоємцям відстоювати своє право на обов'язкову частку у спадщині. Якщо успадковане за заповітом майно впливає на розмір та склад обов'язкової частки неповнолітнього спадкоємця, останній вправі подати позов про виокремлення такого майна та включення його до складу обов'язкової частки. Вказаний позов може бути поданий обов'язковими спадкоємцями протягом п'яти років з моменту відкриття спадщини або протягом двох років з дати виявлення спадщини [9].

Інститут резервної частки використовується також у Італії та Іспанії. Італійське законодавство відносить неповнолітніх дітей до осіб, на користь яких закон резервує частку майна чи інших прав у спадщині, тоді як заповідальні розпорядження на їх спадкові права впливати не можуть (статті 457, 536 Цивільного кодексу Італії) [10].

У Іспанії нормами Цивільного кодексу України закріплено, що заповідач не вправі розпоряджатися резервною часткою, оскільки закон закріпив таку за обов'язковими спадкоємцями, до яких віднесено неповнолітніх дітей. Розмір обов'язкової частки неповнолітніх дітей становить 2/3 частки, яку вони б отримали в разі спадкування за законом (статті 806, 807 Цивільного кодексу Іспанії) [11].

У Польщі заповідачі можуть вільно розпорядитись майном, але існують законодавчо закріплені правила для захисту певних осіб, зокрема, неповнолітніх спадкоємців, які мають право на обов'язкову частку спадщини

(польською мовою *zachowek*) як у випадку законного спадкування, так і при спадкуванні за заповітом. Така частка для неповнолітніх дітей становить дві третини спадкової частки, яка б належала неповнолітній дитині при спадкуванні за законом. Якщо така особа не отримала належної частки, то за нею закріплено право вимоги до інших спадкоємців про виплату суми коштів, необхідних для покриття обов'язкової частки або недоотриманої частини такої (стаття 991 Цивільного кодексу Республіки Польща) [12].

Тобто таку зарезервовану частку можна порівняти з формою фінансової компенсації, яка виплачується членам найближчої родини померлого, серед яких неповнолітні діти, які не вступили у спадщину. Водночас, як бачимо, право на обов'язкову частку не означає автоматичну виплату еквівалентної суми грошової компенсації, а передбачає право на звернення з відповідною вимогою до інших спадкоємців. Якщо ж таке звернення є безрезультативним, то єдиним способом отримати обов'язкову частку є звернення до суду.

При цьому вважаємо, що закріплення польським законодавством обов'язкової частки у випадку спадкування неповнолітніми дітьми у розмірі двох третіх від їх законної частки є виправданим та об'єктивно зумовлене віковим критерієм, невисоким рівнем купівельної спроможності та наявним батьківським обов'язком утримувати неповнолітніх дітей.

Як зазначив Верховний Суд у постанові від 25 червня 2020 року (справа I NSNc 21/20), інститут обов'язкової частки (*zachowek*) у спадщині є виправданим і необхідним для реалізації основних конституційних цінностей, таких як гідність, захист сім'ї та право на спадщину. Принцип демократичної правової держави, що реалізує принципи соціальної справедливості, виключає таке формування порядку спадкування, яке позбавляло б засобів до існування членів найближчої сім'ї спадкодавця, зокрема неповнолітніх нащадків. З соціальної та правової точки зору зарезервована частка виконує ключову функцію: функцію утримання, створення економічної основи для найближчих членів сім'ї,

пов'язану з цим функцію безпеки, захисну функцію для сім'ї, розподільну функцію та функцію солідарності. Право на застережну частку виникає внаслідок особливих сімейно-правових відносин між спадкодавцем і найближчими членами сім'ї. Таке право служить виконанню моральних обов'язків спадкодавця по відношенню до своїх родичів і реалізації принципу, що ніхто не може вільно розпоряджатися своїм майном у разі своєї смерті, минаючи своїх родичів [13].

В Німеччині неповнолітній спадкоємець, який виключений розпорядженням спадкодавця з спадкування, вправі вимагати обов'язкову частку. Розмір такої частки становить як і в Україні половину від того, що належало б у випадку спадкування за заповітом (§ 2303 BGB) [14].

Варто звернути увагу, що в Німеччині такі спадкоємці не повинні доводити будь-яку фінансову залежність чи законні очікування фінансової допомоги від померлого. Право на обов'язкову частку закріплено за неповнолітніми спадкоємцями в силу їх спорідненості з померлим.

Федеральний конституційний суд Німеччини не лише вказав, що право на обов'язкову частку узгоджується з Конституцією, а й також встановив, що наділення неповнолітніх дітей спадкодавця правом на мінімальну грошову частку у майні спадкодавця повинно розглядатись як основний елемент спадкового права гарантований Конституцією [15].

Останні реформи національного права Німеччини, які стосуються обов'язкової частки у спадщині, визнають право на таку, навіть незважаючи на обмеження свободи заповіту [16].

Разом з тим, незважаючи на закріплення права неповнолітніх осіб на обов'язкову чи резервну частку у спадщині як архаїчного, законодавчо гарантованого мінімуму в спадковому майні, який одержується визначеними законом спадкоємцями незалежно від змісту заповіту, в сучасній юридичній доктрині точаться дискусії щодо доцільності збереження вказаних інститутів.

Це зумовлено тим, що, з одного боку, право на обов'язкову частку у спадщині, яке закрі-

плено в тому числі за неповнолітніми спадкоємцями, є способом захисту спадкоємців, щодо яких в силу їх віку, стану здоров'я та сімейно-правового статусу у спадкодавця був обов'язок утримання, та для яких частка у спадщині є засобом для існування. Саме тому таке право є особистим та персоніфікованим, безвідносним до волі інших учасників спадкових правовідносин.

З іншого боку, закріплення такого права не узгоджується з принципом свободи заповіту та може суперечити дійсній волі спадкодавця, йти врозріз з баченням такого щодо долі майна після смерті.

Саме тому у багатьох країнах Європи між науковцями та практиками спірним постає питання правомірності законодавчого закріплення обов'язкової чи зарезервованої частки у спадщині. В основному сумніви висловлюються щодо того чи обмеження свободи заповіту може бути виправдане ідеєю спадкування в межах сім'ї. Такі дискусії мають наслідком впровадження відповідних змін у національне законодавство країн Європи.

Наприклад, в Італії спеціальний захист, який пропонує чинна система права, запроваджений у період, коли захист обов'язкової частки ґрунтувався на концепції сімейної солідарності, необхідності підтримувати родинні зв'язки, а також потребі захищати будь-яких нужденних близьких родичів, що в умовах розвитку ринкової економіки та змін у суспільному житті загалом не повністю відповідає вимогам дійсності.

Саме тому Національною радою нотаріусів Італії запропоновано реформувати порядок визначення обов'язкової частки у спадщині. Пропонується, щоб обов'язкова частка формувалась або з одного виду майна (рухомого чи нерухомого) або майна, яке не включено у заповіт. Іншими словами, за вказаною пропозицією спадкоємці, які мають право на обов'язкову частку у спадщині, переходять у статус спадкоємців, які є кредиторами спадкодавця, а розмір такого «кредиту» може бути визначений лише після смерті заповідача та компенсований будь-яким майном, в тому числі неспадковим [17].

Завдяки цій реформі обов'язковий спадкоємець, який отримав право на стягнення обов'язкової частки через дарування або заповіт, зроблений померлим за життя (який отримав спадкове майно у меншому розмірі ніж становить обов'язкова частка, або взагалі нічого не отримав), захищений шляхом пред'явлення позову до обдаровуваного та/або спадкоємця за заповітом про зменшення їх частки спадкового майна. Останні можуть в подальшому повернути майно, якщо таке ще не передано третім особам, не втрачено, або заплатити вартість «кредиту», визначену на час складання заповіту [17].

Запропонована реформа остаточно скасовує право обов'язкового спадкоємця звернутись до спадкоємців за заповітом із позовом про реституцію. Якщо чинне законодавство Італії значно обмежує практичну можливість обдаровуваного та/або спадкоємця за заповітом продати отримане спадкове майно чи заставити таке, оскільки відсутні гарантії того, що відповідне майно в подальшому не буде витребуване обов'язковим спадкоємцем, то неможливість звернутись з вказаним позовом про реституцію сприятиме подоланню таких проблем.

Ще одним фундаментальним нововведенням, яке передбачає вказана реформа, є скорочення переліку обов'язкових спадкоємців, зокрема, з таких пропонується виключити вдовця (вдову) з подружжя, яке розлучилось, а також зменшити обсяг прав обов'язкових спадкоємців.

Вказані пропозиції щодо реформування в Італії інституту обов'язкової частки у спадщині спрямовані на адаптацію нормативно-правового регулювання до поточних потреб суспільства, а також на узгодження з законодавством інших європейських країн з врахуванням соціологічних змін.

Крім того, в питанні обов'язкового спадкування в країнах континентальної Європи спостерігається тенденція відходити від закріплення за спадкоємцями матеріальних прав на майно до закріплення права грошової вимоги. Вказане зумовлено передусім тим, що сьогодні сім'я здебільшого розглядається

як симбіотична спільнота, яка є тимчасовим явищем, і якщо смерть батьків відбувається на етапі де діти, навіть у неповнолітньому віці, є досить самостійними, то, зазвичай, для них практичніше отримати грошову компенсацію, ніж стати спадкоємцями через матеріальне право спадкування.

Як слушно зазначив Ю.О. Заїка, майнові інтереси обов'язкових спадкоємців можна захистити і не надаючи їм права на обов'язкову частку спадщини, яка до того ж може значно перевищувати їхні соціальні потреби. За рішенням суду обов'язковим спадкоємцям може надаватися аліментування за рахунок спадкового майна на засадах, визначених сімейним законодавством [18].

Висновки. Підсумовуючи вказане, можемо дійти висновку, що закріплення в законодавстві держав-членів ЄС права неповнолітніх осіб на обов'язкову частку у спадщині відбувається за допомогою двох правових інсти-

тутів – «резервної частки» та «обов'язкової частки», останній у модифікованому вигляді функціонує в Україні. З врахуванням політичних та соціальних змін у нашій державі положення про право на обов'язкову частку неповнолітніх осіб в Україні можна та потрібно удосконалювати з врахуванням досвіду європейських країн. Вважаємо доцільним запровадження грошової компенсації для неповнолітніх спадкоємців за неотриману обов'язкову частку спадщини, а також інституту «узуфрукту», який б забезпечив при необхідності збереження майна, яке передано як обов'язкова частка, оборотоздатність та належне використання такого. Окрім того, враховуючи необхідність дотримання балансу між функціональним призначенням права на обов'язкову частку у спадщині та свободою заповіту, актуальним видається закріплення за неповнолітніми спадкоємцями права укладення договору про спадкування.

Список використаних джерел:

1. Уповноважений Верховної ради України з прав людини : веб-сайт. URL: https://ombudsman.gov.ua/news_details/sogodni-startuye-10-ti-dennij-informacijnij-marafon-do-dnya-prav-lyudini . (дата звернення: 05.12.2022).
2. Operational Data Portal (ODP). UNHCR : web-site. URL: https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine#_ga=2.228732760.514168680.1646989952-176134281.1646551413 (дата звернення: 05.12.2022).
3. Бабюк П. Право на обов'язкову частку у спадщині: порівняльно-правовий аспект. *Актуальні проблеми правознавства*. 2 (26)/2021. С. 116–125.
4. Анікіна Г.В. Особливості спадкування за заповітом за законодавством зарубіжних країн. *Порівняльно-аналітичне право*. № 1. 2020. С. 138–142.
5. French Wills and forced heirship. Buckles Solicitors LLP : web-site. URL: <https://www.buckles-law.co.uk/services-for-you/french-law/estate-planning-france/french-will-and-forced-heirship/> (дата звернення: 01.12.2022).
6. Civil Code URL: <https://www.fd.ulisboa.pt/wp-content/uploads/2014/12/Codigo-Civil-Frances-French-Civil-Code-english-version.pdf> (дата звернення: 01.12.2022).
7. French supreme court rules out forced heirship in France. France tax law LLP: website. URL: <https://www.francetaxlaw.com/news/french-supreme-court-rules-out-forced-heirship-in-france/> (дата звернення: 01.12.2022).
8. French Succession Law in France: website. URL: <https://www.kentingtons.com/taxation/succession-law-in-france/> (дата звернення: 01.12.2022).
9. European e-Justice Portal: website. URL: <https://e-justice.europa.eu/166/EN/succession?FRANCE&member=1> (дата звернення: 01.12.2022).
10. Цивільний кодекс Італії : веб-сайт. URL: http://www.jus.unitn.it/cardozo/Obiter_Dictum/codciv/Lib2.htm (дата звернення: 01.12.2022).
11. Spanish Civil code. Ministerio de Justicia. URL: [https://www.mjusticia.gob.es/es/AreaTematica/DocumentacionPublicaciones/Documents/Spanish_Civil_Code_\(Codigo_Civil_Espanol\).PDF](https://www.mjusticia.gob.es/es/AreaTematica/DocumentacionPublicaciones/Documents/Spanish_Civil_Code_(Codigo_Civil_Espanol).PDF).
12. Ustawa z dnia 23 kwietnia 1964 r. Kodeks cywilny. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19640160093/U/D19640093Lj.pdf>.
13. Sąd Najwyższy. akt I NSNc 21/20 Dnia 25 czerwca 2020 r. URL: <http://www.sn.pl/sites/orzecznictwo/OrzeczeniaHTML/i%20nsnc%2021-20.docx.html> (дата звернення: 10.12.2022).

14. German Civil Code BGB. Bundesministerium der Justiz: website. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_bgb/ (дата звернення: 10.12.2022).
15. Reinhard Zimmermann, Compulsory Portion in Germany In: Comparative Succession Law v3. Edited by: Kenneth G C Reid, Marius J De Waal and Reinhard Zimmermann, Oxford University Press (2020). The multiple contributors. DOI: 10.1093/oso/9780198850397.003.0009.
16. Max Planck Encyclopedia of European Private Law: website. URL: https://max-eup2012.mpipriv.de/index.php/Compulsory_Portion (дата звернення: 01.12.2022).
17. Reform of rights of forced heirs. Consiglio Nazionale del Notariato : website. URL: <https://www.notariato.it/en/notariato/reform-of-rights-of-forced-heirs/> (дата звернення: 11.12.2022).
18. Заїка Ю.Б. Підстави зменшення розміру обов'язкової частки. *Наукові доповіді на пленарному засіданні*. URL: http://elar.naiu.kiev.ua/bitstream/123456789/9863/1/%D0%A1%D0%BF%D0%B0%D0%B4%D0%BA%D1%83%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F%20%D0%B2%20%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%96_p005-007.pdf (дата звернення: 11.12.2022).

References:

1. Ukrainian Parliament Commissioner for Human Rights. Web-site. (2022). Retrieved from https://ombudsman.gov.ua/news_details/sogodni-startuye-10-ti-dennij-informacijnij-marafon-do-dnya-prav-lyudini.
2. Operational Data Portal (ODP). UNHCR. Web-site. (2023). Retrieved from https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine#_ga=2.228732760.514168680.1646989952-176134281.1646551413.
3. Babiuk, P. (2021). The right to a compulsory share in inheritance comparative legal aspect. *Actual problems of law*, 2, 116-125.
4. Anikina, H.V. (2020). Features inheritance by will under the legislation of foreign countries. *Comparative and analytical law*, 1, 138-142.
5. French Wills and forced heirship. Buckles Solicitors LLP. Web-site. Retrieved from <https://www.buckles-law.co.uk/services-for-you/french-law/estate-planning-france/french-will-and-forced-heirship/>
6. Civil Code Retrieved from <https://www.fd.ulisboa.pt/wp-content/uploads/2014/12/Codigo-Civil-Frances-French-Civil-Code-english-version.pdf>.
7. French supreme court rules out forced heirship in France. France tax law LLP. Web-site. Retrieved from <https://www.francetaxlaw.com/news/french-supreme-court-rules-out-forced-heirship-in-france/>.
8. French Succession Law in France. Web-site. Retrieved from <https://www.kentingtons.com/taxation/succession-law-in-france/>.
9. European e-Justice Portal. (2020). Web-site. Retrieved from <https://e-justice.europa.eu/166/EN/succession?FRANCE&member=1>.
10. Civil Code of Italy. Retrieved from http://www.jus.unitn.it/cardoza/Obiter_Dictum/codciv/Lib2.htm.
11. Spanish Civil code. Ministerio de Justicia. Retrieved from [https://www.mjusticia.gob.es/es/AreaTematica/DocumentacionPublicaciones/Documents/Spanish_Civil_Code_\(Codigo_Civil_Espanol\).PDF](https://www.mjusticia.gob.es/es/AreaTematica/DocumentacionPublicaciones/Documents/Spanish_Civil_Code_(Codigo_Civil_Espanol).PDF).
12. Ustawa z dnia 23 kwietnia. (1964). Kodeks cywilny. Retrieved from <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19640160093/U/D19640093Lj.pdf>.
13. Sąd Najwyższy. akt I NSNc 21/20 Dnia 25 czerwca 2020 r. Retrieved from <http://www.sn.pl/sites/orzecznictwo/OrzeczeniaHTML/i%20nsnc%2021-20.docx.html>.
14. German Civil Code BGB. Bundesministerium der Justiz. Retrieved from https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_bgb/.
15. Reinhard Zimmermann, Compulsory Portion in Germany In: Comparative Succession Law v3. Edited by: Kenneth G C Reid, Marius J De Waal and Reinhard Zimmermann, Oxford University Press (2020). The multiple contributors. Retrieved from 10.1093/oso/9780198850397.003.0009.
16. Max Planck Encyclopedia of European Private Law. Retrieved from https://max-eup2012.mpipriv.de/index.php/Compulsory_Portion.
17. Reform of rights of forced heirs. Consiglio Nazionale del Notariato. Web-site. Retrieved from <https://www.notariato.it/en/notariato/reform-of-rights-of-forced-heirs/>.
18. Zaika, Yu. Grounds for reducing the size of the compulsory share. Retrieved from http://elar.naiu.kiev.ua/bitstream/123456789/9863/1/%D0%A1%D0%BF%D0%B0%D0%B4%D0%BA%D1%83%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F%20%D0%B2%20%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%96_p005-007.pdf.

УДК 347.214.2:346.543
DOI <https://doi.org/10.32782/2311-8040/2023-2-4>

Мельник Андрій Володимирович,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права та процесу,
Львівський національний університет імені Івана Франка,
вулиця Університетська, 1, Львів, 79000, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6016-6422>
E-mail: andriy.v.melnyk@gmail.com

ПРАВОВА ПРИРОДА СПЕЦІАЛЬНОГО МАЙНОВОГО ПРАВА ІНВЕСТОРА НА ОБ'ЄКТ НЕРУХОМОСТІ, ЯКИЙ БУДЕ СПОРУДЖЕНИЙ В МАЙБУТНЬОМУ

Анотація. Стаття присвячена питанню захисту прав інвестора в аспекті інвестування коштів в об'єкти нерухомого майна, які будуть споруджені в майбутньому. Зокрема, проаналізовано законодавчі новели Закону України «Про гарантування речових прав на об'єкти нерухомого майна, які будуть споруджені в майбутньому». Визначено переваги та недоліки механізму захисту прав інвесторів в Україні. Встановлено, що метою Закону України «Про гарантування речових прав на об'єкти нерухомого майна, які будуть споруджені в майбутньому» є створення правових механізмів для гарантування державою речових прав та спрямований на удосконалення законодавчого регулювання відносин у сфері залучення коштів фізичних та юридичних осіб в будівництво об'єктів нерухомості. Поряд з положеннями, які мають прогресивний та нагальний характер є низка проблемних питань Закону України «Про гарантування речових прав на об'єкти нерухомого майна, які будуть споруджені в майбутньому»: по-перше, недосконалість законодавчого тлумачення дефініції «майбутній об'єкт нерухомості», що є ключовим аспектом у контексті врегулювання спеціального майнового права на об'єкт, що буде збудований в майбутньому; по-друге, дискусійність тлумачення сутності спеціального майнового права на об'єкт незавершеного будівництва, майбутній об'єкт нерухомості через призму деяких правомочностей володінні і розпорядження, що суперечить Закону України «Про оцінку майна, майнових прав та професійну оціночну діяльність в Україні». Наведено низку рекомендацій, спрямованих на удосконалення механізму захисту прав інвесторів об'єктів нерухомого житлового та нежитлового майна за Законом України «Про гарантування речових прав на об'єкти нерухомого майна, які будуть споруджені в майбутньому». Зокрема, визначено, що термін «спеціальне майнове право», який використовується в Законі України «Про гарантування речових прав на об'єкти нерухомого майна, які будуть споруджені в майбутньому» слід трактувати як речове право.

Ключові слова: захист прав інвестора, майбутній об'єкт нерухомості, спеціальне майнове право, правова природа спеціального майнового права, об'єкт незавершеного будівництва.

Melnyk Andrii. LEGAL NATURE OF THE INVESTOR'S SPECIAL PROPERTY RIGHT TO THE REAL ESTATE OBJECT THAT WILL BE CONSTRUCTED IN THE FUTURE

Abstract. The article is devoted to the issue of investor rights protection in the aspect of investing funds in real estate objects that will be built in the future. In particular, legislative amendments to the Law of Ukraine «On guaranteeing property rights to real estate objects that will be built in the future» have been analyzed. The advantages and disadvantages of the new mechanism for the protection of investors' rights in Ukraine are determined. It has been established that the purpose of the Law of Ukraine «On guaranteeing property rights to real estate objects that will be built in the future» is to create legal mechanisms for the state to guarantee property rights to objects of unfinished construction and future real estate objects. The right to perform construction works in relation to which was obtained from the date of entry into force and is aimed at improving the legislative regulation of relations in the sphere of attracting funds of individuals and legal entities in the construction of real estate. And its provisions offer a number of innovations and are certainly progressive and urgent in nature. at the same time, a number of shortcomings of the Law of Ukraine «On guaranteeing property rights to real estate objects that will be built in the future» are identified: firstly, the imperfection of the legislative interpretation of the definition of «future real estate object», which is a key aspect in the context of the regulation of special property rights to the object to be built in the future; secondly, the debatability of the interpretation of the essence of a special property right to an object of unfinished construction, the future object of real estate through the prism of certain powers of ownership

and disposal, which is contrary to the Law of Ukraine «On property valuation, property rights and professional valuation activity in Ukraine»; thirdly, the haste of entry into force of some provisions of the Law of Ukraine «On guaranteeing property rights to real estate objects that will be built in the future». A number of recommendations aimed at improving the mechanism for protecting the rights of investors of future residential and non-residential real estate according to the Law of Ukraine «On guaranteeing property rights to real estate to be built in the future» are given. The haste of entry into force of some provisions of the Law of Ukraine «On guaranteeing property rights to real estate objects that will be built in the future». A number of recommendations aimed at improving the mechanism for protecting the rights of investors of future residential and non-residential real estate according to the Law of Ukraine «On guaranteeing property rights to real estate to be built in the future» are given. A number of recommendations aimed at improving the mechanism for protecting the rights of investors of future residential and non-residential real estate according to the Law of Ukraine «On guaranteeing property rights to real estate to be built in the future» are given.

Key words: protection of investor's rights, future real estate object, special property law, legislative amendments, legislation of Ukraine.

Постановка проблеми. Наслідком воєнних дій в Україні є численні руйнування об'єктів нерухомості на теренах нашої держави. Одним з нагальних завдань є відбудова та відновлення, зруйнованої внаслідок воєнних дій інфраструктури. Будівництво об'єктів нерухомості сьогодні є першочерговим завданням і в окремих регіонах України. У таких умовах неабияк гостро постає проблема удосконалення правового механізму захисту інвесторів об'єктів нерухомості, які будуть споруджені в майбутньому.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання захисту прав інвесторів привертало увагу українських науковців. Серед таких, зокрема: О. М. Вінник, О. В. Ільків, В. М. Косак, Т. Я. Рим та ін.

Утім передбачений Законом України «Про гарантування речових прав на об'єкти нерухомого майна, які будуть споруджені в майбутньому» механізм захисту прав інвесторів не був предметом аналізу в наукових працях. Це у свою чергу зумовлює потребу дослідження правової природи спеціального майнового права інвесторів на об'єкти нерухомості, які будуть збудовані в майбутньому.

Виклад основного матеріалу дослідження. Як відомо, 10 жовтня 2022 року набрав чинності Закон України «Про гарантування речових прав на об'єкти нерухомого майна, які будуть споруджені в майбутньому» від 15.08.2022 року № 2518-IX (далі – Закон № 2518-IX) [1].

Передусім варто відзначити, що Закон № 2518-IX структурує «розмите» та широке

законодавче поле, яке було представлене, до набуття ним чинності, лише у двох спеціальних законах [2, с. 103]: Законі України «Про інвестиційну діяльність» [3] та Законі України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» [4].

Закон № 2518-IX має метою створення правових механізмів для гарантування державою речових прав на об'єкти незавершеного будівництва та майбутні об'єкти нерухомості, право на виконання будівельних робіт щодо яких отримано з дати набрання чинності та спрямований на удосконалення законодавчого регулювання відносин у сфері залучення коштів фізичних та юридичних осіб в будівництво нерухомості. Його положення пропонують цілу низку нововведень і, безумовно, мають прогресивний та нагальний характер, а їх втілення значно підвищить рівень юридичного забезпечення суб'єктивних цивільних прав учасників правовідносин, що складаються у відповідній сфері, а у випадку їх порушення – сприятиме припиненню протиправних проявів і ліквідації їх наслідків [5, с. 192-193].

Серед іншого Закон № 2518-IX посилює гарантії прав інвесторів житлової нерухомості, тим, що вводить обов'язкову форму таких договорів – купівлю-продаж, закріплюючи одночасно його істотні умови. Новелами такого договору, зокрема, є обов'язкова інформація щодо правових підстав набуття права власності забудовником права власності на земельну ділянку; гарантування щодо першого продажу майбутнього об'єкту нерухомості,

гарантування відсутності прав третіх осіб на майбутній об'єкт нерухомості.

Зважаючи на вказане вище, прийняття відповідного закону видається нам цілком очікуваним та логічним кроком. Адже наявне законодавство щодо інвестування та фінансування будівництва об'єктів нерухомості продемонструвало нездатність у повній мірі захистити права інвесторів у будівництво, забезпечити прозоре залучення коштів, що зробило ринок будівництва непривабливим як для внутрішніх, так і для зовнішніх інвесторів, а також декларативність захисту захищають прав інвесторів від недобросовісних забудовників. Вказане підтверджується наявною кількістю житлових недобудов, будівництво яких не завершується впродовж багатьох років, а також судовою практикою у цій сфері.

Разом з тим, найбільш важливою новелою вказаного закону, на наш погляд, є запровадження «спеціального майнового права». Зокрема, спеціального майнового права на об'єкт, що буде збудований в майбутньому. Утім варто відзначити, що така законодавча новація не врегульована належним чином.

По-перше, складно визнати вдалим законодавче тлумачення дефініції «майбутній об'єкт нерухомості», що є ключовим аспектом у контексті врегулювання спеціального майнового права на об'єкт, що буде збудований в майбутньому. Так, приміром згідно позиції законодавця викладеній у п. 6 ч. 1 ст.1 Закону № 2518-IX, «майбутній об'єкт нерухомості – передбачена проектною документацією на будівництво складова частина подільного об'єкта незавершеного будівництва, яка після прийняття в експлуатацію закінченого будівництвом об'єкта стане самостійним об'єктом нерухомого майна (квартира, гаражний бокс, інше житлове або нежитлове приміщення, машиномісце тощо). Майбутні об'єкти нерухомості поділяються на майбутні об'єкти житлової нерухомості (квартира, інше житлове приміщення тощо) та майбутні об'єкти нежитлової нерухомості (гаражний бокс, інше нежитлове приміщення, машиномісце тощо)» [1]. Як бачимо, наявне у законодавстві визначення

відзначається дублюванням. На наш погляд, доцільно було б п. 6 ч. 1 ст. 1 Закону № 2518-IX викласти у такій редакції: «майбутній об'єкт нерухомості – передбачена проектною документацією на будівництво складова частина подільного об'єкта незавершеного будівництва, яка після прийняття в експлуатацію закінченого будівництвом об'єкта стане самостійним об'єктом житлової нерухомості (квартира, інше житлове приміщення тощо) та/або майбутнім об'єктом нежитлової нерухомості (гаражний бокс, інше нежитлове приміщення, машиномісце тощо)».

По-друге, дискусійним видається тлумачення сутності спеціального майнового права на об'єкт незавершеного будівництва, майбутній об'єкт нерухомості через призму деяких його правомочностей.

Так, відповідно до п. 10 ч. 1 ст. 1 Закону № 2518-IX, «спеціальне майнове право на об'єкт незавершеного будівництва, майбутній об'єкт нерухомості (далі – спеціальне майнове право) – різновид майнового права на об'єкт незавершеного будівництва, майбутній об'єкт нерухомості, яке полягає у:

- володінні і розпорядженні таким об'єктом за своєю волею, незалежно від волі інших осіб, якщо інше не визначено законом, та виникає після отримання права на виконання будівельних робіт, але не раніше державної реєстрації такого права, і припиняється після прийняття в експлуатацію закінченого будівництвом об'єкта та державної реєстрації права власності на відповідний об'єкт нерухомого майна;

- праві особи, за якою зареєстровано таке право, вимагати закінчення будівництва об'єкта (у тому числі об'єкта, складовою частиною якого є майбутній об'єкт нерухомості) та прийняття його в експлуатацію, що має наслідком набуття такою особою права власності на об'єкт нерухомого майна, який відповідає зазначеним у договорі технічним характеристикам відповідного об'єкта» [1].

Як слушно з цього приводу зазначається у науковій літературі, розгляд спеціального майнового права на майбутній об'єкт нерухомості через правові можливості володіння

і розпорядження характеризує відповідне право як речове, проте водночас породжує проблеми його захисту на стадії будівництва відповідного об'єкта. Тобто коли такий об'єкт ще не існує в натурі. Адже наявні нині способи захисту прав не здатні забезпечити особі можливості безпосереднього володіння у даному випадку. Як вихід із наведеної ситуації Д. С. Спесівцев пропонує досліджуване спеціальне майнове право розглядати як сукупність певних правових можливостей, що розвиваються в динамічному аспекті, тобто як правові можливості, що залежно від обставин замінюють одне одного в змісті суб'єктивного права. Автор обґрунтовує свою позицію тим, що на стадії початку будівництва спеціальне майнове право – це правова можливість інвестора вимагати від замовника (девелопера) здійснення будівництва, а також можливість (переважно перед іншими) набути у власність річ, створену в результаті будівництва, або взяти участь у добудові об'єкта, якщо замовник не виконує відповідного обов'язку. Від початку і до завершення будівництва відповідного майбутнього об'єкта (приміщення, квартири) спеціальне майнове право починає становити право на умовну частину у *de facto* об'єкті незавершеного будівництва. Відколи утворюється підлога, споруджуються огорожувальні конструкції тощо, інвестор стає власником відповідного простору, який починає набувати ознак приміщення, квартири тощо, тобто власником будівельних матеріалів (хоча це дуже умовно через специфічний правовий режим відповідних будівельних конструкцій). На цій стадії його правовий статус наближається до статусу замовника за договором підряду залежно від ступеня виконання ним своїх зобов'язань перед замовником (девелопером) будівництва. Якщо інвестор виконав свої зобов'язання, наприклад, на 50%, тоді його право вимоги на 50% трансформується у право власності, а в інших 50% воно залишається правом вимоги [6, с. 101-102].

До того ж, у положеннях ст. 3 Закону України «Про оцінку майна, майнових прав та професійну оціночну діяльність в Україні» (далі – Закон № 2658-III) зазначається: «майновими

правами, які можуть оцінюватися, визнаються будь-які права, пов'язані з майном, відмінні від права власності, у тому числі права, які є складовими частинами права власності (право володіння, розпорядження, користування), спеціальне майнове право на об'єкт незавершеного будівництва, майбутній об'єкт нерухомості, а також інші специфічні права (право на провадження діяльності, використання природних ресурсів тощо) та право вимоги» [7]. Тобто, як бачимо, в даному законі, законодавець відокремлює спеціальне майнове право на об'єкт незавершеного будівництва, майбутній об'єкт нерухомості від правомочностей володіння та розпорядження. Отже, можна дійти висновку, що простежуються певна незугодженість між положеннями Закону № 2518-IX та Закону № 2658-III. Очевидно, що така ситуація аж ніяк не сприятиме ефективному правозастосуванню у досліджуваній сфері.

При цьому, варто зазначити, що майнове право, яке можна визначити як «право очікування», є складовою частиною майна як об'єкта цивільних прав. Майнове право – це обмежене речове право, за яким власник цього права наділений певними, але не всіма правами власника майна, та яке засвідчує правомочність його власника отримати право власності на нерухоме майно чи інше речове право на відповідне майно в майбутньому. Таким чином власник майнового права наділяється можливістю отримати право власності на нерухоме майно або інше речове право в майбутньому. Також власник майнових прав наділений правом вимоги, як це визначає ст. 3 Закону України «Про оцінку майна, майнових прав та професійну оціночну діяльність в Україні». Змістом речового майнового права є не тільки право на власні дії, а й право вимагати створення відповідного нерухомого майна та його передача. Це свідчить про зобов'язальний характер майнових прав на об'єкти незавершеного будівництва та об'єкти, які будуть споруджені у майбутньому [8, с. 339]. Такої ж позиції дотримувалась і судова практика. Так в постанові від 30 січня 2013 року у справі № 6-168цс12 Верховного Суду у складі судової палати у цивільних справах зазначає, що май-

нові права на нерухомість, що є об'єктом будівництва (інвестування), не є речовими правами на чуже майно, оскільки об'єктом цих прав не є «чуже майно», а також не є правом власності, оскільки об'єкт будівництва (інвестування) не існує на момент встановлення іпотеки, а тому не може існувати й право власності на нього [9].

По-третє, не можна оминати увагою, що специфіка вказаного «спеціального майнового права» полягає не тільки в його об'єктах, якими є «об'єкт незавершеного будівництва» та «майбутній об'єкт нерухомості», але й тому, що воно підлягає реєстрації у Державному реєстрі речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень на тих же підставах як і речове право. Варто відзначити, що така особливість спричинила неабиякі труднощі в аспекті будівництва в умовах сьогодення, що призвело до гальмування будівництва, у зв'язку із довготривалими очікуваннями щодо початку функціонування реєстру. Так, приміром у грудні 2022 року, до народних депутатів та органів державної влади за роз'ясненням як працювати за відсутності Державного реєстру речових прав на нерухоме майно звернулася Асоціація з управління фінансами та інвестиціями (далі-Асоціація). У своєму зверненні Асоціація зазначила: «забудовники готові, але не можуть розпочинати будувати за причини того, що починаючи з 10.10.2022 для початку будівництва та його фінансування всім учасникам процесу (замовникам, забудовникам/девелоперам та фінансовим інституціям, які залучають кошти для фінансування будівництва) необхідно виконати положення Закону № 2518-IX, а саме: для початку будівництва та його фінансування, інформація про майбутній об'єкт будівництва та визначена гарантійна частка мають бути внесені до Державного реєстру речових прав на нерухоме майно. Проте, за інформацією державних реєстраторів вчинення реєстраційних дій щодо спеціального майнового права на об'єкт незавершеного будівництва, майбутній

об'єкт нерухомості, обтяжень такого права, на даний час неможливе з причин не приведення Державного реєстру речових прав на нерухоме майно у відповідність зі змінами, передбаченими Законом України «Про гарантування речових прав на об'єкти нерухомого майна, які будуть споруджені в майбутньому» від 15.08.2022 р. № 2518-IX» [10].

Висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі. Таким чином, прийняття Закону України «Про гарантування речових прав на об'єкти нерухомого майна, які будуть споруджені в майбутньому» від 15.08.2022 року № 2518-IX та законодавче закріплення «спеціального майнового права на об'єкт незавершеного будівництва, майбутній об'єкт нерухомості» безсумнівно можна визнати позитивним та важливим кроком та шляху до удосконалення захисту прав інвесторів, що неабияк актуально в умовах сьогодення. Проте, як і кожен новий нормативний акт даний закон має не лише позитивні моменти, а й певні недоліки, які потребують усунення. Це, зокрема: по-перше, недосконалість законодавчого тлумачення дефініції «майбутній об'єкт нерухомості», що є ключовим аспектом у контексті врегулювання спеціального майнового права на об'єкт, що буде збудований в майбутньому; по-друге, дискусійність тлумачення сутності спеціального майнового права на об'єкт незавершеного будівництва, майбутній об'єкт нерухомості через призму деяких правомочностей володінні і розпорядження, що суперечить Закону України «Про оцінку майна, майнових прав та професійну оціночну діяльність в Україні».

Право інвестора на об'єкт нерухомості, який буде споруджений у майбутньому, в тому числі на об'єкт незавершеного будівництва, має речову правову природу. Тому, термін «спеціальне майнове право», який використовується в поняттєвому апараті коментованого закону слід трактувати як речове право.

Список використаних джерел:

1. Про гарантування речових прав на об'єкти нерухомого майна, які будуть споруджені в майбутньому: Закон України від 15.08.2022 року № 2518-IX. URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2518-20#Text>

2. Тріпільський Г. Я. Перспективи захисту та охорони прав інвесторів житлової нерухомості: судові та позасудові засоби. Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. 2021. № 66. С. 103-107.

3. Про інвестиційну діяльність: Закон України від 18.09.1991 року №1560-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1560-12#Text>

4. Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень: Закон України від 01.07.2004 року №1952-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1952-15#Text>

5. Спесівцев Д. С. Нотатки до проекту закону про гарантування речових прав на об'єкти нерухомого майна, які будуть споруджені в майбутньому (№5091) // Гармонізація законодавства України з правом Європейського Союзу : зб. тез доповідей Всеукраїнської наукової конференції, 17 квітня 2021 р. (м. Хмельницький). Хмельницький : ХНУ, 2021. С. 190-194.

6. Спесівцев Д. С. Спеціальне майнове право на об'єкт незавершеного будівництва, майбутній об'єкт нерухомості: проблеми правової природи та захисту. Юридичний науковий електронний журнал. 2021. № 2. С. 99–102.

7. Про оцінку майна, майнових прав та професійну оціночну діяльність в Україні: Закон України від 12.07.2001 року № 2658-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2658-14#Text>

8. Мотов Є. Характеристика майнових прав на об'єкти незавершеного будівництва та об'єкти, які будуть споруджені у майбутньому // Теоретико-прикладні проблеми правового регулювання в Україні : збірник матеріалів VI Всеукраїнської наук.– практ. конф. (м. Львів, 09 грудня 2022 р.) / за заг. ред. І. В. Красницького. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2022. С. 337-340.

9. Постанова ВСУ від 30 січня 2013 року у справі № 6-168цс12. URL: https://zib.com.ua/ua/15297-postanova_verhovnogo_sudu_ukraini_vid_30012013_6-168cs12.html

10. Як будувати за відсутності держреєстру речових прав на нерухоме майно? URL: <https://fima.org.ua/yak-buduvaty-za-vidsutnosti-derzhreyestru-rechovyh-prav-na-neruhome-majno/>

References:

1. Pro harantuvannia rechovykh prav na obiekty nerukhomoho maina, yaki budut sporudzheni v maibutnomu: Zakon Ukrainy vid 15.08.2022 roku № 2518-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2518-20#Text>

2. Tripulskyi H. Ya. Perspektyvy zakhystu ta okhorony prav investoriv zhytlovoi nerukhomosti: sudovi ta pozasudovi zasoby. Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho Natsionalnoho Universytetu. 2021. № 66. S. 103-107.

3. Pro investytsiinu diialnist: Zakon Ukrainy vid 18.09.1991 roku №1560-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1560-12#Text>

4. Pro derzhavnu reiestratsiiu rechovykh prav na nerukhome maino ta yikh obtiazhen: Zakon Ukrainy vid 01.07.2004 roku №1952-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1952-15#Text>

5. Spiesivtsev D. S. Notatky do proiektu zakonu pro harantuvannia rechovykh prav na obiekty nerukhomoho maina, yaki budut sporudzheni v maibutnomu (№5091) // Harmonizatsiia zakonodavstva Ukrainy z pravom Yevropeiskoho Soiuzu : zb. tez dopovidei Vseukrainskoi naukovoï konferentsii, 17 kvitnia 2021 r. (m. Khmelnytskyi). Khmelnytskyi : KhNU, 2021. S. 190-194.

6. Spiesivtsev D. S. Spetsialne mainove pravo na ob'ekt nezavershenoho budivnytstva, maibutnii ob'ekt nerukhomosti: problemy pravovoi pryrody ta zakhystu. Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal. 2021. № 2. S. 99–102.

7. Pro otsinku maina, mainovykh prav ta profesiinu otsinochnu diialnist v Ukraini: Zakon Ukrainy vid 12.07.2001 roku № 2658-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2658-14#Text>

8. Motov Ye. Kharakterystyka mainovykh prav na obiekty nezavershenoho budivnytstva ta obiekty, yaki budut sporudzheni u maibutnomu // Teoretyko-prikladni problemy pravovoho rehuliuвання v Ukraini : zbirnyk materialiv VI Vseukrainskoi nauk.– prakt. conf. (m. Lviv, 09 hrudnia 2022 r.) / za zah. red. I. V. Krasnytskoho. Lviv : Lvivskyi derzhavnyi universytet vnutrishnikh sprav, 2022. S. 337-340.

9. Postanova VSU vid 30 sichnia 2013 roku u spravi № 6-168tss12. URL: https://zib.com.ua/ua/15297-postanova_verhovnogo_sudu_ukraini_vid_30012013_6-168cs12.html

10. Iak buduvaty za vidsutnosti derzhreiestru rechovykh prav na nerukhome maino? URL: <https://fima.org.ua/yak-buduvaty-za-vidsutnosti-derzhreyestru-rechovyh-prav-na-neruhome-majno/>

ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

УДК 349.2

DOI <https://doi.org/10.32782/2311-8040/2023-2-5>

Бутинська Роксолана Ярославівна,

кандидат юридичних наук, доцент кафедри
господарсько правових дисциплін Інституту права,
Львівський державний університет внутрішніх справ,
вулиця Городоцька, 26, Львів, 79000, Україна
ORCID: 0000-0001-8492-2077
Scopus Author ID: 57438766200

Яновицька Анна Віталіївна,

кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри
господарсько правових дисциплін Інституту права,
Львівський державний університет внутрішніх справ,
вулиця Городоцька, 26, Львів, 79000, Україна
ORCID: 0000-0001-7071-4234
Scopus Author ID: 57218243559

ЦИФРОВІЗАЦІЯ ТРУДОВИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ: СПЕЦИФІКА ТРУДОВОЇ ЗАЙНЯТОСТІ В РАМКАХ ЦИФРОВОЇ ЕКОНОМІКИ

Анотація. У статті розглянуто проблеми цифровізації трудових відносин. Зазначено, що цифрові технології змінюють становище людини у соціальній структурі та у життєвому просторі. В сучасний час цифровізація є однією з найважливіших рушійних сил трансформації як економіки, так і суспільства в цілому. Зміни, які спричинені новими технічними можливостями, також впливають на поведінку економічних утворень. Що стосується суб'єктів трудового права, то цифровізація знаходить свій вияв у моделях адміністративної, організаційної діяльності та впровадження нових форм цифрової взаємодії. До такої взаємодії відносяться зміни в моделях робочого часу, організації управління людськими ресурсами, а також розробка робочого місця працівника. Очікується, що нинішня комбінація традиційних та гнучких робочих моделей буде активніше розвиватися в цифровому контексті в майбутньому у напрямку більшої пристосованості до трансформацій ринку праці.

Досліджено, що цифровізація допомагає диференціювати відносини, розподіляючи споживання та виробництво. Механізація та автоматизація звільнили людину від важкої праці, цифрові технології автоматизують рутинні операції та вимагають нових регулятивних підходів. Цифрова інфраструктура дозволяє вирішити проблеми підвищення ефективності організації трудової діяльності за рахунок прозорості винагороди, відповідності здібностей та інтересів виконуваним функціям, контролю та оцінки якості з погляду споживача на основі проактивного інформаційно-цифрового простору з метою ефективного використання праці. Цифровізація пов'язана з ринком праці в контексті цифрових процесів щодо прискорення праці та мобільності гнучких форм праці та може бути характеризована такими вимірами як робочий час, форми праці, управління працею, робочий простір тощо. Одночасно цифрові технології ставлять нові проблеми, оскільки змінюється становище людини поряд з машиною, роль людини у креативному перетворенні ринку праці та нові форми взаємовідносин між людьми на виробництві. Гарантоване задоволення базових потреб людини призводить до нових форм зацікавленості та залучення до праці, що породжує питання про ціннісно-змістовні засади процесу цифровізації праці.

Ключові слова: право на працю, зайнятість населення, цифровізація, цифрові технології, інформаційний простір, кіберзахист у сфері праці.

Butynska Roksolana, Yanovytska Anna. DIGITALIZATION OF LABOR RELATIONS IN UKRAINE: SPECIFICITY OF EMPLOYMENT WITHIN THE DIGITAL ECONOMY

Abstract. *The problems of digitalization of labor relations are considered. It is noted that digital technologies change the position of a person in the social structure and in the living space. In modern times, digitalization is one of the most important driving forces for the transformation of both the economy and society as a whole. Changes caused by new technical opportunities also affect the behavior of economic entities. As for subjects of labor law, digitalization is manifested in models of administrative and organizational activity and the introduction of new forms of digital interaction. Such interaction includes changes in working time models, organization of human resources management, as well as the development of the employee's workplace. The current combination of traditional and flexible work models is expected to be more actively developed in the digital context in the future towards greater adaptability to labor market transformations.*

It has been studied that digitalization helps to differentiate relations by distributing consumption and production. Mechanization and automation freed people from hard work, digital technologies automate routine operations and require new regulatory approaches. The digital infrastructure allows solving the problems of increasing the efficiency of the organization of labor activities due to the transparency of remuneration, the correspondence of abilities and interests to the performed functions, control and assessment of quality from the point of view of the consumer on the basis of a proactive information and digital space for the purpose of effective use of labor. Digitization is related to the labor market in the context of digital processes regarding the acceleration of work and mobility of flexible forms of work and can be characterized by such dimensions as working hours, forms of work, labor management, work space, etc. At the same time, digital technologies pose new challenges, as the position of man next to the machine changes, the role of man in the creative transformation of the labor market and new forms of relationships between people in production. The guaranteed satisfaction of basic human needs leads to new forms of interest and involvement in work, which raises questions about the value-content principles of the process of digitalization of work.

Key words: *right to work, population employment, digitalization, digital technologies, information space, cyber protection in the field of labor.*

Вступ. За статистичними даними, станом на кінець 2021 року, 65,6% населення світу користується Інтернет-ресурсами. Європейські країни демонструють найбільшу залученість до мережі Інтернет – 87,7% населення. У свою чергу, українці випереджають навіть такі показники користування Інтернетом, їх відсоток складає 93,4 [1].

«Цифровізація всіх сфер – нові реалії світу. Для побудови успішної цифрової держави потрібно постійно залучати нових кваліфікованих спеціалістів. Зокрема, у сферах кіберзахисту, аналізу даних, штучного інтелекту, роботи з державними реєстрами та захистом персональних даних» – йдеться на сайті Міністерства цифрової трансформації України [2].

Впровадження інформаційних технологій в сучасну правову систему дає можливість задіяти велику кількість інформації, яка є важливою у сфері правового регулювання праці. Наприклад, крім дистанційної праці, порівняно новим управлінським методом є підбір персоналу за допомогою Інтернету. Також доволі поширеною стала тенденція, коли великі компанії мають розробки, якими мож-

ливе створення цифрового профілю фізичної особи з використанням навіть знеособлених даних. Природно, маючи персональні дані працівника, роботодавці, використовуючи можливості цифрового аналізу, можуть створювати нові механізми впливу на працівника в своїх інтересах.

Матеріали та методи. Ера цифрової економіки та цифровізації трудових відносин відкрила великі можливості для створення нових робочих місць. Це стало поштовхом для багатьох наукових досліджень у цій сфері. Методологічним базисом системного підходу до цифрових трудових відносин виступають загальні постулати теорії систем, обґрунтовані у свій час ще Л. фон Берталанфі, І. Блаубергом, які сформували основи системно-організаційного мислення. Саме система, з властивими їй взаємодією групових та індивідуальних інституційних учасників, постійними трансформаціями та адаптацією до змін за допомогою створення своїх нових якісних характеристик є теоретико-методологічною основою цифровізації ринку праці. У дослідженнях система характеризується такими

основними властивостями, як інтегративність, синергічність, емерджентність, цілісність, ієрархічність, які є властивими і системі цифрових трудових відносин. Також розвиток соціально-трудова відносин у сфері зайнятості та прискорення цифровізації в цій сфері досліджують як вітчизняні, так і зарубіжні науковці: С. Венедиктов, Л. Вакарюк, С. Вишновецька, Н. Гетманцева, У. Дженкс, Ж.-К. Жавільє, А. Колот, Л. Свепстон, В. Щербина, М. Шумило.

Мета статті – дати уявлення про цифровізацію трудових відносин та розкрити її позитивні та негативні сторони крізь призму цифрового розвитку суспільства та держави.

Результати. 1. Основні завдання цифровізації ринку праці: Україна та світ.

За оцінками McKinsey & Co, у світі до 2030 року через розвиток штучного інтелекту й автоматизації процесів без роботи опиняться 400–800 млн осіб (від 15% до 30% світової робочої сили). Багато операцій, які сьогодні виконують працівники, мають потенціал для автоматизації. Згідно з даними McKinsey, близько 60% усіх професій мають щонайменше 30% видів діяльності, які можна буде автоматизувати за допомогою сучасних технологій. Є й інші оцінки, наприклад, за даними European Commission близько 50% поточних робочих місць у світі теоретично можна автоматизувати, що означає, що людська праця в окремих процесах буде не потрібна [3]. З огляду на це цифровізація є невід’ємною складовою реформи трудових відносин. «Регуляція трудових відносин існує в усіх цивілізованих країнах світу. Держава має забезпечити захист соціально-трудова прав працівників, зокрема, це право на нормований робочий день та безпечні умови праці, право на лікарняні та відпустку, і ще багато питань взаємодії роботодавця і працівника. Водночас чинне трудове законодавство в Україні потребує оновлення та лібералізації. Цифровізація дозволяє провести якісну та ефективну дерегуляцію трудових відносин, скасувати надмірну бюрократизацію та зменшити навантаження на бізнес» [4], – про це зазначив Заступник Міністра економіки з

питань цифрового розвитку, цифрових трансформацій і цифровізації І. Дядюра під час Всеукраїнського форуму Україна 30.Трудові ресурси.

Поняття «цифровізація» (з англ. *digitalization*) похідне від іменника «цифра» або прикметника «цифровий» (*digital*) й означає «впровадження цифрових технологій в усі сфери життя: від взаємодії між людьми до промислових виробництв, від предметів побуту до дитячих іграшок, одягу тощо. Це перехід біологічних та фізичних систем у кібербіологічні та кіберфізичні (об’єднання фізичних та обчислювальних компонентів). Перехід діяльності з реального світу у світ віртуальний (онлайн)» [5].

У Кембриджському словнику ділової англійської мови щодо сфери інформаційно-комунікаційних технологій (далі – ІТ-сфера) слово *digital* визначається як застосування системи, здатної використовуватися комп’ютером та іншим електронним пристроєм, у якому інформація відправляється та приймається в електронному вигляді як послідовність чисел 1 і 0, а також як щось, що стосується комп’ютерних технологій та Інтернету [6].

Цифровізацію можна розглядати в широкому і вузькому значенні. Цифровізація в широкому розумінні – це процес впровадження цифрових технологій та систем передачі на рівні телекомунікаційних мереж, засобів комутації та управління, що забезпечують передачу й розподіл потоків інформації в цифровій формі. Цифровізація у вузькому значенні – це процес переходу з аналогової форми подання інформації на цифрову [7]. Прикладом такої вузької (технічної) цифровізації є перехід від аналогового телебачення до цифрового телемовлення, перехід від звичайних мобільних телефонів до смартфонів.

Так, починаючи з 10 червня 2021 року усі роботодавці мають подати до Реєстру застрахованих осіб відомості з паперових трудових книжок про трудову діяльність своїх працівників. Практика реалізації електронної трудової книжки сприятиме, зокрема, оптимізації документообігу, доступності інформації

ції, ефективності та оперативності обробки даних, оперативній аналітичній обробці тощо [8, с. 9].

Сьогодні більшість цивілізованих держав світу (Німеччина, Канада, США, Австралія) поставили перед собою стратегічну мету побудови цифрової економіки. До них приєдналася й Україна.

Процес переходу України до цифрової економіки відображено в чинному законодавстві. Також позитивним є те, що Україна долучилася до програми «Цифрова Європа». Це наближає нас до цифрового безвізу з Європейським Союзом. Ініціатива була створена для пришвидшення цифрової трансформації Євросоюзу. Завдяки їй Україна отримає фінансування в таких напрямках:

- 1) високопродуктивні комп'ютери;
- 2) штучний інтелект, дані і хмарні послуги;
- 3) цифрові навички;
- 4) використання цифрових технологій в економіці й суспільстві.

Також програма передбачає надання коштів у галузі кібербезпеки, однак цей напрям недоступний для держав, які не є членами ЄС [9].

Ця програма приймалася для забезпечення розвитку в Україні інформаційно-комунікаційних технологій та їх ефективного застосування в усіх сферах та галузях суспільно-економічного життя. Мета цієї програми – удосконалити умови, які сприяють трансформації сфер життєдіяльності людини під впливом ІТ, враховуючи формування цифрової економіки, розвиток інформаційного суспільства та вдосконалення електронного уряду.

Для сфери праці основним завданням є формування в Україні цифрової економіки: розвиток людського капіталу та розвиток електронної (дистанційної) зайнятості. Карантин зробив «дистанційку» вкрай поширеною і стимулював закріплення специфіки такої форми організації праці в Кодексі законів про працю України (далі – КЗпП) [10]. Нові положення дозволили зберегти робочі місця тисячам людей, які могли виробляти продукцію або виконувати свої трудові функції, використовуючи інформаційно-комунікаційні технології вдома.

До слова, у Франції прийнято Закон від 08.08.2016 про працю, модернізацію соціального діалогу та забезпечення кар'єри, в якому є глава «Адаптація трудового права до цифрової доби». У ній передбачено право працівника на відімкнення від цифрових пристроїв (телефона, електронної пошти задля дотримання часу його відпочинку, а також приватного та сімейного життя [11]). Цей позитивний досвід варто було б запозичити й українському законодавцю. Щодо розвитку електронної (дистанційної) зайнятості, то КЗпП України було доповнено положеннями, у яких врегульовано поняття «дистанційна робота», особливості укладання, зміни та припинення трудових договорів з дистанційними працівниками, деякі особливості охорони праці, режиму робочого часу, часу відпочинку працівників, які виконують роботу дистанційно. Відповідно до ч. 1 ст. 60² КЗпП дистанційна робота – це форма організації праці, за якої робота виконується працівником поза робочими приміщеннями чи територією власника або уповноваженого ним органу, в будь-якому місці за вибором працівника та з використанням інформаційно-комунікаційних технологій [10].

2. Трансформація ринку праці в Україні: нетипові форми зайнятості в умовах цифровізації.

Відзначимо, що цифровізація трансформує наявні робочі місця, вимагаючи від працівників навичок для виконання нових завдань, які зумовлюють потребу постійного підвищення кваліфікації, набуття нових знань упродовж життя, навичок у користуванні новим програмним забезпеченням, новими автоматизованими та роботизованими технологічними процесами. Такі трансформації вимагають швидкого перенавчання працівників чи їх заміни працівниками, які вже мають відповідні знання і вміння.

Цифровізація створює також нові високотехнологічні робочі місця. Разом з тим інші робочі місця стають надмірними та підлягають скороченню. Така динаміка не нова, вона супроводжує будь-які науково-промислові революції. На сьогодні є багато історичних

прикладів того, як нові технології, наприклад, двигуни внутрішнього згоряння та електрика, впливали на ринок праці (на зміну візникам прийшли водії таксі та міського пасажирського транспорту тощо) [12]. У минулому технічний прогрес спочатку спричиняв скорочення попиту на робочу силу, а згодом почав генерувати нові робочі місця.

Крім того, цифровізація приводить до поширення таких нетипових форм зайнятості, як дистанційна робота (телеробота) та фріланс, які дозволяють виконувати її поза місцем знаходження роботодавця. Причому ця робота може виконуватися і за трудовим, і за цивільно-правовим договорами.

В останні роки цифровізація привела також до появи такої нетипової форми зайнятості, як робота на основі інтернет-платформ (яскраві приклади – водії, які працюють на платформі Uber тощо). Виник спеціальний термін «працівник платформи» [13], що використовується для позначення тих фізичних осіб, які пропонують свою працю на інтернет-платформі. Ведуться наукові дискусії і про статус тих, хто працює за допомогою онлайн-платформи, і про те, чи можуть самі інтернет-платформи розглядатися як роботодавці.

Слід підкреслити, що про переваги при залученні спеціальних програмних комплексів, коли використання великої кількості даних, зібраних за допомогою цифрових технологій, дає можливість маніпулювати поведінкою людини, йшлося у науковій літературі досить давно [14, с. 47]. Як доволі ефективно діючий спосіб аналізу даних за допомогою цифрових технологій можна навести такий спосіб, як дослідження з допомогою поліграфа. Необхідність даного методу може бути обумовлена тією обставиною, що працівники, насамперед з керівного персоналу, можуть зловживати своїм службовим становищем у особистих інтересах на шкоду інтересів власників організації.

Зловживання в управлінні є проблемою для будь-якого типу корпорації. Використання поліграфічних досліджень у країнах із розвинутою ринковою економікою проводиться ще із ХХ століття. У наш час ця практика набула

доволі широкого поширення. Так, у США проводять близько одного мільйона таких досліджень на рік, при цьому на приватний сектор припадає приблизно 30 відсотків. В Україні дослідження на поліграфі широко практикуються для працівників державних структур, при цьому за результатами приймаються кадрові рішення. І це незважаючи на те, що за оцінками фахівців достовірність поліграфічного дослідження становить близько 80 відсотків [15, с. 170]. Справді, в сучасний час процес поліграфічних досліджень удосконалюється і їх кількість збільшуватиметься, у тому числі й у приватному секторі економіки. Утім постає питання: якщо працівник відмовляється від проходження досліджень на поліграфі, або результат дослідження негативний, які правові наслідки настають? Як справедливо зазначалося, підстав для розірвання трудового договору у цьому випадку не передбачено [4, с. 29]. Враховуючи цю обставину, вважаємо, що до КЗпП України необхідно внести зміни та вказати, що «до істотних умов трудового договору слід віднести й обов'язок працівника проходити дослідження на поліграфі».

Ще одним важливим аспектом впровадження цифрових технологій у трудові відносини можна назвати впровадження дистанційної праці. Кількість співробітників працюючих дистанційно постійно зростає. Згідно зі ст. 60 КЗпП дистанційна робота визначена як форма організації праці, коли робота виконується працівником за місцем його проживання чи в іншому місці за його виробом, у том числі за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій, але поза приміщення роботодавця. Сутність дистанційної праці можна характеризувати деякими ознаками. Насамперед, це те, що трудові обов'язки виконуються не на території підприємства, установи чи організації роботодавця. Іншою ознакою може бути та обставина, що трудові обов'язки здійснюються з допомогою цифрових комунікацій. Крім того, у даному виді трудового договору зміщується акцент із процесу праці на результат праці.

Ознака використання цифрових комунікацій розмежовує дистанційну працю з надом-

ною працею, яка за першою ознакою робить ці види трудової діяльності однаковими. Реагуючи на необхідність регулювання дистанційної праці, законодавець ввів до КЗпП України ст. 60. Проте правове регулюванням відносин щодо дистанційної праці наразі ускладнене. Досить складно здійснювати роботодавцю контроль за режимом робочого дня, складно виявляти дисциплінарні провини працівника. Працівник повинен якісно та в строк виконати доручене завдання та за допомогою цифрових комунікацій передати результати роботи своєму роботодавцю, можливо, бути на зв'язку у встановлений час та мати інші аналогічні обов'язки. У свою чергу, роботодавець має бути зобов'язаний обладнати робоче місце, надати програмне забезпечення та інші технічні засоби, які необхідні працівникові [16, с. 127]. Інші обов'язки роботодавця мало чим відрізняються від звичайного трудового договору, наприклад, обов'язок із виплати заробітної плати тощо.

Якщо ми проаналізуємо права та обов'язки сторін трудового договору, пов'язаного з дистанційною працею, то можна констатувати, що подібність трудового договору про дистанційну працю вкрай схоже з договором цивільно-правового характеру. Утім, відмінність трудового договору від суміжного цивільно-правового договору, коли предметом трудового договору є процес праці, а предметом цивільно-правового договору – результат праці, трудовий договір про дистанційний характер роботи нівелюється. Роботодавець у цьому виді трудового договору має право контролювати присутність працівника на своєму робочому місці, проте практична значущість такого контролю не має великого значення. Роботодавцю потрібно, щоб працівник вчасно вивантажував результати своєї діяльності на вказані сервери.

У зв'язку з більшою схожістю трудового договору про дистанційну працю з цивільно-правовим договором, ніж із звичайним трудовим договором, можна запропонувати внести зміни до чинного КЗпПУ, а саме доповнити положенням щодо видів договорів на виконання будь-яких робіт дистанційним шляхом,

які мають тривалий характер. Такі договори слід визнавати трудовими договорами. На нашу думку, це дозволить не допустити зловживань з боку роботодавця у тих випадках, коли він маскуватиме трудовий договір про роботу з дистанційним працівником під цивільно-правовий договір.

Крім чинного законодавства, цифровізація сфери праці відбувається також на рівні локальної нормотворчості. Організації, переводячи свій документообіг на електронні носії, на рівні локальних нормативних актів, здійснюють регламентацію вимог до електронного документообігу. При цьому навички з володіння електронним документообігом переважно полягають у запам'ятовуванні послідовності маніпуляцій на комп'ютер клавіатури [17]. Деякі види документів заповнюються можливо один раз на рік, і навички щодо заповнення цього виду документа забуваються, тому потрібне регулярне перенавчання. Крім того, це призводить до додаткових витрат часу, процес перенавчання здатний створювати певний дискомфорт у діяльності працівників. Це обумовлено тим, що у багатьох випадках не враховується рівень здібностей щодо навчання навичок ведення електронного документообігу.

При цьому нагадаємо, що відповідно до ч. 1 ст. 3 Конституції України – людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнають в Україні найвищою соціальною цінністю. І будь-яке рішення роботодавцем має прийматися за умови додержання інтересів обох сторін. З огляду на це вважаємо, що необхідно ухвалення закону, який би зобов'язував організації впроваджувати уніфіковані цифрові програми з різних видів електронного документообігу. Вони б полегшували можливість переходу працівника з організації в організацію, що сприяло б посиленню мобільності робочих ресурсів. Крім того, бажано внести до КЗпП України норми, які б закріплювали відповідальність роботодавця за організацію перенавчання співробітників новим цифровим технологіям.

Висновки. Цифровізація ставить питання про характер відносин між працівниками та

інтернет-платформами, між працівниками та роботами. У такому разі постають запитання: чи повинні такі відносини регулюватися нормами трудового права? чи мають норми трудового права регулювати відносини, в яких беруть участь один чи кілька працівників та робот? Вважаємо, що так, але і в цьому випадку робот може розглядатися не як суб'єкт трудового права, а лише як об'єкт. Такі нестандартні форми зайнятості, як краудворкінг та краудсорсинг, коли зв'язок між виконавцем та замовником здійснюється за допомогою онлайн-платформи, уже є в полі зору вивчення сучасних учених-юристів, але поки що залишаються поза правовим полем у багатьох країнах Європейського Союзу.

Отже, можна підсумувати, що у відносинах з виконання роботи на основі інтернет-платформ з позиції чинного законодавства України більше запитань, ніж відповідей. Зокрема це стосується такого: як і хто має розслідувати нещасний випадок, що трапився під час виконання таких робіт; хто відповідатиме за дотримання охорони праці і техніки безпеки; як забезпечуватиметься державне соціальне страхування; чи зараховуватиметься період такої роботи до страхового стажу, що дає право на оплату листів тимчасової непрацездатності, а в майбутньому – право на пенсію та різні пільги? Саме ці проблемні питання мають стати предметом гострих дискусій та нормопроєктувальної роботи вітчизняного законодавця.

Список використаних джерел:

1. Internet usage statistics. Internet World Stat. 2021. URL: <https://www.internetworldstats.com/stats.htm> (viewed on 09.12.2022).
2. В Україні з'явиться Президентський університет. Навчання почнеться у 2023 році. *Офіц. вебсайт Міністерства цифрової трансформації*. 2021. 31 трав. URL: <https://thedigital.gov.ua/news/v-ukraini-zyavitsya-prezidentskiy-universitet-navchannya-pochnetsya-u-2023-rotsi> (дата звернення: 09.12.2022).
3. Україна 2030Е – країна з розвинутою цифровою економікою. 2021. URL: <https://strategy.uifuture.org/kraina-z-rozvinutoyu-cifrovoyu-ekonomikoyu.html> (дата звернення: 09.12.2022).
4. Саме цифровізація дозволяє забезпечити швидку, якісну та ефективну дерегуляцію трудових відносин. *Офіц. вебсайт Міністерства економіки України*. 2021. 21 черв. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/same-cifrovizaciya-dozvolyaye-zabezpechiti-shvidku-yakisnu-ta-efektivnu-deregulyaciyu-trudovih-vidnosin-igor-dyadyura> (дата звернення: 09.12.2022).
5. Адаменко М. Цифровізація. Термінологія. *Блог Національної бібліотеки України ім. Ярослава Мудрого*. 2022. 22 лют. URL: <https://oth.nlu.org.ua/?p=5614> (дата звернення: 09.12.2022).
6. Cambridge dictionary. URL: <https://dictionary.cambridge.org> (viewed on 09.12.2022).
7. Johnston Hannah, Land-Kazlauskas Chris. Organizing on-demand: Representation, voice, and collective bargaining in the gig economy. Geneva : ILO, 2019.
8. Міжнародно-правове та національне регулювання реалізації прав у сфері праці: теоретико-прикладні проблеми : колективна монографія / Н.П. Мокрицька, Р.Я. Бутинська та ін. ; за заг. ред. д. ю. н. М.С. Долинської. Львів : Галицька видавнича спілка, 2021. 312 с.
9. Україна приєдналася до програми «Цифрова Європа»: що це означає. *Офіц. вебсайт Міністерства цифрової трансформації України*. 2022. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/ukraina-doluchylasia-do-prohramy-tsyfrova-ievropa-shcho-tse-oznachaie> (дата звернення: 09.12.2022).
10. Кодекс законів про працю України від 10.12.1971 № 322-VIII (в ред. від 27.01.2023). *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text> (дата звернення: 09.12.2022).
11. Коляденко С.В. Цифрова економіка: передумови та етапи становлення в Україні і у світі. *Економіка. Фінанси. Менеджмент: актуальні питання науки і практики*. 2016. № 5. С. 105–112.
12. Цифрова економіка : підручник / Т.І. Олешко, Н.В. Касьянова, С.Ф. Смерічевський та ін. Київ : НАУ, 2022.
13. De Stefano V. The rise of the 'just-in-time workforce': On-demand work, crowd work and labour protection in the 'gig-economy'. *Comparative Labor law and Policy Journal*. 2015. No. 37(3). P. 471–503. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2682602>.
14. Погорелова О.С. Напрями реформування трудового законодавства в умовах поширення цифрової роботи. *Право та державне управління*. 2020. № 4. С. 43–50.
15. Гавловський В.Д. Комплексне використання сучасних методів психодіагностики для відбору кандидатів на службу. *Використання поліграфа в правоохоронній діяльності: проблеми та перспективи*: матер. III Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 7–8 листоп. 2015 р.). Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2015. С. 169–172.

16. Назарова Г.В. Трансформація соціально-трудових відносин в умовах цифрової економіки. *Сфера зайнятості і доходів в умовах цифрової економіки: механізми регулювання, виклики та доміанти розвитку*: зб. тез доп. учасн. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 23–24 жовт. 2019 р.). Київ, 2019. С. 29–31.
17. Хандій О.О. Державна підтримка трансформації трудових відносин в ІТ-сфері в умовах цифровізації економіки. *Економіка промисловості*. 2019. № 2(86). С. 126–145.

References:

1. Internet usage statistics. Internet World Stat. 2021. URL: <https://www.internetworldstats.com/stats.htm>. [in English]
2. Ministerstvo tsyfrovoi transformatsii (2021). *V Ukraini znavyatsia Prezydentskyi universytet. Navchannia pochnetsia u 2023 rotsi* [The Presidential University will appear in Ukraine. Training will begin in 2023]. 31 trav. URL: <https://thedigital.gov.ua/news/v-ukraini-zyavitsya-prezidentskiy-universitet-navchannya-pochnetsya-u-2023-rotsi>. [in Ukrainian]
3. Ukraina 2030E – kraina z rozvynenoio tsyfrovoiu ekonomikoiu [Ukraine 2030E is a country with a developed digital economy]. 2021. URL: <https://strategy.uifuture.org/kraina-z-rozvinutoyu-cifrovoyu-ekonomikoyu.html>. [in Ukrainian]
4. Ministerstvo ekonomiky Ukrainy (2021). *Same tsyfrovizatsiia dozvoliaie zabezpechyty shvydku, yakisnu ta efektyvnu derehuliatsiiu trudovykh vidnosyn* [It is digitalization that allows for quick, high-quality and effective deregulation of labor relations]. 21 cherv. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/same-cifrovizaciya-dozvolyaie-zabezpechiti-shvidku-yakisnu-ta-efektivnu-dereguliaciyu-trudovih-vidnosin-igor-dyadyura>. [in Ukrainian]
5. Adamenko M. (2022) Tsyfrovizatsiia. Terminolohiia [Digitization. Terminology]. *Bloh Natsionalnoi biblioteki Ukrainy im. Yaroslava Mudroho*, 22 liut. URL: <https://oth.nlu.org.ua/?p=5614>. [in Ukrainian]
6. Cambridge dictionary. URL: <https://dictionary.cambridge.org>. [in English]
7. Johnston Hannah, Land-Kazlauskas Chris. (2019) Organizing on-demand: Representation, voice, and collective bargaining in the gig economy. Geneva: ILO. [in English]
8. Mokrytska N. P., Butynska R. Ya., Dolynska M. S. Ta in. (2021) Mizhnarodno-pravove ta natsionalne rehuliuвання realizatsii prav u sferi pratsi: teoretyko-prykladni problemy [International legal and national regulation of the realization of rights in the field of labor: theoretical and applied problems]: kol. monohr. Lviv: Halytska vydavnycha spilka. 312 s. [in Ukrainian]
9. Ministerstvo tsyfrovoi transformatsii Ukrainy (2022). *Ukraina pryiednalasia do prohramy «Tsyfrova Yevropa»: shcho tse oznachaie* [Ukraine joined the "Digital Europe" program: what does it mean]. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/ukraina-doluchylasia-do-prohramy-tyfrova-ievropa-shcho-tse-oznachaie>. [in Ukrainian]
10. Verkhovna Rada Ukrainy (1971). *Kodeks zakoniv pro pratsiu Ukrainy* [Labor Code of Ukraine] № 322-VIII (v red. vid 27.01.2023). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text>. [in Ukrainian]
11. Koliadenko S. V. (2016) Tsyfrova ekonomika: peredumovy ta etapy stanovlennia v Ukraini i u sviti [Digital economy: prerequisites and stages of formation in Ukraine and in the world]. *Ekonomika. Finansy. Menedzhment: aktualni pytannia nauky i praktyky*, № 5, S. 105–112. [in Ukrainian]
12. Oleshko T. I., Kasianova N. V., Smerichevskyi S. F. ta in. (2022) Tsyfrova ekonomika [Digital economy]: pidruchnyk. K.: NAU. [in Ukrainian]
13. De Stefano V. (2015) The rise of the 'just-in-time workforce': On-demand work, crowd work and labour protection in the 'gig-economy'. *Comparative Labor law and Policy Journal*, No. 37 (3), P. 471–503. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2682602>. [in English]
14. Pohorielova O. S. (2020) Napriamy reformuvannia trudovoho zakonodavstva v umovakh poshyrennia tsyfrovoi roboty [Directions for reforming labor legislation in the conditions of the spread of digital work]. *Pravo ta derzhavne upravlinnia*, № 4, S. 43–50. [in Ukrainian]
15. Havlovskiy V. D. (2015) Kompleksne vykorystannia suchasnykh metodiv psykhiadiagnostyky dlia vidboru kandydativ na sluzhbu [Comprehensive use of modern methods of psychodiagnostics for the selection of candidates for service]. *Vykorystannia polihrafa v pravookhoronnii diialnosti: problemy ta perspektyvy*: mater. III Mizhnar. nauk.-prakt. konf. (m. Kyiv, 7–8 lystop. 2015 r.). K.: Nats. akad. vnutr. sprav. S. 169–172. [in Ukrainian]
16. Nazarova H. V. (2019) Transformatsiia sotsialno-trudovykh vidnosyn v umovakh tsyfrovoi ekonomiky [Transformation of social and labor relations in the conditions of the digital economy]. *Sfera zainiatosti i dokhodiv v umovakh tsyfrovoi ekonomiky: mekhanizmy rehuliuвання, vyklyky ta dominanty rozvytku*: zb. tez dop. uchasn. Mizhnar. nauk.-prakt. konf. (m. Kyiv, 23–24 zhovt. 2019 r.). S. 29–31. [in Ukrainian]
17. Khandii O. O. (2019) Derzhavna pidtrymka transformatsii trudovykh vidnosyn v IT-sferi v umovakh tsyfrovizatsii ekonomiky [State support for the transformation of labor relations in the IT industry in the conditions of digitalization of the economy]. *Ekonomika promyslovosti*, № 2 (86), S. 126–145. [in Ukrainian]

ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО; АГРАРНЕ ПРАВО; ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО; ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО

УДК 349.6 (477)

DOI <https://doi.org/10.32782/2311-8040/2023-2-6>

Ільків Наталія Володимирівна,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри господарсько-правових дисциплін,
Львівський державний університет внутрішніх справ,
вулиця Городоцька, 26, Львів, 79000, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3182-8391>

ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ ОКРЕМИХ ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВИХ ФОРМ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЇХ УДОСКОНАЛЕННЯ

Анотація. Стаття присвячена дослідженню сучасного стану таких основних організаційно-правових форм досягнення екологічної безпеки, як стратегічна екологічна оцінка й оцінка впливу на довкілля. Також розглядаються шляхи вдосконалення національного законодавства, що визначає правові засади реалізації цих організаційно-правових форм гарантування екологічної безпеки з урахуванням Європейського зеленого курсу.

Стратегічна екологічна оцінка як важливий інструмент, за допомогою якого можливе виявлення та врахування чинників чи можливих наслідків політик, програм, стратегій, інших документів державного планування для довкілля, зокрема й для здоров'я населення, і відповідне розроблення заходів із запобігання можливим негативним наслідкам, зменшення та пом'якшення останніх, потребує вдосконалення процедури її проведення, підвищення прозорості, запровадження відповідальності за нездійснення стратегічної екологічної оцінки. Зазначається, що створення Єдиного реєстру стратегічної екологічної оцінки дозволить систематизувати та зробити доступною для громадськості інформацію щодо стратегічної екологічної оцінки документів державного планування.

Досліджено, що запровадження в Україні воєнного стану зумовило встановлення обмежень окремих конституційних прав і свобод людини та громадянина, серед яких обмеження у процедурі оцінки впливу на довкілля. Оновлений режим надання доступу до документації з оцінки впливу на довкілля для потреб участі у процедурі суттєво обмежує права та можливості громадськості, порушує низку міжнародних зобов'язань і положень національного законодавства. Обмеження роботи публічного реєстру не має слугувати підставою для обмеження доступу до інформації.

Зроблено висновок, що під час планування повоєнного відновлення України обов'язковому врахуванню підлягає довкіллевий компонент, а принцип сталого розвитку повинен бути основоположним для формування програм і складення переліку заходів. Запровадження завдань, проєктів і заходів національної програми «Відбудова чистого та захищеного середовища» у контексті Плану відновлення України повинно забезпечити реалізацію екологічної політики відповідно до євроінтеграційного напрямку розвитку України та Європейського зеленого курсу.

Ключові слова: організаційно-правові форми забезпечення екологічної безпеки, план відновлення України, Європейський зелений курс, стратегічна екологічна оцінка, оцінка впливу на довкілля.

Ilkiv Nataliia. THE PROBLEMS OF IMPLEMENTATION OF CERTAIN ORGANIZATIONAL AND LEGAL FORMS OF ENSURING ENVIRONMENTAL SAFETY UNDER THE CONDITIONS OF MARITAL STATE AND PROSPECTS FOR IMPROVEMENT

Abstract. The article is devoted to the study of the current state of such basic organizational and legal forms of ensuring environmental safety as strategic environmental assessment and environmental impact assessment.

Ways to improve national legislation are also determined. It defines the legal basis for the implementation of these organizational and legal forms of ensuring environmental safety, taking into account the European Green Course.

Strategic environmental assessment is an important tool. It makes it possible to identify and take into account factors or possible consequences of policies, programs, strategies, other state planning documents for the environment, including public health, and accordingly develop measures to prevent, reduce and mitigate possible negative consequences, needs improvement conducting procedure, increasing its transparency, introducing responsibility for failure to carry out a strategic environmental assessment. It is noted that the creation of the Unified register of strategic environmental assessment will allow to systematize and make available to the public information on strategic environmental assessment of state planning documents

It was investigated that the introduction of martial law in Ukraine led to the establishment of restrictions on certain constitutional rights and freedoms of a person and a citizen. Among them are limitations in the environmental impact assessment procedure. The updated regime for providing access to environmental impact assessment documentation for the purposes of participation in the procedure significantly limits the rights and opportunities of the public, and violates a number of international obligations and provisions of national legislation. Limiting the operation of the public register is not the same as limiting access to the document.

It was concluded that when planning the post-war recovery of Ukraine, the environmental component must be taken into account. The principle of sustainable development should be fundamental for forming programs and drawing up a list of measures. The implementation of tasks, projects and measures of the national program "Reconstruction of a clean and protected environment" in the context of the Recovery Plan of Ukraine should ensure the implementation of environmental policy in accordance with the European integration direction of Ukraine's development and the European Green Course.

Key words: *organizational and legal forms of ensuring environmental safety, recovery plan of Ukraine, European Green Course, strategic environmental assessment, environmental impact assessment.*

Постановка проблеми. Повномасштабна війна Російської Федерації проти України значно поглибила ті кризові явища, які мали місце в Україні до її початку, та призвела до багатьох нових соціальних і гуманітарних проблем. Однією з таких, що потребує невідкладного вирішення, є проблема гарантування безпечного стану довкілля. Багатогранність форм впливу бойових дій на природні екосистеми з довготривалими наслідками, їх масштаби та ступінь ураження довкілля вказують на вчинення окупантом в Україні екоциду.

Очевидним і неспростовним є той факт, що характер і масштаби воєнних дій окупанта щодо України завдають шкоди не лише довкіллю в межах однієї держави, але і глобальній екологічній рівновазі. Результатом бойових дій стає забруднення водойм, земель, повітря, знищення лісів і об'єктів природно-заповідного фонду, що в довгостроковій перспективі спричинить небезпечні збитки екосистемі всієї Європи. Усунення наслідків цієї війни для довкілля може бути тривалим. Отже, зважаючи на ці обставини та той факт, що Україна у 2021 році офіційно заявила про своє прагнення долучитися до Європейського зеленого курсу (далі – ЄЗК), відновлення довкілля повинно відбуватись за сучасними

європейськими стандартами з урахуванням принципів ЄЗК.

Побудова сталого миру потребує проведення оцінки екологічної шкоди, ужиття заходів із захисту населення від шкоди, завданої навколишньому природному середовищу, усунення та нейтралізацію екологічних ризиків із використанням екологічно безпечних інструментів для відновлення екосистем. Як слушно зауважують експерти, замало зусиль для посилення й імплементації законів, що захищають довкілля, а також притягнення до відповідальності винних за шкоду, якої завдано у зв'язку зі збройними конфліктами, необхідні сильні державні інституції й ефективні правові норми, відповідальне лідерство, що підкріплене науково обґрунтованими рішеннями, які б реально захищали екосистеми, а отже, рятували життя [1, с. 8].

Під час розгляду перспектив повоєнного відновлення для збереження та сталого використання навколишнього природного середовища України варто зазначити, що ефективно врегулювання цих проблем можливе тільки за умови проведення низки реформ управління в галузі екології. Варто зауважити, що частину з них було розпочато в довоєнний час. Через неефективний стан системи державного еко-

логічного управління, екологічного контролю, екологічного моніторингу, неефективну інтеграцію екологічної складової частини до соціально-економічного розвитку України в довоєнний час не було досягнуто цілей екологічної безпеки та сталого природокористування, отже, була загальмована інтеграція в європейський простір. У проєкті плану відновлення України способом досягнення такої стратегічної цілі повоєнного відновлення, як чисте та безпечне довкілля, визначено, зокрема, досягнення європейських стандартів державного управління в галузі охорони довкілля [2]. Сучасним ключовим викликом визнано необхідність удосконалення правових та інституційних механізмів для забезпечення ефективного державного управління в галузі охорони довкілля, зокрема й у сфері державного екологічного контролю, екологічного моніторингу, стратегічної екологічної оцінки й оцінки впливу на довкілля.

Стан опрацювання проблематики. Питання організаційно-правових форм гарантування екологічної безпеки неодноразово були предметом наукових досліджень. Загальні підходи до правового забезпечення екологічної безпеки закладено у працях провідних українських науковців, зокрема: В.І. Андрейцева, Н.О. Багай, Г.І. Балюк, О.Г. Бондар, М.Я. Ващишин, О.В. Гафурової, А.П. Гетьмана, А.В. Духневич, В.М. Єрмоленка, І.І. Каракаша, Т.О. Коваленко, І.О. Костяшкіна, М.В. Краснової, Т.В. Курман, А.М. Мірошниченка, В.Л. Мунтяна, В.В. Носіка, В.Д. Сидор, А.М. Статівки, В.Ю. Уркевича, М.В. Шульги й інших.

Однак предметом дослідження в межах цієї наукової розвідки слугуватимуть такі основні організаційно-правові форми гарантування екологічної безпеки, як стратегічна екологічна оцінка й оцінка впливу на довкілля з урахуванням умов воєнного стану, перспективи їх удосконалення, що мають бути враховані у плануванні повоєнного відновлення України з дотриманням ЄЗК.

Як **мету статті** визначено теоретико-прикладний аналіз нормативно-правового регулювання в умовах воєнного стану та

визначення перспектив удосконалення стратегічної екологічної оцінки й оцінки впливу на довкілля крізь призму цілей сталого розвитку та ЄЗК.

Виклад основного матеріалу. У Декларації Міжнародної конференції з питань відновлення України (Лугано (Швейцарія), 4–5 липня 2022 р.) серед ухвалених керівних принципів, що є основоположними для процесу відновлення України (так звані «Принципи Лугано»), виокремлено принцип сталого розвитку [3, с. 3]. Його суть сформульована як спрямованість процесу відновлення на сталу відбудову України відповідно до Порядку денного сталого розвитку до 2030 р. та Паризької Угоди, з інтеграцією соціальних, економічних і екологічних аспектів, включно із «зеленим» переходом, тобто дотриманням Європейського зеленого курсу, метою якого є подолання викликів, що пов'язані зі зміною клімату та деградацією довкілля, шляхом переходу Європейського Союзу (далі – ЄС) до сучасної ресурсно-ефективної та конкурентоспроможної економіки.

Державницьке розуміння актуальності цих питань відображено у проєкті плану відновлення України. На реалізацію принципу сталого розвитку спрямовані тією чи іншою мірою всі п'ятнадцять національних програм у різних секторах економіки та суспільного життя, що становлять план відновлення України. Так, у програмі «Відбудова чистого та захищеного середовища» досягнення такої стратегічної цілі повоєнного відновлення, як чисте та безпечне довкілля, розглядається крізь призму інтеграції кліматичних цілей у всі сектори економіки та суспільного життя; мінімізацію ризиків для екологічної безпеки (хімічна та радіаційна безпека); запобігання промисловому забрудненню, зменшення останнього, запровадження принципу «забруднювач платить»; ефективне управління відходами; збалансоване використання природних ресурсів і забезпечення їхньої належної якості; відновлення та розвиток природоохоронних територій, збереження біорозмаїття, збільшення площ природних екосистем і збалансування ландшафтів; досягнення європейських стандартів державного

управління в галузі охорони довкілля. Основними напрямками реалізації цієї програми визначено такі, як: 1) кліматична політика: запобігання змінам клімату, адаптація до них; 2) екологічна безпека й ефективне управління відходами; 3) збалансоване використання природних ресурсів в умовах підвищеного попиту й обмежених пропозицій; 4) збереження природних екосистем і біологічного розмаїття, відновлення та розвиток природоохоронних територій і об'єктів; 5) ефективне державне управління у сфері охорони довкілля та природокористування. Власне крайній напрям включає проекти та заходи з реформи державного управління у сфері охорони довкілля та природних ресурсів, удосконалення інструментів реалізації державної екологічної політики, екологічний контроль і юридичну відповідальність, моніторинг довкілля, доступ громадськості до екологічної інформації та участь в ухваленні рішень. Варто зауважити, що діяльність у цьому напрямі була розпочата в довоєнний період, навіть досягнуто деякого прогресу, що полягав у дотриманні Угоди про асоціацію з Європейським Союзом у частині узгодження законодавства про оцінку впливу на довкілля (далі – ОВД), стратегічну екологічну оцінку (далі – СЕО) з моніторингом вод і атмосферного повітря. Однак незавершеність реформ і корективи, які привнесла війна, потребують їх доопрацювання та перегляду.

У проекті плану відновлення України серед списку проектів, що покликані забезпечити ефективність державного управління у сфері охорони довкілля та природокористування, визначені такі, як оцінка шкоди та збитків довкіллю та потреб на відновлення довкілля внаслідок російської збройної агресії, реформування системи екологічного контролю, удосконалення процедур СЕО й ОВД, трансформація структури вітчизняної системи екологічного оподаткування з метою посилення стимулювальної функції екоподатку та гармонізації з податковою системою ЄС, підвищення спроможності щодо інтеграції екологічної політики у сталий просторовий і регіональний розвиток, створення Міжвідомчої програми «Екологічна просвіта

та інформування для сталого розвитку України на 2022–2032 рр.» для кожної області України, аудит і відновлення інфраструктури державної системи моніторингу довкілля, що постраждала внаслідок воєнних дій; її модернізація, розбудова та діджиталізація, відновлення та модернізація національної гідрометеорологічної служби України, відновлення, модернізація й оптимізація мережі спостережень і надходження інформації про небезпечні геологічні процеси та стан підземних вод, створення ІТ-системи для забезпечення електронної послуги з видачі дозволу на викиди забруднювальних речовин у повітря, упровадження Єдиної екологічної платформи «ЕкоСистема» загальнодержавної екологічної автоматизованої інформаційно-аналітичної системи забезпечення доступу до екологічної інформації та її мережі, упровадження обліку й економічної оцінки екосистемних послуг у державне природоохоронне управління та галузевий розвиток [2, с. 57–68]

Серед першочергових проектів, розпочати реалізацію яких планується вже у 2022–2023 рр., – удосконалення процедури ОВД, скорочення строків її проведення, удосконалення процедури СЕО в Україні. Актуальність і необхідність цього проекту впливає з того, що повоєнне відновлення та розвиток економіки потребуватимуть сильних і ефективних процедур СЕО й ОВД. Натеper результати СЕО не досить враховуються у проектах документів державного планування. Причиною особливої уваги до правового регулювання СЕО й ОВД є необхідність забезпечення інтеграції до планів, програм та інших документів державного планування, що пов'язані з відновленням держави, екологічного блоку (зокрема, відновлення екосистем, розвитку мережі природоохоронних територій і об'єктів, «великого заліснення», кліматичних ініціатив тощо), на виконання міжнародних і євроінтеграційних зобов'язань України.

Заходами, спрямованими на досягнення цієї перспективи, визнаються у програмі такі, як удосконалення законодавства, створення оновленої моделі СЕО, запровадження контролю

за дотриманням законодавства у сфері СЕО, реалізація відповідних повноважень органом державного екологічного контролю; запровадження функціонування реєстру СЕО; забезпечення здійснення СЕО документів державного планування, зокрема й пов'язаних із відновленням України, усунення наслідків війни.

Деякі кроки вже зроблені. Так, Верховною Радою України схвалено у другому читанні урядовий законопроект «Про внесення змін до деяких законів України щодо запровадження відповідальності за порушення порядку здійснення стратегічної екологічної оцінки» № 5159.

Як прокоментував законопроект Міністр захисту довкілля та природних ресурсів Р. Стрілець, СЕО є одним із ключових інструментів забезпечення «зеленого» відновлення країни після війни з Росією.

Виходячи із законодавчого визначення поняття СЕО як «процедури визначення, опису й оцінювання наслідків виконання документів державного планування для довкілля, зокрема й для здоров'я населення, виправданих альтернатив, розроблення заходів із запобігання можливим негативним наслідкам, зменшення та пом'якшення таких, яка включає визначення обсягу стратегічної екологічної оцінки, складання звіту про стратегічну екологічну оцінку, проведення громадського обговорення та консультацій (за потреби – транскордонних консультацій), урахування в документі державного планування звіту про стратегічну екологічну оцінку, результатів громадського обговорення та консультацій, інформування про затвердження документа державного планування» (ст. 1 Закону України «Про СЕО») [4], вона є важливим інструментом, за допомогою якого можливі виявлення та врахування чинників чи можливих наслідків політик, програм, стратегій, інших документів державного планування для довкілля, зокрема й для здоров'я населення, розроблення заходів із запобігання можливим негативним наслідкам, зменшення та пом'якшення останніх.

Ухвалення відповідного закону фактично вдосконалить процедуру СЕО, підвищить її прозорість, запровадження відповідальності

за нездійснення СЕО, порушення порядку її проведення, неврахування результатів СЕО, припинить системні порушення в цій галузі.

Для дієвості цих положень важливим буде створення відкритого цифрового інструменту для доступу до інформації про СЕО проєктів планів, програм та інших документів державного планування, а також урегулювати питання функціонування реєстру. Законопроект передбачає створення Єдиного реєстру СЕО, що, у свою чергу, дозволить систематизувати та зробити доступною для громадськості інформацію щодо СЕО документів державного планування.

З погляду відповідності цих положень європейському законодавству варто зауважити, що закріплення на законодавчому рівні положення про гарантування вільного та відкритого доступу, що забезпечується через інтернет, до Єдиного реєстру СЕО відображатиме основні принципи, зафіксовані у ст. 6 Директиви 2001/42/ЄС Європейського парламенту та Ради від 27 червня 2001 р. про оцінку наслідків окремих планів та програм для довкілля, щодо надання можливості органам влади та громадськості ознайомлюватись та надавати свої пропозиції «щодо проєктів планів або програм та щодо супровідного екологічного звіту перед затвердженням плану або програми або їх поданням на проходження законодавчої процедури» [5]. Також відповідає це і п. 6 ст. 6 Директиви, яка надає державам-членам право самостійно обирати детальні процедури інформування та консультування з органами влади та громадськістю.

Логічним є положення законопроекту про необхідність ухвалення низки підзаконних актів, зокрема й з метою визначення порядку ведення Єдиного реєстру стратегічної екологічної оцінки. Під час ухвалення таких підзаконних актів із новими методичними підходами (постанова Кабінету Міністрів щодо порядку ведення СЕО, внесення змін до наказу Міндовкілля від 10 серпня 2018 р. № 296, яким затверджено Методичні рекомендації зі здійснення СЕО документів державного планування) треба буде врахувати впливи та наслідки збройної агресії Росії.

Важливо, що буде вирішене й питання повноважності Державної екологічної інспекції як органу контролю за дотриманням законодавства про СЕО.

Окреме правове регулювання має отримати питання оскарження рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади або органів місцевого самоврядування у процесі здійснення стратегічної екологічної оцінки. Його закріплення відображатиме відповідність тенденцій регулювання ст. 6 Директиви 2003/4/ЄС Європейського парламенту та Ради від 28 січня 2003 р. про доступ громадськості до екологічної інформації та про скасування Директиви Ради 90/313/ЄЕС, що передбачає гарантії для осіб, які вважають, що їхній запит про надання інформації було проігноровано, незаконно відмовлено в його виконанні (частково або цілком), на запит було надано незадовільну відповідь [6].

Але навіть у складний час сьогодення держава повинна піклуватись про збереження вже наявних позитивних надбань. Так, запровадження в Україні воєнного стану зумовило встановлення обмежень окремих конституційних прав і свобод людини та громадянина, серед яких обмеження у процедурі ОВД. Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України, беручи до уваги постанови Кабінету Міністрів України від 18 березня 2022 р. № 314 «Деякі питання забезпечення провадження господарської діяльності в умовах воєнного стану» та від 12 березня 2022 р. № 263 «Деякі питання забезпечення функціонування інформаційно-комунікаційних систем, електронних комунікаційних систем, публічних електронних реєстрів в умовах воєнного стану», для убезпечення даних, які містяться в Єдиному реєстрі з ОВД, і недопущення будь-яких несанкціонованих дій з інформацією Реєстру з боку країни-агресора видало наказ «Про тимчасове обмеження доступу до Реєстру з оцінки впливу на довкілля» від 22 березня 2022 р. № 159.

Але оскільки, попри продовження бойових дій на окремих територіях держави, економічна активність в Україні відбувалася, промислові й інфраструктурні об'єкти планува-

лися, розширялися, перепрофілювалися, велика кількість підприємств переміщувалися в безпечніші регіони, потреба регулювати негативний вплив такої діяльності на довкілля зумовила ухвалення нового наказу № 177 «Про тимчасове обмеження доступу до Єдиного реєстру з оцінки впливу на довкілля» від 20 квітня 2022 р., яким передбачалось тимчасове обмеження зовнішнього використання Реєстру. Доступ до Реєстру відновили для уповноваженого центрального та територіальних органів, а також для суб'єктів господарювання, що проходять процедуру ОВД, за їхньою заявою. Оскільки законодавчо встановлена процедура ОВД неможлива без участі громадськості, то черговим наказом від 15 червня 2022 р. було відновлено роботу Реєстру для зовнішнього користування, але із закріпленням обмежень для громадськості. Зокрема, для зовнішнього використання закритою було залишено таку інформацію: 1) усі справи з ОВД, за якими станом до 24 лютого 2022 р. були отримані висновки з ОВД; 2) документацію з ОВД, що подається суб'єктом господарювання, зокрема і звіт з ОВД; 3) Google-карти, які в кожній справі з ОВД відображають орієнтовне місце провадження планованої діяльності. Громадськості обіцяли забезпечити можливість відстежувати перебіг процедур ОВД у Реєстрі, а документацію з ОВД надавати за запитом після ідентифікації осіб, що її запитують.

Експертами БФ «ЕПЛ» у результаті проведеного правового аналізу зроблено висновки про легітимність обмеження органами державної влади роботи інформаційних, інформаційно-комунікаційних і електронних комунікаційних систем, а також публічних електронних реєстрів, однак вони слушно вказали на те, що це не дає підстав для порушення режиму доступу до публічної інформації, зокрема і екологічної інформації, порядок доступу (за запитом, шляхом особистого ознайомлення) до інформації, важливої у процесі ухвалення рішення, і порядок участі громадськості у процедурі ОВД, окрім аспектів роботи Реєстру з ОВД, що залишаються незмінними та регулюються законами Укра-

їни «Про доступ до публічної інформації», «Про інформацію», «Про ОВД» та відповідними підзаконними актами [7, с. 5]. Погоджуємося з таким висновком, проте зауважимо, що обмеження роботи публічного реєстру не є тим самим, що й обмеження доступу до документа. Публічний реєстр є лише одним із способів забезпечення доступу до публічної інформації та не обмежує можливість застосування такого способу, як запит на доступ до публічної інформації.

Отже, оновлений в умовах воєнного стану режим надання доступу до документації з ОВД для потреб участі у процедурі суттєво обмежує права та можливості громадськості, порушує низку міжнародних зобов'язань і положень національного законодавства.

У контексті реалізації Плану відновлення України здійснення проєкту з удосконалення процедури ОВД слушною є пропозиція про необхідність створення та впровадження нового, більш функціонального реєстру з ОВД, його інтегрування до Єдиного порталу державних послуг «ДІЯ», забезпечення можливостей для громадськості подавати пропозиції та зауваження до документації під час процедури ОВД через додаток «ДІЯ», спрощення порядку проведення громадських обговорень.

Висновки. Отже, під час планування повоєнного відновлення України обов'язковому врахуванню підлягає довкіллевий компонент, а принцип сталого розвитку повинен бути основоположним для формування програм і складення переліку заходів. Воно повинно бути збалансованим як з погляду управлінського впливу, так і в часовому та просторовому розумінні, відображати державницьку позицію з інтеграції екологічної складової частини до всіх реформ і проєктів із відновлення України.

У результаті проведеного аналізу стратегічних цілей, завдань, проєктів і заходів національної програми «Відбудова чистого та захищеного середовища» у контексті Плану відновлення України варто відзначити, що їх упровадження має забезпечити реалізацію екологічної політики відповідно до євроінтеграційного напрямку розвитку України та Європейського зеленого курсу. Для забезпечення ефективного відновлення України також треба провести відповідні дослідження та розробки, згодити національне законодавство з ухваленими в рамках ЄЗК документами й іншими ратифікованими Україною міжнародними конвенціями й угодами, а також здійснити низку реформ у різних галузях суспільного життя.

Список використаних джерел:

1. Планування відновлення довкілля : аналітична записка МБО «ЕПЛ». 2022. 55 с. URL: <http://epl.org.ua/eco-analytics/planuvannya-vidnovlennya-dovkilliya/>.
2. Проєкт плану відновлення України. *Матеріали робочої групи «Екологічна безпека»* / Національна рада з відновлення України від наслідків війни. Липень 2022. 108 с. URL: https://uploads-ssl.webflow.com/625d81ec8313622a52e2f031/62cd2e0ba5613c953a9b52d4_Lugano%20Declaration_UA.pdf.
3. Підсумковий документ Міжнародної конференції з питань відновлення України (URC 2022) «Декларація Лугано» (Лугано, 4–5 липня 2022 р.) URL: https://uploads-ssl.webflow.com/625d81ec8313622a52e2f031/62cd2e0ba5613c953a9b52d4_Lugano%20Declaration_UA.pdf.
4. Про стратегічну екологічну оцінку : Закон України від 20 березня 2018 р. № 2354–VIII. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2354-19>.
5. Директива 2001/42/ЄС Європейського парламенту та Ради від 27 червня 2001 р. про оцінку наслідків окремих планів та програм для довкілля. URL: old.minjust.gov.ua/file/32990.docx.
6. Директиви 2003/4/ЄС Європейського парламенту та Ради від 28 січня 2003 р. про доступ громадськості до екологічної інформації та про скасування Директиви Ради 90/313/ЄЕС. URL: <https://mepr.gov.ua/news/31277.html>.
7. Доступ до інформації для потреб участі громадськості у процедурі ОВД в умовах воєнного стану : аналітична записка БФ «ЕПЛ» із пропозиціями для центрального уповноваженого органу. 2022. 13 с. URL: <http://epl.org.ua/eco-analytics/dostup-do-informatsiyi-dlya-potreb-uchasti-gromadskosti-u-protseduri-ovd-v-umovah-voyennogo-stanu/>.

References:

1. Planuvannya vidnovlennya dovkillya : Analitychna zapyska MBO “EPL” (2022) [Environmental restoration planning : Analytical note of the “EPL”]. 55 s. URL: <http://epl.org.ua/eco-analytics/planuvannya-vidnovlennya-dovkillya> [in Ukrainian].
2. Proekt Planu vidnovlennya Ukrayiny Materialy robochoyi hrupy “Ekolohichna bezpeka”. Natsional’na rada z vidnovlennya Ukrayiny vid naslidkiv viyny. Lypen’ 2022. 108 s. [Project of the Recovery Plan of Ukraine Materials of the working group “Ecological safety”. The National Council for the Recovery of Ukraine from the Consequences of the War. July 2022.] URL: https://uploads-ssl.webflow.com/625d81ec8313622a52e2f031/62cd2e0ba5613c953a9b52d4_Lugano%20Declaration_UA.pdf [in Ukrainian].
3. Pidsumkovyy dokument Mizhnarodnoyi konferentsiyi z pytan’ vidnovlennya Ukrayiny (URC 2022) “Deklaratsiya Luhano” (Luhano, 4–5 lypnya 2022 r. [Final document of the International Conference on Reconstruction of Ukraine]. URL: https://uploads-ssl.webflow.com/625d81ec8313622a52e2f031/62cd2e0ba5613c953a9b52d4_Lugano%20Declaration_UA.pdf [in Ukrainian].
4. Pro stratehichnu ekolohichnu otsinku : Zakon Ukrayiny vid 20 bereznia 2018 r. № 2354–VIII [On strategic environmental assessment : Law of Ukraine]. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2354-19> [in Ukrainian].
5. Dyrektyva 2001/42/YES Yevropeys’koho Parlamentu ta Rady vid 27 chervnya 2001 r. pro otsinku naslidkiv okremykh planiv ta prohram dlya dovkillya [Directive 2001/42/EC of the European Parliament and the Council of June 27, 2001 on the assessment of the consequences of certain plans and programs for the environment]. URL: old.minjust.gov.ua/file/32990.docx [in Ukrainian].
6. Dyrektyvy 2003/4/YES Yevropeys’koho Parlamentu ta Rady vid 28 sichnya 2003 r. pro dostup hromads’kosti do ekolohichnoyi informatsiyi ta pro skasuvannya Dyrektyvy Rady 90/313/YEES [Directive of the European Parliament and the Council on public access to environmental information and repealing Council Directive 90/313/EEC]. URL: <https://mepr.gov.ua/news/31277.html> [in Ukrainian].
7. Dostup do informatsiyi dlya potreb uchasti hromads’kosti u protseduri OVD v umovakh voyennoho stanu : Analitychna zapyska BF “EPL” iz propozyziyamy dlya tsentral’noho upovnovazhenoho orhanu [Access to information for the needs of public participation in the ATS procedure under martial law : Analytical note of BF “EPL” with proposals for the central authorized body]. 2022. 13 s. URL: <http://epl.org.ua/eco-analytics/dostup-do-informatsiyi-dlya-potreb-uchasti-gromadskosti-u-protseduri-ovd-v-umovah-voyennogo-stanu/> [in Ukrainian].

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

УДК 342.372.17

DOI <https://doi.org/10.32782/2311-8040/2023-2-7>

Ковалів Мирослав Володимирович,
кандидат юридичних наук, професор,
завідувач кафедри адміністративно-правових дисциплін
Інститут права,
Львівський державний університет внутрішніх справ,
вулиця Городоцька, 26, Львів, 79000, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9730-8401>

ПОРУШЕННЯ ЗАКОННОСТІ ПРИ ЗАСТОСУВАННІ ПОЛІЦІЄЮ ЗАХОДІВ АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРИМУСУ

Анотація. У статті на підставі чинного законодавства та правозастосовної практики за допомогою загальнофілософських і спеціально-юридичних методів дослідження розглянуто порушення законності під час застосування поліцією заходів адміністративного примусу. Зазначено, що державний примус є методом впливу, який полягає в застосуванні державними органами та їхніми посадовими особами встановлених законом примусових заходів для подолання правової аномалії, що дозволяє за допомогою правових обмежень і обтяжень або дій змусити зобов'язаних осіб виконувати покладені на них юридичні обов'язки та дотримуватися встановлених законом заборон, забезпечити правопорядок, безпеку особи, суспільства та держави від потенційних і реальних загроз. Примус поряд із такими правовими формами, як припинення, відновлення права та юридична відповідальність, включає запобігання та процесуальне забезпечення. Дві з перелічених правових форм державного примусу – запобігання та припинення – найбільшого поширення набули у сфері адміністративно-правового регулювання. Адміністративний примус як галузевий вид державного примусу – це метод державного управління, що полягає в застосуванні суб'єктами публічної влади встановлених нормами адміністративного й адміністративно-процесуального права примусових заходів впливу, спрямованих на забезпечення неухильного виконання юридичних обов'язків особами, у зв'язку з учиненням протиправних дій, або в разі виникнення обставин, що загрожують безпеці особи або публічній безпеці. Зазначено, що залежно від способу охорони громадського порядку та гарантування публічної безпеки доцільне виділення у складі адміністративного примусу чотирьох груп заходів адміністративного примусу: примусових заходів адміністративного запобігання; заходів адміністративного припинення; примусових заходів адміністративно-процесуального забезпечення; заходів адміністративної відповідальності. Проаналізовано порушення законності в зазначених групах заходів адміністративного примусу.

Ключові слова: поліція, заходи адміністративного примусу, справа про адміністративне правопорушення, адміністративні покарання, публічна безпека.

Kovaliv Myroslav. VIOLATION OF LEGALITY IN THE APPLICATION OF ADMINISTRATIVE COERCION MEASURES BY THE POLICE

Abstract. The article, based on the current legislation and law enforcement practice, general philosophical and specific legal research methods, deals with the violation of legality in the application of administrative coercion measures by the police. It is noted that state coercion is a method of influence, which consists in the application of coercive measures prescribed by law by state bodies and their officials. These measures are to overcome a legal anomaly. Using legal restrictions and burdens or actions contributes to force obligated persons to fulfill the legal obligations imposed on them and observe the prohibitions established by the law, ensure law and order, safety of the person, society and the state from potential and real threats. Coercion, along with legal forms such as termination, reinstatement, and legal liability, includes warnings and due process. Two of the listed legal forms

of state coercion – prevention and termination – have become the most widespread in the field of administrative and legal regulation. Administrative coercion as a branch type of state coercion is a method of state management, which consists in the application of coercive measures of influence established by the norms of administrative and administrative-procedural law by subjects of public power. Individuals, in connection with committing illegal acts, under circumstances threatening personal safety or public safety, aim the measures at ensuring the consistent performance of legal obligations. It is pointed out that depending on the method of protecting public order and ensuring public safety, it is expedient to distinguish four groups of administrative coercion measures as part of administrative coercion: coercive measures of administrative warning; measures of administrative termination; coercive measures of administrative and procedural support; measures of administrative responsibility. Violations of legality in the specified groups of administrative coercion measures are analyzed.

Key words: police, administrative coercion measures, case of administrative offense, administrative penalties, public safety.

Вступ. Захист людини від вторгнення держави у сферу її прав, свобод і законних інтересів набуває особливої важливості в умовах адаптації чинного законодавства до вимог Європейського Союзу. Ефективність здійснення внутрішніх і зовнішніх функцій держави залежить від підтримки населенням політики, що проводиться представниками державної влади в різних сферах суспільного життя, зокрема й через застосування передбачених законодавцем примусових заходів. Державний примус у правовій державі виправданий, якщо здійснюється в забезпечення загального блага. Державний примус не повинен принижувати гідність людини; має бути пропорційним і обґрунтованим; мати законний характер і здійснюватися на підставі формально визначених правових актів. Одним із видів державного примусу є адміністративно-правовий примус. Дослідження порушень законності під час застосування адміністративного примусу актуальне.

Велике значення для розроблення даної проблеми мали праці вчених-правознавців, зокрема: В.Б. Авер'янова, О.Ф. Андрійко, В.М. Бевзенка, А.І. Берлача, Ю.П. Битяка, І.Л. Бородіна, О.П. Віхрова, І.С. Гриценка, Є.В. Додіна, С.С. Єсімова, Р.А. Калюжного, А.А. Козловського, Т.О. Коломоєць, В.К. Колпакова, О.В. Кузьменко, В.І. Курила, Є.В. Курінного, Р.С. Мельника, В.Я. Настюка, Н.М. Оніщенко, О.І. Остапенка, В.Е. Рубаника, А.О. Селіванова, О.І. Харитоновой, Ю.С. Шемчушенка й інших. Учені зробили значний вклад у розвиток забезпечення законності в адміністративній діяльності поліції. Але нині майже немає комплексних досліджень із проблем порушення законності під час застосування поліцією заходів адміністративного примусу в контексті Національної стратегії у сфері прав людини [1].

Мета статті – дослідження порушення законності під час застосування поліцією заходів адміністративного примусу.

Матеріали та методи. Для досягнення мети статті використовувалися методи дослідження об'єктивної дійсності: загальнонаукові та приватнонаукові. Методи аналізу та синтезу були застосовані в описі змісту досліджуваного поняття порушення законності під час застосування поліцією заходів адміністративного примусу, його окремих аспектів, зв'язків. Використання методів дедукції й індукції дозволило на основі понять порушення законності під час застосування поліцією заходів адміністративного примусу реалізації права сформулювати дефініції щодо теми, яка досліджується. Метод узагальнення дозволив зробити проміжні висновки, підбити підсумок дослідження. Усі зазначені методи використовувалися комплексно.

Результати. Питання про порушення законності в застосуванні поліцією заходів адміністративного примусу порушувалися в роботах, присвячених правовим засадам застосування різних видів заходів адміністративного примусу. Порушення законності можуть мати суб'єктивно й об'єктивно неправий характер. У першому випадку – виражені в посадових правопорушеннях через зловживання повноваженнями, у другому – у правозастосовних помилках.

Помилка у процесі застосування заходів правового примусу являє собою суперечли-

вий нормам матеріального чи процесуального права, що не досягає мети правового регулювання, результат державно-владної діяльності суб'єктів, уповноважених застосовувати заходи правового примусу, який кваліфікується як такий компетентним органом у спеціальному акті.

Посадові правопорушення визначають владну юрисдикційну, контрольно-наглядову чи адміністративно-розпорядчу діяльність посадових осіб, що порушує режим законності шляхом видання необґрунтованих і незаконних актів застосування права, які виступають результатом конфлікту індивідуальної та державної волі.

Ці явища отримали досить докладну характеристику в юридичній літературі, проте конкретизація змісту у сфері застосування заходів державно-правового примусу є маловивченою [2–4]. Питання про види та класифікацію помилок у процесі застосування заходів правового примусу не було ґрунтовно розроблено в юридичній літературі. Доцільно виділити такі види помилок у сфері застосування заходів правового примусу: пізнавальні; кваліфікаційні; юридично значущої діяльності.

Залежно від ступеня пізнання та виявлення помилки у процесі застосування заходів правового примусу можуть бути встановленими та латентними, спірними та безперечними. Залежно від ступеня повторюваності помилки в діяльності із застосування заходів правового примусу можуть бути поширеними та непоширеними. Залежно від рівня соціальної шкідливості помилки у процесі застосування заходів правового примусу можуть бути істотними та малозначними. Помилки можливі в покаранні, запобіганні, припиненні, відновленні, процесуальному забезпеченні. Даний варіант класифікації помилок зумовлений належністю застосованого заходу примусу до відповідної правової форми примусу.

Залежно від природи порушених правових норм помилки у процесі застосування заходів правового примусу можуть бути матеріально-правові та процедурно-процесуальні. У процесі застосування заходів правового примусу можуть бути помилки в суб'єкті, який

підлягає примусу, у різновиді застосованого примусового заходу, в обсязі й інтенсивності впливу. Залежно від уповноважених органів, унаслідок діяльності яких мало місце незаконне та неправильне застосування заходів правового примусу, помилки можуть бути судові та позасудові.

Посадові правопорушення та правозастосовні помилки щодо порушень законності тісно взаємопов'язані. Помилки у кваліфікації чи діяльності лежать в основі порушень законності під час застосування заходів адміністративного примусу, як посадові правопорушення.

Під законністю розуміємо відповідність фактичних дій уповноважених осіб поліції положенням адміністративного чи адміністративно-процесуального законодавства. З погляду нормативного підходу до розуміння законності та формальної логіки порушенням законності буде відхилення від положень законодавства, що встановлює коло осіб, уповноважених застосовувати відповідний захід, підстави, мету, порядок і умови реалізації способу примусового впливу, що характеризує зміст конкретного примусового заходу, процедурно-процесуальні терміни та вимоги до документування.

На перше місце після ухвалення рішення про застосування заходу адміністративного примусу доцільно поставити дотримання поліцейськими норм компетенції, що визначають коло осіб, уповноважених застосовувати відповідний захід адміністративного примусу [5]. Порушення цих норм кваліфікується як перевищення службових повноважень і містить ознаки складу конкретного виду посадового правопорушення.

За реалізацією способу примусового впливу, що характеризує конкретний захід примусу, відхилення від вимог законодавства, зокрема й унаслідок правозастосовних помилок, мають суттєву специфіку залежно від того, до якої форми правового примусу належить застосований захід адміністративного примусу: до запобігання, припинення, процесуального забезпечення, до заходів відповідальності.

Можна говорити про порушення законності в разі застосування заходів адміністративного запобігання, заходів адміністративного припинення, заходів адміністративно-процесуального забезпечення, адміністративних покарань. Дані примусові заходи об'єднує така загальна вимога законності застосування, як наявність підстави для реалізації способу примусового впливу, що характеризує зміст конкретного примусового заходу.

Для застосування адміністративного покарання є підставою наявність складу адміністративного правопорушення, для заходів адміністративно-процесуального забезпечення – наявність матеріальної підстави – події адміністративного правопорушення, процесуального – для спеціальних заходів адміністративного припинення – виникнення описаної в нормі права суспільно небезпечної ситуації, для заходів адміністративного запобігання підставою є виникнення зазначеної в законі потенційної чи реальної загрози для суспільних відносин, які охороняються законом.

Порушення законності як реалізації способу примусового впливу за відсутності належних підстав трапляється на практиці [6, с. 170–172]. Відповідно до Закону України «Про Національну поліцію» порушник може бути доставлений із метою складання протоколу про адміністративне правопорушення за неможливості скласти на місці, якщо складання протоколу є обов'язковим [7]. На практиці обставиною, що перешкоджає складанню протоколу на місці виявлення правопорушення, є неможливість установлення особи правопорушника.

Деякі помилково вважають, що за цією нормою можна доставляти в поліцію для встановлення особи будь-яку людину, яка не має документів або відмовилася їх пред'явити. Таке тлумачення норми не може бути визнано правильним, оскільки відсутність в особи документів, що засвідчують особу, або відмова пред'явити поліцейському не можуть бути підставою для доставлення, за винятком воєнного стану.

Підставою для застосування даного адміністративно-процесуального заходу є вчинене

особою правопорушення, тому доставлення з метою встановлення особи громадянина є правомірним за наявності в діях ознак адміністративного правопорушення, за фактами якого є обов'язковим складання протоколу.

У разі призначення адміністративних покарань спостерігається порушення законності, пов'язане з фальсифікацією матеріалів про адміністративні правопорушення [8].

За наявності підстави для застосування заходу адміністративного примусу мають братися до уваги умови, установлені законом для застосування, які обмежують можливість або межі реалізації способу примусового впливу, що характеризує зміст конкретного примусового заходу.

Наприклад, умови застосування фізичної сили, спеціальних засобів і вогнепальної зброї виступають як обставини, від яких залежить правомірність застосування цього виду державного примусу. Вони закріплені в законі як обов'язкові вимоги, які мають дотримуватися під час реалізації заходу адміністративного примусу. До таких умов відносять установлені Законом України «Про Національну поліцію» заборони на застосування вогнепальної зброї щодо деяких категорій осіб [9, с. 143–144].

До умов застосування адміністративних покарань можна віднести обставини, які унеможливають адміністративну відповідальність, або обставини, що звільняють від адміністративної відповідальності. У разі вчинення діяння, що підпадає під ознаки адміністративного правопорушення, відносин відповідальності немає чи припиняються, якщо має місце одне з перелічених причин. Порушення законності в застосуванні заходів адміністративного примусу може мати місце у вигляді недотримання вимог норм, що визначають умови реалізації способу примусового впливу, що характеризує зміст. До особливостей правового регулювання застосування окремих заходів адміністративного примусу належить установлення мети застосування.

Наприклад, такі заходи забезпечення провадження у справі про адміністративне правопорушення, як: доставлення – застосовується з метою складання протоколу про адміністра-

тивне правопорушення за неможливості складання на місті виявлення адміністративного правопорушення, якщо складання протоколу є обов'язковим; особистий огляд, огляд речей, огляд транспортного засобу – роблять із метою виявлення знарядь учинення адміністративного правопорушення. Затримання транспортного засобу застосовується з метою припинення порушень правил експлуатації, використання транспортного засобу та керування транспортним засобом відповідного виду, здійснюється для з'ясування обставин адміністративного правопорушення, забезпечення своєчасного розгляду справи про адміністративне правопорушення.

Вказівка на мету застосування адміністративного примусу обмежує використання відповідного способу примусового впливу та доповнює характеристику примусового заходу.

Як самостійний вид порушення законності застосування заходу адміністративного примусу може бути недотримання уповноваженим посадовцем вимог норм, що встановлюють мету застосування.

Логіка послідовності застосування заходів адміністративного примусу передбачає вчинення дій, вкладених у реалізацію методу примусового впливу, характеризує зміст конкретного примусового заходу, з дотриманням встановленого законом порядку. Якщо спосіб примусового впливу закріплений диспозицією норми, що встановлює захід примусу, то процедурний порядок застосування на цьому етапі полягає в безпосередньому вчиненні дій, що характеризують зміст конкретного способу примусового впливу.

Якщо спосіб примусового впливу закріплений санкцією норми права, яка встановлює захід адміністративного примусу, то процесуальний порядок застосування включає вчинення передбачених законом процесуальних дій, що забезпечують: фіксацію конкретної ситуації, яка потребує вирішення; розгляд матеріалів справи й ухвалення рішення; виконання ухваленого у справі юрисдикційного акта, учинення дій із безпосередньої реалізації передбаченої правовою нормою санкції.

Процесуальною формою призначення та виконання адміністративних покарань є провадження у справах про адміністративні правопорушення, а процесуальною формою застосування примусових заходів адміністративного запобігання, закріплених санкціями правових норм, є провадження щодо застосування окремих примусових заходів адміністративного попередження.

Законність у провадженні у справах про адміністративні правопорушення – це виконання процесуальних дій точно відповідно до закону, дотримання адміністративно-процесуальної форми провадження.

Порушення встановленого адміністративно-процесуальним законодавством порядку призначення адміністративних покарань чи застосування окремих примусових заходів адміністративного запобігання, включаючи порушення процесуальних термінів і вимог до документування, є самостійним видом порушення законності застосування зазначених заходів адміністративного примусу.

Найбільш поширеним у правозастосовній діяльності порушення законності, пов'язаного із кваліфікацією протиправних дій, є порочна практика застосування норм Кодексу України про адміністративні правопорушення в контексті іншого складу адміністративного правопорушення [10]. Створюється двоїстість порушень законності застосування поліцейським заходів адміністративної відповідальності, оскільки за одне діяння, ознаки складу якого встановлено належним чином, створюється друга ситуація відступу від норми адміністративного права поліцейським. Така складна конструкція порушення законності застосування поліцією заходів адміністративного примусу завдає шкоди адміністративним правовідносинам у зв'язку з тим, що особа, піддана адміністративному примусу, двічі зазнає незаконного обмеження прав.

Небезпека цього суспільного явища полягає в тому, що реалізація норми адміністративного права поліцейським дає право на використання спеціальних заходів адміністративного припинення у вигляді застосування спеціальних засобів, фізичної сили

або вогнепальної зброї, які можуть завдати істотної шкоди життю та здоров'ю особи, яка незаконно зазнала адміністративного впливу. Проте існують й інші випадки порушення законності із цієї підстави.

Припинення справи про адміністративне правопорушення у зв'язку з відсутністю складу адміністративного правопорушення, не пов'язане з неправильною кваліфікацією, відбувається через відсутність достатніх даних для кваліфікації вчиненого або порушення процедури оформлення матеріалу про адміністративне правопорушення, які пов'язані з безвідповідальним ставленням до службових обов'язків та відсутністю знань у поліцейського.

Кількісні показники помилок і порушень законності у провадженні за конкретними категоріями справ про адміністративні правопорушення залежно від ступеня повторюваності дозволяють говорити про помилки та порушення законності, які більш поширені та менш поширені.

Окремо варто наголосити на проблемах, пов'язаних із порушеннями законності в разі притягнення до відповідальності за правопорушення в галузі дорожнього руху [11].

Припинення провадження у справі про адміністративне правопорушення є наслідком процесуальних порушень і помилкової кваліфікації протиправних дій на стадії порушення провадження у справі. Доцільно звернути увагу на такі недоліки та порушення, які допускаються під час здійснення процесуальних дій особами, які ведуть провадження у справі про адміністративне правопорушення: складання протоколу про адміністративне правопорушення неуповноваженим суб'єктом адміністративної юрисдикції; неповний опис у протоколі про адміністративне правопорушення протиправних дій, учинених порушником; діяльність із вирішення питань щодо збирання, аналізу та закріплення доказів, що визначають юридичну основу справи, здійснення юридичної оцінки зібраних доказів у деяких випадках не відповідає необхідним вимогам; брак інформації про правопорушника (чи притягувався до адміністративної

відповідальності, місце роботи, наявність документів, що підтверджують особу).

Перелічені процесуальні порушення призводять до того, що на стадії розгляду чи перегляду справи про адміністративне правопорушення справа припиняється, а правопорушник уникає адміністративного покарання. До реалізації обмежень прав і додаткових обтяжень, передбачених санкцією правової норми, яка встановлює такий захід адміністративного примусу, як адміністративне покарання, справа про адміністративне правопорушення не доходить.

Процедурний порядок, на відміну від процесуального, передбачає самостійне ухвалення поліцейським рішення про застосування заходу адміністративного примусу на місці виявлення правопорушення та безпосереднє вчинення дій щодо реалізації способу примусового впливу, характеризує зміст [12]. Ідеться про заходи адміністративного припинення, заходи процесуального забезпечення та примусові заходи адміністративного запобігання, спосіб примусового впливу яких закріплений диспозицією правової норми, що їх установлює.

Після застосування заходів, що входять до зазначених груп, проводиться процесуальне оформлення факту застосування. З огляду на зазначену особливість порядку застосування згаданих заходів адміністративного примусу, порушення встановленого законом процедурного порядку застосування заходів адміністративного запобіжного заходу, заходів процесуального забезпечення та примусових заходів адміністративного запобігання, спосіб примусового впливу яких закріплений диспозицією правової норми, що їх установлює, доцільно розглядати як самостійний вид порушення законності.

На особливу увагу заслуговує порядок застосування поліцейськими фізичної сили, спеціальних засобів і вогнепальної зброї, які є силовими способами примусового впливу, що спричиняють завдання шкоди громадянам. Поліцейський не несе відповідальності за шкоду, якої завдано громадянам унаслідок їх застосування, якщо застосування фізичної

сили, спеціальних засобів або вогнепальної зброї здійснювалося на підставах та в порядку, установлених законом. Під час реалізації цих способів примусового впливу поліцейський відповідно до Закону України «Про Національну поліцію» діє з урахуванням обстановки, характеру та ступеня небезпеки дій осіб, щодо яких застосовуються фізична сила, спеціальні засоби або вогнепальна зброя, характеру та сили опору. Поліцейський повинен прагнути мінімізації шкоди.

Правомірність застосування спеціальних заходів адміністративного припинення закон пов'язує з тяжкістю завданої шкоди, дотриманням норм, які встановлюють умови наявності дій, що завдали шкоди об'єктам кримінально-правової охорони, не утворюють кримінального правопорушення.

Як самостійний вид порушення законності застосування спеціальних заходів адміністративного запобіжного заходу може стати недотримання уповноваженою посадовою особою вимог, що встановлюють межі правомірного завдання шкоди об'єктам кримінально-правової охорони.

Перелічені види порушень законності застосування заходів адміністративного примусу відображають юридичну природу, зумовлену особливостями реалізації способу примусового впливу, що характеризує їхній зміст, є основою для розроблення та вдосконалення адміністративно-правових способів і засобів, що забезпечують законність застосування поліцією заходів адміністративного примусу.

Висновки. Порушенням законності поліцією в разі застосування заходів адміністративного примусу є відхилення від положень законодавства, що встановлює коло осіб, уповноважених застосовувати відповідний захід, підстави, мету, процедурний або процесуальний порядок і умови реалізації спо-

собу примусового впливу, що характеризує зміст конкретного примусового заходу, процедурно-процесуальні терміни та вимоги до документування.

Види порушень законності під час застосування поліцейськими заходів адміністративного примусу зумовлені елементами правової регламентації, які встановлюють критерії правомірної реалізації способу примусового впливу, що характеризує зміст примусових заходів. Залежно від критеріїв правомірної реалізації способу примусового впливу, що характеризує зміст примусового заходу, можна виділити такі види порушень законності: порушення норм компетенції, що визначають коло осіб, уповноважених застосовувати відповідний захід адміністративного примусу; реалізацію способу примусового впливу за відсутності належних підстав; недотримання вимог норм, що визначають умови реалізації способу примусового впливу, що характеризує зміст примусового заходу; недотримання уповноваженою посадовою особою положень закону, що встановлює мету застосування заходу адміністративного примусу; порушення встановленого адміністративно-процесуальними нормами порядку призначення адміністративних покарань чи застосування окремих примусових заходів адміністративного запобігання, зокрема й порушення процесуальних термінів і вимог до документування; порушення встановленого законом процедурного порядку застосування заходів адміністративного припинення, заходів процесуального забезпечення та примусових заходів адміністративного запобігання, способів примусового впливу яких закріплений диспозицією правової норми; недотримання уповноваженою посадовцем вимог, що встановлюють межі правомірного завдання шкоди під час застосування спеціальних заходів адміністративного припинення.

Список використаних джерел:

1. Про Національну стратегію у сфері прав людини : Указ Президента України від 24.03.2021 р. № 119/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/119/2021#Text>.
2. Миколенко О.М. Особливості вдосконалення національного законодавства про адміністративну відповідальність. *Правова держава*. 2021. № 44. С. 54–60.

3. Бортник Н., Єсімов С. Зміст адміністративної відповідальності за вчинення правопорушень у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху. *Вісник Національного університету Львівська політехніка. Серія «Юридичні науки»*. 2016. № 855. С. 38–47.
4. Бортник Н., Єсімов С. Правова регламентація заходів адміністративно-процесуального примусу. *Соціально-правові студії*. 2021. Випуск 3 (13). С. 28–34.
5. Про затвердження Інструкції з оформлення матеріалів про адміністративні правопорушення в органах поліції : наказ МВС України від 06.11.2021 р. № 1376. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1496-15#Text>.
6. Пінчук В.В. Адміністративно-юрисдикційна діяльність дільничних офіцерів поліції : дис. ... докт. філос. Київ, 2022. 222 с.
7. Про Національну поліцію : Закон України від 02.07.2015 р. № 580–VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text>.
8. Справа № 127/22507/18. Провадження № 33/801/49/2019. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/79487410>.
9. Волков Ю.М., Казначеев Д.Г. Актуальні проблеми застосування вогнепальної зброї поліцейськими в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 4. С. 142–145.
10. Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон України від 07.12.1984 р. № 8073–X. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text>.
11. Про затвердження Інструкції з оформлення поліцейськими матеріалів про адміністративні правопорушення у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху, зафіксовані не в автоматичному режимі : Наказ МВС України від 07.11.2015 р. № 1395. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1408-15#Text>.
12. Про адміністративну процедуру : Закон України від 17.02.2022 р. № 2073–IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2073-20#Text>.

References:

1. Pro Natsionalnu stratehiu u sferi prav lyudyny : Ukaz Prezydenta Ukrayiny vid 24.03.2021 r. № 119/2021 [On the National Strategy in the field of human rights : Decree of the President of Ukraine № 119/2021 of March 24, 2021]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/119/2021#Text> [in Ukrainian].
2. Mykolenko, O.M. (2021). Osoblyvosti vdoskonalennya natsionalnoho zakonodavstva pro administrativnu vidpovidalnist [Peculiarities of improving national legislation on administrative responsibility]. *Pravova derzhava (Legal state)*, № 44, 54–60 [in Ukrainian].
3. Bortnyk, N., Yesimov, S. (2016). Zmist administrativnoyi vidpovidalnosti za vchynennya pravoporushen u sferi zabezpechennya bezpeky dorozhnoho rukhu [Content of administrative responsibility for committing offenses in the field of road safety]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu Lvivska politekhnika. Seriya "Yurydychni nauky" (Bulletin of the Lviv Polytechnic National University. Series "Legal Sciences")*. № 855. 38–47 [in Ukrainian].
4. Bortnyk, N. Yesimov, S. (2021). Pravova rehlementatsiya zakhodiv administrativno-protseusual'noho prymusu [Legal regulation of measures of administrative and procedural coercion]. *Sotsialno-pravovi studii (Social and legal studios)*, № 3 (13), 28–34 [in Ukrainian].
5. Pro zatverdzhennya Instruktseyi z oformlennya materialiv pro administrativni pravoporushennya v orhanakh politsiyi : Nakaz MVS Ukrayiny vid 06.11.2021 r. № 1376 [On the approval of the Instructions for processing materials on administrative offenses in police bodies : Order of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine № 1376 of November 06, 2015]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1496-15#Text> [in Ukrainian].
6. Pinchuk, V.V. (2022). Administrativno-yurysdyktsiyna diyalnist dilnychnykh ofitseriv politsiyi [Administrative and jurisdictional activity of district police officers]. Candidate's thesis. Kyiv : National Academy of Internal Affairs [in Ukrainian].
7. Pro Natsionalnu politsiyu : Zakon Ukrayiny vid 02.07.2015 r. № 580–VIII [On the National Police: Law of Ukraine № 580–VIII of July 02, 2015]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text> [in Ukrainian].
8. Sprava № 127/22507/18. Provdzhennya № 33/801/49/2019 [Case № 127/22507/18. Proceedings № 33/801/49/2019]. Retrieved from <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/79487410> [in Ukrainian].
9. Volkov, Yu.M., Kaznacheiev, D.H. (2020). Aktualni problemy zastosuvannya vohnepalnoyi zbroyi politseyskymy v Ukrayini [Current issues of the use of firearms by police officers in Ukraine]. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyy zhurnal (Legal scientific electronic journals)*, № 4, 142–145 [in Ukrainian].
10. Kodeks Ukrayiny pro administrativni pravoporushennya : Zakon Ukrayiny vid 07.12.1984 r. № 8073–KH [Code of Ukraine on Administrative Offenses : Law of Ukraine № 8073–X of December 07, 1984]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text> [in Ukrainian].

11. Pro zatverdzhennya Instruktsiyi z oformlennya politseyskymy materialiv pro administratyvni pravoporushennya u sferi zabezpechennya bezpeky dorozhnoho rukhu, zafiksovani ne v avtomatychnomu rezhymi : Nakaz MVS Ukrayiny vid 07.11.2021 r. № 1395 [On the approval of the Instructions for the preparation of materials on administrative offenses in the field of road safety, recorded not in the automatic mode by the police : Order of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine № 1395 of November 07, 2015]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1408-15#Text> [in Ukrainian].

12. Pro administratyvnu protseduru: Zakon Ukrayiny vid 17.02.2022 r. № 2073–IX [On administrative procedure: Law of Ukraine № 2073–IX of February 17, 2022]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2073-20#Text> [in Ukrainian].

УДК 342.351.74(477)

DOI <https://doi.org/10.32782/2311-8040/2023-2-8>**Серета Валерій В'ячеславович,**

доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри адміністративного права і процесу,
Львівський державний університет внутрішніх справ,
вулиця Городоцька, 26, Львів, 79000, Україна

Єсімов Сергій Сергійович,

кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри адміністративно-правових дисциплін,
Львівський державний університет внутрішніх справ,
вулиця Городоцька, 26, Львів, 79000, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9327-0071>

ПОНЯТТЯ МЕХАНІЗМУ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВОПОРЯДКУ ПІД ЧАС ПРОВЕДЕННЯ МАСОВИХ ЗАХОДІВ

Анотація. У статті на підставі комплексного системного аналізу розглянуто поняття механізму забезпечення правопорядку під час проведення масових заходів у контексті чинного адміністративного законодавства як правового явища, яке обумовлює захист прав і свобод людини та громадянина під час реалізації конституційного права на участь у зборах, мітингах, вуличних походах, демонстраціях. Аналіз ролі органів влади в адміністративно-правовому механізмі забезпечення правопорядку в період підготовки та проведення масових заходів має суттєве практичне та теоретичне значення. Вказано, що реалізація конституційного права громадян полягає у створенні та оптимізації адміністративно-правового механізму, що застосовується під час масових заходів. Зазначено, що масові заходи незалежно від внутрішнього змісту відрізняються організованими діями значної кількості людей. Це має базуватися на чіткому правовому регулюванні порядку організації та проведення, професійних діях органів державної влади, органів місцевого самоврядування, правоохоронних органів, у тому числі Національної поліції. Розглянуто категорії «правопорядок», «правомірна поведінка», «механізм забезпечення», «адміністративно-правовий механізм забезпечення правопорядку під час масових заходів». Логічним підсумком правового регулювання суспільних відносин у сфері масових заходів є правопорядок як складова частина громадського порядку та публічної безпеки. Порядок організації та проведення масових заходів регламентується адміністративно-правовими нормами. Суспільні відносини у сфері масових заходів схильні до адміністративно-режимного регулювання. Адміністративно-правового механізму забезпечення правопорядку під час масових заходів – це комплекс застосовуваних уповноваженими органами адміністративно-правових засобів управлінського впливу на суспільні відносини, що складаються при підготовці, організації та проведенні масових заходів з метою забезпечення правопорядку. Основним владним органом, який реалізує повноваження у сфері забезпечення правопорядку, є Національна поліція, яка захищає право громадян на мирні збори у різних формах.

Ключові слова: Національна поліція, мітинг, демонстрація, вуличний похід, адміністративно-правове регулювання, органи влади.

Sereda Valery, Yesimov Serhiy. THE CONCEPT OF THE MECHANISM FOR ENSURING LAW AND ORDER DURING MASS EVENTS

Abstract. The article, based on a complex system analysis, examines the concept of a mechanism for ensuring law and order during mass events in the context of current administrative legislation as a legal phenomenon that determines the protection of the rights and freedoms of a person and a citizen during the exercise of the constitutional right to participate in meetings, rallies, street marches, demonstrations. The analysis of the role of authorities in the administrative and legal mechanism for ensuring law and order during the preparation and holding of mass events has significant practical and theoretical significance. It indicated that the implementation of the constitutional right of citizens consists in the creation and optimization of the administrative and legal mechanism used during mass events. It noted that mass events, regardless of their internal content, characterized by organized actions of a significant number of people. This should base on clear legal regulation of the order of organization and conduct,

professional actions of state authorities, local self-government bodies, law enforcement agencies, including the National Police. The categories "law and order", "lawful behavior", "enforcement mechanism", "administrative-legal mechanism for ensuring law and order at mass events" considered. The logical conclusion of the legal regulation of public relations in the field of mass events is law and order as a component of public order and public safety. The procedure for organizing and conducting mass events regulated by administrative and legal regulations. Public relations in the field of mass events are subject to administrative and regime regulation. The administrative-legal mechanism for ensuring law and order at mass events is a set of administrative-legal means of management influence on social relations used by authorized bodies during the preparation, organization and conduct of mass events with the aim of ensuring law and order. The main authority exercising powers in the field of law enforcement is the National Police, which protects the right of citizens to peaceful assembly in various forms.

Key words: National police, rally, demonstration, march, administrative and legal regulation, authorities.

Вступ. Соціальна функція масових заходів полягає у можливості вираження суспільної активності громадянами у межах наявного правового поля. Реалізація зазначеної функції має відбуватися в обстановці громадського спокою та порядку, що охороняється адміністративно-правовим режимом. Цей режим, спрямований на забезпечення правопорядку, вводиться в дію та функціонує шляхом формування особливого адміністративно-правового механізму. Правопорядок є обов'язковою умовою для безперешкодного функціонування названих правовідносин. Відповідно, правові акти, які стосуються забезпечення правопорядку під час масових заходів, мають мати механізм реалізації. Особливого значення дані правовідносини набувають у період підготовки та проведення виборів. Динаміка стану громадського порядку щодо організації відповідних заходів характеризується політичною складовою.

Важливе значення для розробки проблеми мали праці вчених: В. Б. Авер'янова, О. Ф. Андрійко, В. М. Бевзенка, А. І. Берлача, Ю. П. Битяка, П. В. Діхтієвського, І. С. Гриценка, Є. В. Додіна, Р. А. Калюжного, Л. Є. Кисіль, М. В. Коваліва, А. А. Козловського, В. К. Колпакова, О. В. Кузьменко, В. І. Курила, Є. В. Курінного, Р. С. Мельника, В. Я. Настюка, Н. М. Оніщенко, О. І. Остапенка, В. Е. Рубаника, А. О. Селіванова, М. М. Тищенко, О. І. Харитонові, Я. М. Шевченко, Ю. С. Шемчушенка та інших. Окремі раніше зроблені висновки певною мірою втратили актуальність у зв'язку зі зміною законодавства. Нові вимоги часу ставлять нові завдання, пов'язані з реалізацією та

забезпеченням масових заходів, які необхідно досліджувати.

Метою статті є дослідження поняття механізму забезпечення правопорядку під час проведення масових заходів.

Матеріали та метод. Методологія та методика проведеного дослідження базуються на діалектичному методі пізнання. Як інструмент наукового пізнання використовується системний підхід, що дозволяє розглянути наявний порядок організації та проведення масових заходів як цілісну категорію. Для виявлення загальних рис та особливостей правових елементів використовувався порівняльно-правовий метод. Застосовувалися загальнонаукові способи пізнання: формально-логічний, структурно-функціональний. Використані наукові методи забезпечують обґрунтованість одержаних наукових результатів.

Результати. Концепція запровадження в діяльності органів та підрозділів Національної поліції України скандинавської моделі забезпечення публічної безпеки та порядку під час проведення масових заходів передбачає розробку адміністративно-правовий режимів, що є основою механізму забезпечення правопорядку під час підготовки та проведення масових заходів [1]. Дія адміністративно-правового механізму забезпечення правопорядку має правоохоронну спрямованість. Системний характер цієї діяльності зумовлює необхідність розгляду теоретичних основ та характеристики механізму забезпечення правопорядку при масових заходах.

М. С. Ковтун та А. О. Іванюк вказують, що, з'ясовуючи зміст поняття «масові заходи», необхідно зауважити, що єдиного законодав-

чого визначення до цього часу не вироблено. Ця обставина обтяжує можливість розкрити характерні риси цього поняття та відмежувати його від інших явищ суспільного життя, пов'язаних зі згуртуванням людей [2, с. 288].

Правопорядок як філософське та юридичне поняття є предметом багатьох наукових досліджень. С. В. Петков зазначає, що основними ознаками правопорядку є його регламентація правовими нормами та реальне втілення змісту даних норм у життя, урегульованість на їх основі суспільних відносин і гарантованість дотримання державою [3].

Правопорядок сприймається як засіб буття права у соціальному просторі, що дозволяє вирішувати соціальні конфлікти правовими засобами. Зв'язок правопорядку як цілісного явища з суспільними відносинами у всіх сферах життєдіяльності людей показує, що правопорядок як результат правового регулювання формується механізмом, будучи базисом суспільного ладу. Правопорядок є правовим режимом, який досягається на основі права, що відображає стан правової впорядкованості суспільного життя, матеріалізований режим законності, інструмент подолання негативних тенденцій у суспільстві.

Правопорядок – це першооснова для реалізації положень Конституції України та ефективного функціонування державних структур та інститутів громадянського суспільства, які виконують правотворчі, правозастосовні та правоохоронні функції. З позиції адміністративно-правової науки це певна система взаємозалежних утворюючих цілісну єдність ознак та елементів, що виражають різні рівні правової впорядкованості суспільних відносин.

Наявні наукові підходи в осмисленні правопорядку як юридичної категорії дозволяють виділити низку ознак. Правопорядок сприймається як синонім громадського порядку у вузькому значенні; складова громадського порядку; основа суспільного ладу, що дозволяє визначити його зміст та сутність. Громадський порядок, виходячи з адміністративно-правового розуміння, може трактуватися як правовий порядок, який встановлюється та підтримується адміністративно-правовими нормами.

Плюралізм наукових поглядів про категорію «правопорядок» пояснюється різноманітним проявом права в різних суспільних відносинах і різницею методології, що застосовується для дослідження.

Для комплексного дослідження терміна «правопорядок» доцільно розглянути функції і принципи. Функція як багатозначний термін зустрічається у багатьох джерелах, присутній у різних наукових працях. Функція правопорядку розглядається як внутрішня, постійна і основна функція держави, яка виражає соціальне призначення та службову роль, є результатом взаємодії суспільства та влади. Функція правопорядку поділяється на дві підфункції: інституційну та територіальну. Інституційна підфункція реалізується, спираючись на компетенцію конкретного органу. Територіальна базується на розмежуванні повноважень органів влади за певними просторовими кордонами.

Функції правопорядку реалізуються у межах певних основних засад – принципів. Важливим принципом правопорядку, зокрема під час підготовки та проведення масових заходів, є принцип законності. Законність – загальний принцип права, у якому синтезується досвід розвитку права. Це комплексне політико-правове явище, що відображає правовий характер організації суспільного життя, органічний зв'язок права і влади, права та держави [4, с. 453].

Законність перетворюється на правопорядок, вона є функціональною характеристикою реалізації правових норм, а правопорядок – статичною характеристикою реалізації права. Крім цього принципу, правопорядок базується на інших важливих засадах. Принципи правопорядку поділяються на дві групи: принципи, без яких неспроможний існувати жоден конкретно-історичний вид правопорядку; принципи-ідеали, в існування яких зацікавлене суспільство.

До першої групи належать: правовий характер, підконтрольність, гарантованість, стабільність. Друга група принципів – демократизм, справедливість, ефективність, стійкість та міцність. Зазначені принципи, використовую-

ючи метод аналогії, можна проектувати на сферу масових заходів. Стан правопорядку під час масових заходів, його забезпечення, підтримка, підконтрольна державі, її органам, включеним як самостійні суб'єкти у відповідні правові відносини. Від діяльності державних органів, у першу чергу Національної поліції, залежить сам факт існування правопорядку.

Свобода організації та проведення масових заходів, гарантована державою, може бути обмежена тільки у законодавчому порядку. Стабільність як принцип правопорядку під час масових заходів проявляється у тому, що ці суспільні відносини є частиною повсякденного життя. Право громадян на масові заходи та порядок на них є одним із проявів демократії.

Застосування правоохоронних норм у сфері забезпечення правопорядку має ґрунтуватися на принципі поєднання можливості реалізації права громадян на масові заходи та можливого його обмеження державою. Процес забезпечення правопорядку повинен ґрунтуватися на принципі ефективності, тобто методи, що застосовуються, повинні запобігати або мінімізувати негативні наслідки.

Принцип стійкості проявляється в тому, що необхідно виключити можливість порушення правил, встановлених правовими нормами, створити механізм відновлення порушеного права.

Сформульовані принципи дозволяють виявити сутність та зміст правопорядку під час масових заходів. Сутність правопорядку полягає в тому, що, будучи однією з форм прояву соціального порядку, відображає ступені: підпорядкованості суспільних відносин чинним юридичним розпорядженням; стійкості державних та інститутів громадського суспільства, що функціонують на основі права; використання учасниками правовідносин суб'єктивних прав і належного виконання покладених юридичних обов'язків; можливості соціальних суб'єктів адаптуватися до умов правового життя без кардинального перегляду ціннісних орієнтацій та шкоди для власних законних інтересів. Правопорядок під час масових заходів носить правовий характер, будучи заснованим на нормативно-правових актах.

Масові заходи є однією із форм прояву соціальної активності. Суспільні відносини потребують упорядкованості нормами права, передусім, нормами адміністративного законодавства. Поведінка суб'єктів відповідних правовідносин має ґрунтуватися на вимогах правомірності. Масові заходи є явищем, що дуже динамічно змінюється, відповідно, процес забезпечення правопорядку на них не може бути статичним.

Зміст правопорядку представляється як система правових і неправових засобів, що впливають на відповідні суспільні відносини з метою встановлення та підтримки правомірної поведінки суб'єктів, кінцевий результат якого – реалізація права громадян на масові заходи.

Класичне розуміння правомірної поведінки як поведінки, що не суперечить нормі права та їх не порушує, сформульовано В.В. Копейчиковим [5, с. 189]. Подане визначення має загальний характер, що не дозволяє побачити особливості в конкретних суспільних відносинах.

З погляду на теоретичні та методологічні засади дослідження правомірної поведінки особи – це діяльність у сфері соціальної дії права, яка полягає у використанні, дотриманні, виконанні. Розкриваючи зміст правопорядку, правомірна поведінка – це поведінка, яка врегульована нормами права та направлена на досягнення мети правового регулювання. Правомірна поведінка виражається у взаєминах суб'єктів, обмежених правами та свободами, які не суперечать чинному праву та визнані справедливими у суспільстві.

Правомірна поведінка – це завжди дії певних суб'єктів; дані дії базуються на нормах права; суб'єкти можуть бути колективними та індивідуальними; дії суб'єктів ґрунтуються на наявних правах, у межах наявних обов'язків; держава виступає як гарант їх реалізації.

На думку І. Є. Переш і Я. О. Бариської, через масовий характер правомірної поведінки держава здатна реально та ефективно реалізовувати покладені на неї функції, а право – виконувати своє пряме призначення [6, с. 68].

Правомірна поведінка в досліджуваній сфері представляється як поведінка колектив-

них та індивідуальних суб'єктів, які реалізують право на масові заходи за дотриманням обов'язків виконання чинних правових розпоряджень.

Протиправні прояви, якщо вони мають масовий характер, несуть серйозну загрозу правопорядку під час масових заходів. У юридичній літературі приділено певну увагу опису феномена протиправної поведінки. Протиправна поведінка у сфері масових заходів – це поведінка суб'єктів відповідних правовідносин, що порушує чинні правові розпорядження, негативно впливає на цю сферу суспільних відносин, за яку встановлено юридичну відповідальність, у тому числі адміністративну.

Як приклад можна навести дії, що перешкоджають організації чи проведення зборів, мітингу, демонстрації, ходи чи пікетування. Відповідальність за це встановлена статтею 185⁻¹ «Порушення порядку організації і проведення зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій» Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП).

Стаття 185⁻² КУпАП передбачає відповідальність за створення умов для організації та проведення з порушенням встановленого порядку зборів, мітингів, вуличних походів або демонстрацій. Ці та інші дії можуть бути варіантами протиправної поведінки, що порушує правопорядок під час масових заходів [7].

Аналіз поняття правопорядку, його сутності, змісту, функцій та принципів дозволяє розглядати правопорядок під час масових заходів як збірну категорію, в якій можна виділити елементи: результат точного та повного виконання юридичних принципів та правових норм, що встановлюють порядок підготовки та проведення масових заходів; кінцевий позитивний результат реалізації права громадян масові заходи.

Під правопорядком слід розуміти впорядкований адміністративно-правовими нормами та встановленими юридичними принципами стан суспільних відносин, за якого особи безперешкодно реалізують право на організацію та проведення масових заходів. Водночас правопорядок забезпечується, що розглядається як

діяльність зі створення оптимальних умов реалізації наявних у суб'єктів прав та як результат такої діяльності. Забезпечення правопорядку – одна з ключових функцій та завдань органів публічної адміністрації, у реалізації яких задіяні всі структурні підрозділи.

Забезпечення правопорядку – діяльність держави, спрямована на створення сприятливих умов формування правопорядку, ефективної реалізації прав і свобод суб'єктів права. Як самостійний напрям діяльності державних органів це закріплено в окремих нормативно-правових актах.

Позначена мета досягається внаслідок дії певного механізму, який за правовою природою включених до нього елементів можна сформулювати як адміністративно-правовий механізм забезпечення правопорядку під час підготовки та проведення масових заходів.

Розкриття поняття «адміністративно-правовий механізм забезпечення правопорядку під час підготовки та проведення масових заходів» неможливе без визначення термінів «механізм», «механізм забезпечення».

У тлумачному словнику української мови механізм трактується виходячи з філософського розуміння, що зводить все різноманіття буття до простих законів механіки. Механізм – це досить об'ємна категорія, під якою розуміється комплекс взаємозалежних елементів, керована взаємодія, яка призводить до певного результату [8].

Даний термін у різних формулюваннях широко представлений у теорії права та галузевих юридичних науках. П. М. Рабинович та М. І. Хавронюк, розглядаючи теорію захисту прав людини та громадянина, доводить об'єктивну необхідність існування особливого соціально-юридичного механізму, виділяючи державно-правовий механізм захисту прав і свобод особи, конструюючи як єдність механізмів держави, права, гарантій та юридичної відповідальності, включаючи системоутворюючі компоненти: правову культуру, правову свідомість, законність та правопорядок [9, с. 213].

Суттєве значення у контексті правового регулювання проведення масових заходів

має механізм забезпечення єдності правового простору України, що представляє систему органів державної влади та заходів, які вони вживають, спрямованих на усунення суперечливості правових актів та створення умов для однакового розуміння Конституції України, законодавства та інших нормативно-правових актів. У цьому аспекті є важливим конституційно-правовий механізм забезпечення державної цілісності України, як сукупність нормативно-правових актів міжнародного, державного, регіонального та місцевого рівня, необхідних для ефективної охорони взаємозалежних елементів державної цілісності.

Механізму забезпечення та захисту конституційних прав і свобод людини та громадянина в Україні можна розглядати як систему закріплених законом методів, способів і засобів, що застосовуються суб'єктами правозахисної діяльності з метою забезпечення конституційних прав та свобод громадян.

М. О. Семенишин виділяє механізм забезпечення конституційних прав людини у сфері діяльності Національної поліції, розглядаючи як збалансований комплекс заходів нормативно-правового, організаційно-управлінського та суспільно-наглядового характеру, спрямованих на формування умов для максимально повної реалізації конституційних прав, свобод і обов'язків людини та громадянина у сфері діяльності поліції [10, с. 146].

Концептуальне дослідження механізму забезпечення правопорядку проведено Т. С. Подорожною, яка аргументує багаторівневий та багатофункціональний характер правопорядку, наголошує на системності. Ідея правового порядку має універсальний характер: сумісна з будь-яким типом праворозуміння, хоч і має в межах кожного з них специфічний зміст; є безпосереднім вираженням права з погляду його призначення і можливостей оптимальної організації всіх сторін соціального життя. Відповідно, розгляд правопорядку передбачає застосування міжгалузевої методології, орієнтованої, перш за все, на соціальні аспекти існування права [11, с. 412].

Механізм забезпечення є у понятійному апараті багатьох юридичних наук. Механізм

забезпечення представляється сукупністю, системою правових і неправових засобів впливу на різні об'єкти, переважно на різні суспільні відносини. Механізм забезпечення слугує реалізації конкретного права. Критерії розмежування напрямів дії механізму забезпечення укладено у правовому регулюванні, у застосовуваних базових нормах права.

Адміністративно-правовий механізм забезпечення правопорядку під час масових заходів – це комплекс застосовуваних уповноваженими органами влади адміністративно-правових засобів управлінського впливу на суспільні відносини, що складаються під час підготовки, організації та проведення масових заходів з метою забезпечення правопорядку, включає взаємодію з інститутами громадянського суспільства. Види взаємодії поліції та інститутів громадянського суспільства різноманітні. Взаємодія різниться залежно від особливостей завдань, що вирішуються поліцією спільно з громадянським суспільством, змісту завдань, сфери діяльності, характеру, тривалості й ініціатора взаємодії, що обумовлюють застосування певних адміністративно-правових засобів [12, с. 84].

Адміністративно-правові засоби, будучи правовим інструментарієм реалізації прав та законних інтересів учасників відповідних відносин, є невід'ємним елементом адміністративно-правового механізму забезпечення правопорядку під час масових заходів.

Функції правових засобів полягають у досягненні поставлених цілей, спрямованих на правове регулювання та усунення конфліктів законними, правовими методами, за допомогою правових засобів досягається компроміс між інтересами всіх учасників.

Під адміністративно-правовими засобами доцільно вважати систему адміністративно-правових норм та адміністративних процедур (дій), які реалізуються уповноваженими суб'єктами, що надають регулюючий вплив на поведінку учасників у сфері масових заходів. Практично правові засоби є заснованими на законі процесами, з яких досягається поставлена мета.

Наприклад, до таких дій відносяться заходи примусу, які застосовуються поліцейськими,

передбачені законом «Про Національну поліцію» – доставлення, затримання, оточення ділянок місцевості, застосування фізичної сили, спеціальних засобів, вогнепальної зброї. Механізм приводиться в дію уповноваженими органами держави, що забезпечують реалізацію зацікавленими суб'єктами права на масові заходи, забезпечують правопорядок і безпеку під час проведення. Владні органи є невід'ємною частиною такого механізму.

Висновки. Основним органом державної влади, що реалізує повноваження у сфері забезпечення правопорядку у громадських

місцях, є Національна поліція, яка захищає право громадян у сфері масових заходів, де держава в особі уповноважених органів є активним учасником суспільних відносин, що складаються. Відхід держави з цієї сфери може призвести до непередбачених наслідків. Національна поліція як суб'єкт адміністративно-правового механізму у взаємодії з іншими заінтересованими органами повинна забезпечити необхідний рівень правопорядку, достатній для вільної реалізації права громадян на масові заходи – збори, мітинги, вуличні походи та демонстрації.

Список використаних джерел:

1. Про затвердження Концепції запровадження в діяльності та підрозділів Національної поліції України скандинавської моделі забезпечення публічної безпеки та порядку під час проведення масових заходів : Наказ МВС України від 23.08.2018 р. № 706. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MVS873>.
2. Ковтун М. С., Іванюк А. О. Особливості здійснення адміністративної діяльності поліції під час проведення масових заходів. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 8. С. 387–290.
3. Петков С. В. Правопорядок. 2022. URL: <https://tnu.edu.ua/wp-content/uploads/2022/03/%D0%9F%D0%A0%D0%90%D0%82.pdf>.
4. Адміністративне право України (загальна частина): навчальний посібник / Остапенко О. І., Ковалів М. В., Гулак Л. І. та ін. Львів : СПОЛОМ, 2021. 616 с.
5. Теорія держави і права : навчальний посібник / за заг. ред. Лисенкова С. Л., Копейчикова В. В. Київ : Юрінком Інтер, 2002. 368 с.
6. Переш І. Є., Бариська Я. О. Теоретичні характеристики правомірної поведінки. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*, 2019. Випуск 59. Том 1. С. 66–69.
7. Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон України від 07.12.1984 р. № 8073-X. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text>.
8. Механізм. Словник іноземних слів. URL: <https://www.jnsn.com.ua/cgi-bin/u/book/sis.pl?Qry=%CC%E5%F5%E0%ED%B3%E7%EC>.
9. Права людини і громадянина : навчальний посібник / П. М. Рабінович, М. І. Хавронюк. Київ : Атіка, 2004. 463 с.
10. Семенишин М. О. Механізм захисту прав і свобод людини в діяльності Національної поліції України. *Порівняльно-аналітичне право*. 2020. № 2. С. 143–146.
11. Подорожна Т. С. Правовий порядок: теоретико-методологічні засади конституціоналізації : дис ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2017. 503 с.
12. Ковалів М. В. Взаємодія поліції та інститутів громадянського суспільства. *Соціально-правові студії*. 2021. Випуск 2(12). С. 79–85.

References:

1. Pro zatverdzhennya Kontseptsiiy zaprovadzhennya v diyal'nosti ta pidrozdiliv Natsional'noyi politsiyi Ukrayiny skandinavskoyi modeli zabezpechennya publichnoyi bezpeky ta poryadku pid chas provedennya masovykh zakhodiv: Nakaz MVS Ukrayiny vid 23.08.2018 r. № 706. [On the approval of the Concept of the implementation of the Scandinavian model of ensuring public safety and order during mass events in the activities and units of the National Police of Ukraine: Order of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine dated August 23, 2018 № 706]. Retrieved from <https://ips.ligazakon.net/document/MVS873> [in Ukrainian].
2. Kovtun M. S., Ivanyuk A. O. (2020) Osoblyvosti zdiysnennya administratyvnoyi diyal'nosti politsiyi pid chas provedennya masovykh zakhodiv. [Peculiarities of the implementation of administrative activities of the police during mass events]. *Yurydychnyy naukovyy elektronnyy zhurnal – Legal scientific electronic journal*. 8. 387-290. [in Ukrainian].

3. Pyetkov S. V. (2022) Pravoporyadok. Retrieved from <https://tnu.edu.ua/wp-content/uploads/2022/03/%D0%9F%D0%A0%D0%90%D0%82.pdf> [in Ukrainian].
4. Administratyvne pravo Ukrayiny (zahal'na chastyna): navchal'nyy posibnyk (2021) / Ostapenko O. I., Kovaliv M. V., Hulak L. I. ta in. [Administrative law of Ukraine (general part): study guide / Ostapenko O. I., Kovaliv M. V., Hulak L. I. and others]. L'viv: SPOLOM [in Ukrainian].
5. Teoriya derzhavy i prava: navchal'nyy posibnyk. (2002) Za zah. red. Lysenkova S. L., Kopyeychikova V. V. [Theory of the state and law: textbook. In general ed. Lysenkova S. L., Kopyeychikova V. V.] Kyiv: Yurinkom Inter [in Ukrainian].
6. Peresh I. YE., Barys'ka YA. O. (2019) Teoretychni kharakterystyky pravomirnoyi povedinky. [Theoretical characteristics of lawful behavior]. Naukovyy visnyk Uzhhorods'koho natsional'noho universytetu – Scientific Bulletin of the Uzhgorod National University. 59. 1. 66-69. [in Ukrainian].
7. Kodeks Ukrayiny pro administratyvni pravjporushennya: Zakon Ukrayiny vid 07.12.1984 r. № 8073-KH. [Code of Ukraine on Administrative Violations: Law of Ukraine dated December 7, 1984 №. 8073-X]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text> [in Ukrainian].
8. Mekhanizm. Slovyk inozemnykh sliv. [Mechanism. Dictionary of foreign words]. Retrieved from <https://www.jnsm.com.ua/cgi-bin/u/book/sis.pl?Qry=%CC%E5%F5%E0%ED%B3%E7%EC> [in Ukrainian].
9. Prava lyudyny i hromadyanyna: naval'nyy posibnyk (2004) / P. M. Rabinovych, M. I. Khavronyuk. [Rights of man and citizen: general guide / P. M. Rabinovych, M. I. Havronyuk]. Kyiv: Atika [in Ukrainian].
10. Semenyshyn M. O. (2020) Mekhanizm zakhystu prav i svobod lyudyny v diyal'nosti natsional'noyi politsiyi Ukrayiny. [The Mechanism for the Protection of Human Rights and Freedoms in the Activities of the National Police of Ukraine]. Porivnyal'no-analitychne pravo – Comparative and analytical law. 2. 143-146. [in Ukrainian].
11. Podorozhna T. S. (2017) Pravovyy poryadok: teoretyko-metodolohichni zasady konstytutsionalizatsiyi: dys ... d-ra yuryd. nauk: spets.: 12.00.01. Kyiv. [Legal order: theoretical-methodological principles of constitutionalization: diss... doctor of jurid. Sciences: special: 12.00.01]. 503. [in Ukrainian].
12. Kovaliv M. V. (2021) Vzayemodiya politsiyi ta instytutiv hromadyans'koho suspil'stva. [Interaction between the police and institutions of civil society]. Sotsial'no-pravovi studiyi – Social and legal studies. 2 (12). 79-85. [in Ukrainian].

УДК 159.9:351.74(477)

DOI <https://doi.org/10.32782/2311-8040/2023-2-9>**Когут Ярослав Михайлович,**

кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри соціально-гуманітарної підготовки,
Львівський державний університет внутрішніх справ,
вулиця Городоцька, 26, Львів, 79000, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8027-0171>
ResearcherID: G-2474-2016

ПРАВОВІ ТА ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ В ПОЛІЦЕЙСЬКІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

Анотація. Розглянуто окремі питання забезпечення прав людини в поліцейській діяльності. Зокрема, наголошується на необхідності чіткої регламентації дій поліцейського на рівні інструкцій, з врахуванням психологічної складової. Пропонується розглянути доцільність застосування градації дисциплінарних проступків та заходів дисциплінарного впливу за їх вчинення. Декларується необхідність використання більш чіткої термінології, яка б відповідала реальному внутрішньому психологічному ставленню поліцейського до повноважень із забезпечення прав і свобод людини. Надаються авторське визначення поняття виховного впливу на поліцейського, а також конкретні пропозиції змін до положень Законів України «Про Національну поліцію» та «Про Дисциплінарний статут Національної поліції України». Стверджується, що ефективність виконання завдань Національної поліції та повноважень її працівників залежать від якісного нормативно-правового регулювання усіх напрямів поліцейської діяльності. Тому психологічні аспекти реалізації правових норм потребують постійного врахування. Також запорукою якісного виконання своїх функцій є точне трактування та логічно обумовлене використання адекватних термінів у законах та підзаконних актах у цій сфері. Підкреслюється обов'язковість однозначності положень, термінів та дефініцій у законах та підзаконних нормативно-правових актах, що сприятиме їх правильному тлумаченню усіма суб'єктами поліцейської діяльності. Важливість завдань МВС України та Національної поліції обумовлює потребу в розробці та створенні на нормативному рівні чіткої інструктивної бази для поліцейського, що створить у нього ефект усвідомлення правомірності або неправомірності своєї поведінки. Коли відомими будуть конкретні наслідки власних дій, це сприятиме формуванню правосвідомості та забезпечуватиме розвиток професіоналізму працівника поліції.

Ключові слова: дисциплінарний проступок, поліцейська діяльність, права людини, професійна етика, психологія.

Kohut Yaroslav. LEGAL AND PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF ENSURING HUMAN RIGHTS IN POLICE ACTIVITIES

Abstract. Certain issues related to the protection of human rights in police activities are discussed in the article. In particular, the author emphasizes the need for clear regulation of police actions at the level of instructions, taking into account the psychological component. It is proposed to consider the feasibility of applying a gradation of disciplinary offenses and measures of disciplinary influence for their commission. The necessity of using clearer terminology that corresponds to the real internal psychological attitude of the police officer towards the powers of ensuring the rights and freedoms of the individual is declared. The purpose of the article is to characterize certain problems in the field of police activities related to the protection of human rights and freedoms, which require the consideration of the psychological component at the regulatory level, and to provide proposals for improving the legal regulation of these issues.

It is grounded that the effectiveness of police work is closely related to their understanding of the scope of their powers, awareness of the limits beyond which responsibility arises, confidence in the protection of their safety, rights, honor, and dignity by the entire system of the state apparatus, provided that they properly perform their professional functions.

The author provides the definition of the concept of educational influence on the police officer, as well as specific proposals for changes to the provisions of the Laws of Ukraine "On the National Police" and "On the Disciplinary Statute of the National Police of Ukraine". It is believed that the most important task for the Ministry of Internal Affairs of Ukraine and the National Police is to strive for the development and creation of such necessary instruction base for the police officer at the regulatory level, which will allow them to clearly understand the legitimacy or illegitimacy of their actions, taking into account the psychological component.

Key words: disciplinary offense, police activity, human rights, professional ethics, psychology.

Вступ. Важливим питанням забезпечення ефективності діяльності поліції є дотримання встановлених правил та процедур, закріплених на нормативному рівні. Оскільки окремі порушення, які можуть бути здійснені в процесі застосування поліцейських заходів або слідчих (розшукових) дій, в результаті можуть призвести до нівелювання усіх напрацювань слідчих, працівників оперативних служб та підрозділів превенції, це також дозволить уникати відповідальності правопорушникам, порушуватиме принцип невідворотності покарання за протиправні діяння тощо. Такі порушення найбільш часто є наслідком непрофесіоналізму, певних неусвідомлених неточностей чи помилок, або рідше результатом свідомої протиправної поведінки правоохоронців, що мають різні, у тому числі соціальні та психологічні причини.

Поруч із зазначеним вище в межах вивчення проблем поліцейської діяльності слід зважати й на питання забезпечення прав самих працівників поліції. Їх результативність роботи дуже тісно пов'язана із розумінням ними обсягу своїх повноважень, усвідомленням меж, за якими настає відповідальність, впевненістю у захисті власної безпеки, їх прав, честі і гідності всією системою державного апарату, при належному виконанні ними передбачених законодавством професійних функцій, а інколи й незалежно від цього.

Матеріали та методи. Підґрунтям для нашої наукової статті є напрацювання з тематики поліцейської діяльності вчених-адміністративістів: С. Брателя, М. Коваліва, А. Комзюка, М. Лошицького та інших. Адміністративно-правовим засадам проведення службового розслідування в поліції присвячено дисертацію А. Астаф'єва. Проблеми забезпечення прав і свобод людини в діяльності поліції стали предметом недавніх досліджень Ю. Вітик та Д. Гладчука, і усі ці праці перетинаються з предметом нашого наукового пошуку.

Суттєвий вплив на ефективність поліцейської діяльності чинять фактори професійної підготовки поліцейських, психологічні чинники готовності до виконання службових

завдань та здатність до розвитку і самовдосконалення працівників Національної поліції. Вирішенню зазначених проблем присвячено наукові праці І. Клименка, О. Волуйко, О. Шломіна, Д. Швеця та інших.

На підставі висловлених наукових позицій вважаємо за доцільне синтезувати в один напрям дослідження правових та психологічних проблем забезпечення прав людини у поліцейській діяльності, зосередивши основну увагу на внутрішньому психічному ставленні працівника поліції до виконання ним своїх повноважень, а також на питаннях вдосконалення нормативно-правового регулювання такої діяльності.

Метою статті є характеристика окремих проблем у сфері поліцейської діяльності, пов'язаних із забезпеченням прав і свобод людини, які потребують врахування психологічної складової на нормативному рівні, та надання пропозицій з вдосконалення правового регулювання цих питань.

Результати. Наука адміністративного права увібрала в себе основні положення поліцейського права, яке є його частиною. Проте основною психологічною складовою цієї галузі правових знань є характеристика форм вини правопорушника при вчиненні ним адміністративних проступків. Більш ґрунтовно проблеми психології розглядаються в кримінально-правовій галузі юридичної науки, де вивчаються причини девіантної поведінки або характеризується особистість злочинця. Кримінологія, криміналістика та юридична психологія доповнюють та підсилюють цю сферу численними науковими дослідженнями, теоріями та результатами практики. Проте, як правило, основним предметом таких наукових пошуків є вивчення психіки та психології поведінки суб'єктів злочину. Питання психіки та психології поведінки працівника правоохоронного органу в основному залишається поза сферою науки поліцейського права та обмежується сферою правового регулювання професійної етики поліцейського.

Слід звернути увагу на один з найважливіших напрямів поліцейської діяльності – забез-

печення та дотримання прав людини працівниками поліції. Закон України «Про Національну поліцію» доволі добре регламентує поведінку поліцейського. У порівнянні з попереднім законодавством він увібрав в себе навіть ті положення, які раніше регламентувались поставами уряду України. Наприклад, питання порядку застосування спеціальних засобів раніше визначалось на рівні підзаконних нормативних актів, що було предметом критики і джерелом юридичної практики адвокатів, що захищали інтереси своїх клієнтів.

Сьогодні маємо доволі чітку систему норм поліцейського права. Вона спирається на приписи вищезгаданого закону, а також, насамперед, на положення кримінального процесуального законодавства, норм адміністративно-процесуального права, регламентованого Кодексом 1984 року, що зазнав численних правок, які доволі сильно його видозмінили. Також сюди можна включити приписи, на які мало звертається увага – норми Правил етичної поведінки поліцейських (далі – Правила).

Ці Правила є узагальненим зібранням професійно-етичних вимог щодо правил поведінки поліцейських та спрямовані на забезпечення служіння поліції суспільству шляхом забезпечення охорони прав і свобод людини, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки і порядку на засадах етики та загальнолюдських цінностей [1].

Результатом порушень цих Правил має бути відповідальність правоохоронця, згідно з положеннями Дисциплінарного статуту Національної поліції (далі – Дисциплінарний статут) [2]. Слід зауважити, що вимоги до поліцейських визначені доволі суворо, оскільки, закріплені аж на рівні закону. В узагальненому варіанті вони характеризуються як дотримання службової дисципліни. Пункт 1 статті 1 цього закону передбачає, що «службова дисципліна – дотримання поліцейським Конституції і законів України, міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, актів Президента України і Кабінету Міністрів України, наказів Національної поліції України, нормативно-

правових актів Міністерства внутрішніх справ України, Присяги поліцейського, наказів керівників».

Стаття 2 Дисциплінарного статуту вказує на те, що службова дисципліна ґрунтується на ... «вихованні сумлінного ставлення до виконання обов'язків поліцейського шляхом зваженого застосування методів переконання, заохочення та примусу» [2].

Стаття 3 Дисциплінарного статуту зокрема передбачає, що «службова дисципліна, крім основних обов'язків поліцейського, визначених статтею 18 Закону України «Про Національну поліцію», зобов'язує поліцейського: ... поважати права, честь і гідність людини...» [2].

Отже, бачимо, що на законодавчому рівні існує ряд вимог до поліцейських, які мають в своїй основі психологічну складову.

На наш погляд, за межами чіткої правової регламентації залишаються такі терміни-дії, як-от «виховання сумлінного ставлення», «зважене застосування», «повага до прав». Ці категорії не мають еталону чи процедури, а тому порушення таких вимог буде оцінюватись та встановлюватись посадовими особами, уповноваженими на здійснення дисциплінарного провадження, і ґрунтуватись в основному на їх суб'єктивній оцінці окремих дій поліцейського, який притягується до відповідальності.

Завдання «виховання сумлінного ставлення», як дії педагогічного впливу, покладено законодавцем на прямих та безпосередніх керівників поліцейського. На наш погляд, таке трактування містить елементи «архаїзму» в правовому регулюванні питань забезпечення службової дисципліни, і має більш «ідейно-пропагандистське забарвлення». Хоча слід зауважити, що існує певне наукове обґрунтування такого процесу у сфері педагогіки. «Андрагогіка (грец. «andros» – доросла людина, «agein» – вести) – це ... субдисципліна, розділ педагогіки, що вивчає процеси стимулювання, виховання, перепідготовки, самовдосконалення, саморозвитку дорослої людини впродовж усього її життя...» [3, с. 8]. Виховання дорослих – процес цілеспрямованого систематичного формування осо-

бистості, зумовлений законами суспільного розвитку, дією об'єктивних і суб'єктивних чинників. Поняття виховання як базову категорію педагогіки, андрагогіки нині використовують у широкому і вузькому соціальному значенні, а також у широкому й вузькому педагогічному розумінні [3, с. 14].

Виховання у процесі навчання покладається на відповідні освітні заклади та інших суб'єктів, уповноважених проводити підготовку, перепідготовку, підвищення кваліфікації тощо. Саме під час навчання здійснюється базовий педагогічний вплив на особу. Чи можна виховувати поліцейського на робочому місці – питання дискусійне. Його швидше можна стимулювати, заохочувати або карати за певні дії. Усвідомлюємо значення неформального впливу безпосереднього керівника чи наставника на молодого фахівця на початку служби. У цій місії присутні елементи педагогічного впливу. Але чи повинен декларуватись термін «виховання» у нормах закону? На наш погляд, усі дії поліцейського мають бути чітко регламентовані на рівні інструкцій. Роль керівника у нормативно-правових актах мала б трактуватись як обов'язок з інструктування.

Чи достатніми є інструкції для поліцейських сьогодні? З одного боку, переобтяження інструктивними матеріалами поліцейських – це суттєвий недолік, особливо якщо такі є громіздкими, суперечливими і зайвими. Але у випадках, коли працівник поліції стає об'єктом дисциплінарного провадження, у нього доволі часто виникає проблема із захистом своїх прав, через брак конкретики у своїх функціях, відсутність чітко встановлених вимог, точно передбачених видів стягнень за ті або інші дії чи бездіяльність. Особливо щодо виконання функцій по лінії «керівник-підлеглий». Використання причини «неналежний контроль» у матеріалах дисциплінарних проваджень може мати в результаті безліч наслідків для керівника за дії підлеглого, від міри відповідальності «суворо вказати» до «звільнити з посади». Такий діапазон покарання не повинен мати настільки широкий спектр. Інакше принцип справедливості у застосуванні покарання може бути порушений, тим

більше на рішення може впливати не завжди об'єктивна оцінка, тиск збоку «зацікавлених» осіб, засобів масової інформації, адміністративної вертикалі тощо.

Така наша позиція ґрунтується на переконанні й підтримці наступного твердження, що «однозначність і максимальна точність інформації в правових актах досягається за рахунок логічної послідовності викладення думки, її смислової завершеності, використання єдиних способів формулювання приписів, використання термінів з чітким та строго визначеним змістом, визначення слів та виразів в прямому і безпосередньому їхньому значеннях» [4].

Разом з тим, як вважає Т.І. Юрченко-Шеховцова: «Під час становлення особистості професіонала у свідомості поліцейського поступово формується певний стереотип поведінки, який базується на постійному порівнянні та узгодженні індивідуальних уявлень із суспільною правосвідомістю. Таким чином, в особистості створюється механізм соціального саморегулювання (готовність діяти певним чином у конкретній ситуації). Крім того, до механізмів формування правосвідомості належать моделі поведінки та інші складові сукупного досвіду попередніх професійних та життєвих ситуацій, фіксація в пам'яті неодноразово повторюваних психічних процесів. Включаючись у більш складні види діяльності, комунікації, особистість збагачує і розвиває правову сферу свідомості. Важливим фактором формування правосвідомості поліцейського є вплив його професійного оточення – підлеглих, колег, керівництва. Тобто, професійний колектив є одним із агентів правової соціалізації та складовою єдиної системи правового виховання та просвіти» [5, с. 113].

Погоджуємось із цим твердженням та вважаємо, що виховний вплив на поліцейського – це комплексне явище, суб'єктами якого виступають система професійної освіти, громадянське суспільство та держава, в особі уповноважених органів та посадових осіб, наділених керівними функціями, з метою формування у нього правосвідомості.

Ще одним дискусійним питанням є використання терміна «...зважене застосування

методів переконання, заохочення та примусу...» щодо поліцейського. Недоцільність такої дефініції впливає з аналізу синонімічного ряду понять, що найбільш точно підходять до слова «зважений», і які могли б також бути застосовані в контексті цього закону, наприклад: «виважений», «усереднений», «збалансований», «адекватний», «логічний», «розумний» і т. п. Жоден з цих термінів не має чіткого правового тлумачення, а базується на суб'єктивізмі того, хто уповноважений на оцінку тих чи інших дій. Відсутність зваженого підходу при застосуванні методів заохочення чи примусу розцінюватиметься як упередженість або умисність? Тому, на нашу думку, більш логічним є використання у цьому контексті словосполучення «...застосування відповідного методу...», тобто того, що відповідає діям, поведінці, результатам роботи тощо.

Розробка інструкцій, в яких чітко було б передбачено перелік проступків поліцейського, що мають статус дисциплінарних, де було б визначено відповідний вид та обсяг покарання, на наш погляд, є актуальним питанням. Також потрібним є встановлення адекватної системи заохочень, яка залежатиме від конкретних показників служби або зможе використовуватись у тому числі як додаткова підстава для зняття раніше накладеного дисциплінарного стягнення, чи буде враховуватись як пом'якшуюча обставина при застосуванні дисциплінарних стягнень. Звісно не йдеться про дії, внаслідок яких буде застосовано кримінальне покарання. В таких випадках дисциплінарне стягнення одностороннє – «звільнення із служби в поліції».

Перелік проступків поліцейського може мати певну градацію, залежно від дій та їх наслідків, і передбачати поділ на ступені тяжкості, кожному з яких відповідатиме конкретне стягнення. Такий перелік впливатиме із положень Закону України «Про Національну поліцію», посадових інструкцій та функціональних обов'язків працівника поліції.

Тому пропонуємо статтю 2 Дисциплінарного статуту викласти в наступній редакції: «Службова дисципліна досягається шля-

хом створення необхідних організаційних та соціально-економічних умов для виконання обов'язків поліцейськими, непорушення їхньої честі та гідності, застосуванням відповідних методів заохочення та примусу».

Характеризуючи вимоги статті 3 Дисциплінарного статуту в контексті законодавчої вимоги щодо «поваги до прав, честі і гідності людини», ми не сумніваємось у її об'єктивності, а намагаємось оцінити вичерпний характер використання терміна «повага» як абстрактної соціальної категорії, яка вказує на гідність об'єкта оцінювання, визнання його високих якостей [6]. А як ми зазначали вище, законодавчий акт повинен уникати абстрактних категорій. До прикладу, права сексуальних меншин в українському суспільстві передбачені на відповідному рівні, а відношення окремих членів суспільства до них можуть бути полярними. Тож ми говоримо про подібні, але все-таки різні категорії відношення людей до прав ЛГБТ, від поваги до толерування (терпимості). Чи можна змушувати поліцейського поважати права окремих спільнот? Чи можна взагалі на рівні закону вимагати поважати когось або щось? Знову ж таки, питання доволі дискусійне. Зрозуміло, що у цьому прикладі не йдеться про явище гомофобії у поведінці, діях, висловлюваннях, що є неприпустимим для поліцейського.

Звісно, як контраргумент можна зазначити, що Загальна декларація прав людини використовує такий термін «повага», зокрема у статті 29, де визначає, що «...при здійсненні своїх прав і свобод кожна людина повинна зазнавати тільки таких обмежень, які встановлені законом виключно з метою забезпечення належного визнання і поваги прав і свобод інших та забезпечення справедливих вимог моралі, громадського порядку і загального добробуту в демократичному суспільстві...» [7]. А у статті 26 цього основоположного міжнародного договору ми знаходимо, що «...освіта повинна бути спрямована на повний розвиток людської особи і збільшення поваги до прав людини і основних свобод...» [7]. Проте у першому випадку ми бачимо поєднання терміна «поваги» із «належним визна-

нням», а в другому йдеться про шлях до досягнення певного ідеалу розвитку особистості, який прагне до збільшення такої поваги.

Разом із тим Закон України «Про Національну поліцію» статтею 18 визнає основним обов'язком «поважати і не порушувати прав і свобод людини» та закріплює таке зобов'язання у статті 64 Присягою працівника поліції [8].

Отже, знову ж таки, ми говоримо про доволі декларативні речі, але ті, які в прямому значенні можуть не відповідати об'єктивній ситуації чи суб'єктивному відношенню поліцейського до своїх обов'язків.

Тому, на нашу думку, статтю 18 вищезгаданого закону, зі зміною тексту Присяги, доцільно було б викласти в такій редакції: «...не порушувати, поважати або толерувати права і свободи людини».

На заперечення наших тверджень можна було б висловити позицію про те, що поліцейський повинен мати високий рівень правосвідомості, бути або прагнути стати взірцем для наслідування, «ідеалом для суспільства». Іншим аргументом для багатьох буде усвідомлення не надто великої різниці між термінами «повага» і «толерантність». Проте, уявімо, що поліцейський захищає свою честь і гідність в межах дисциплінарного провадження, або звинувачується у порушенні вимог законодавства з приводу неповаги до прав і свобод іншої особи. Йому треба усвідомлювати свою «повагу». Без внутрішнього переконання в тому, що це справді так, у поліцейського виникатиме внутрішній психологічний конфлікт, який спричинений необхідністю трактування власної позиції, власних думок, емоцій, почуттів та переживань. Ніхто нікого не може змусити поважати. Тому використання терміну «толерувати» спрощує пояснення суб'єктивного відношення поліцейського до своєї поведінки.

Постає питання: «А як виразити своє толерування?». На нашу думку, найбільш близько таку поведінку описує пункт 7 статті 3 Дисциплінарного статуту, де сказано, що поліцейський зобов'язаний «...утримуватися від висловлювань та дій, що порушують права людини або

припиняють честь і гідність людини...» [2]. Вважаємо, що саме таке трактування є чітким і зрозумілим у поведінці працівника поліції при виконанні ним своїх повноважень.

Права усіх осіб, що притягуються до кримінальної відповідальності, у тому числі за тяжкі, особливо тяжкі злочини, злочини, пов'язані з насильством, зґвалтування, злочини з торгівлі людьми, щодо дітей або літніх людей, повинні бути забезпечені на належному рівні, у точній відповідності до вимог законодавства. Які емоції відчуває поліцейський, спілкуючись з такими особами? Досить часто ці емоції впливають на зміст і манеру спілкування з ними. Чи має поліцейський право на власне особисте ставлення до особистості злочинця? Так. Чи має право він демонструвати це особисте ставлення особі, яка звинувачується у вчиненні таких злочинів? Ні. А отже, закріплення на нормативному рівні положень щодо толерування прав і свобод окремих осіб певною мірою знімає такий дисонанс, але не до кінця. Оскільки зайві емоції можуть призвести до неприпустимої, неетичної поведінки поліцейського.

Тому під час виконання службових обов'язків поліцейський повинен, зокрема: «контролювати свою поведінку, почуття та емоції, не дозволяючи особистим симпатіям або антипатіям, неприязні, недоброму настрою або дружнім почуттям впливати на прийняття рішень та службову поведінку» [1].

Положення Правил етичної поведінки підтверджують той факт, що психологічна складова в поліцейській діяльності, при виконанні працівником поліції своїх функцій, є суттєвим чинником, який впливає на результати роботи, на довіру та загальну оцінку діяльності цього правоохоронного органу громадськістю.

Висновки. Ефективність виконання завдань Національної поліції та повноважень її працівників залежить від якісного нормативно-правового регулювання усіх напрямів поліцейської діяльності. Відтак психологічні аспекти реалізації правових норм вимагають їх врахування шляхом точного трактування та логічно обумовленого використання адекватних термінів у законах та підзаконних актах

у цій сфері. Вважаємо за доцільне звернути увагу на чіткість і однозначність положень, термінів та дефініцій, що сприятиме їх правильному розумінню всіма суб'єктами поліцейської діяльності. Також важливим завданням для МВС України та Національної поліції є прагнення до розробки та створення на нор-

мативному рівні такої необхідної інструктивної бази для поліцейського, яка дозволить останньому чітко усвідомлювати правомірність чи неправомірність власної поведінки, знати конкретні її наслідки, що, в результаті, формуватиме правосвідомість та професійність працівника поліції.

Список використаних джерел:

1. Про затвердження Правил етичної поведінки поліцейських: наказ МВС України від 09.11.2016 № 1179. Дата оновлення 04.11.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1576-16#Text>
2. Про Дисциплінарний статут Національної поліції України : Закон України від 15 березня 2018 року № 2337-VIII. Дата оновлення 31.03.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2337-19#Text>
3. Освіта дорослих: короткий термінологічний словник / Авт.- упор. Лук'янова Л.Б., Аніщенко О.В. Київ; Ніжин : Видавець ПП Лисенко М.М., 2014. 108 с.
4. Вимоги до мови та стилю закону: Інститут громадянського суспільства. URL: <http://old.csi.org.ua/?p=1737>
5. Юрченко-Шеховцова Т.І. Особливості правосвідомості сучасних поліцейських залежно від стажу служби в правоохоронних органах. *Юридична психологія: наук. журн.* Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2018. № 2(23). С. 112–122.
6. Український тлумачний словник: Близько 250 000 слів / ред. В. Бусел. Київ; Ірпін : Перун, 2016. 1692 с.
7. Загальна декларація прав людини. Прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року. Дата оновлення 10.12.2008. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text
8. Про Національну поліцію : Закон України від 2 липня 2015 року № 580-VIII. Дата оновлення 31.03.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text>

References:

1. Ministry of Internal Affairs of Ukraine. (2016, November 9). Pro zatverdzhennia Pryvil etychnoi povedinky politsiiskikh: nakaz MVS Ukrainy vid 09.11.2016 № 1179 [On Approval of the Rules of Ethical Conduct of Police Officers: Order of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine dated November 9, 2016 No. 1179]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1576-16#Text>
2. Verkhovna Rada of Ukraine. (2018, March 15). Pro Dyscyplinaryi statut Natsionalnoi politsii Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 15 bereznia 2018 roku № 2337-VIII [On the Disciplinary Statute of the National Police of Ukraine: Law of Ukraine dated March 15, 2018 No. 2337-VIII]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2337-19#Text>
3. Lukianova, L. B., & Anishchenko, O. V. (2014). Osivta doroslykh: korotkyi terminolohichnyi slovnyk [Adult Education: A Short Terminological Dictionary]. Nizhyn: Lysenko M. M. Publishers. 108 p.
4. Institute of Civil Society. (n.d.). Vymohy do movy ta stylu zakonu [Requirements for the Language and Style of the Law]. Retrieved from <http://old.csi.org.ua/?p=1737>
5. Yurchenko-Shekhovtsova, T. I. (2018). Osoblyvosti pravosvidomosti suchasnykh politsiiskikh zalezno vid stazu sluzhby v pravookhoronnykh orhanakh [Features of Legal Awareness of Modern Police Officers Depending on the Length of Service in Law Enforcement Agencies]. *Yurydychna Psykholohiia: Naukovyi Zhurnal*, 2(23), pp.112-122 .
6. Ukrainian Explanatory Dictionary. (2016). Red. V. Busel [Ed. V. Busel]. Kyiv; Irpin: Perun. 1692 p.
7. United Nations. (1948, December 10). Zagalna Deklaratsiia prav liudyny. Pryiniata i proholoshena rezoliutsiiei 217 A (III) Heneralnoi Assamblei OON vid 10 hrudnia 1948 roku [Universal Declaration of Human Rights. Adopted and Proclaimed by General Assembly Resolution 217 A (III) of December 10, 1948]. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text
8. Verkhovna Rada of Ukraine. (2015, July 2). Pro Natsionalnu politsiiu: Zakon Ukrainy vid 2 liutoho 2015 roku № 580-VIII [On the National Police: Law of Ukraine dated July 2, 2015 No. 580-VIII]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text>

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

УДК 343.812 (477)

DOI <https://doi.org/10.32782/2311-8040/2023-2-11>**Бурда Степан Ярославович,**

кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедри кримінального права і кримінології,

Інститут з підготовки фахівців для підрозділів Національної поліції,

Львівський державний університет внутрішніх справ,

вулиця Городоцька, 26, Львів, 79000, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9904-311X>

ВИКОНАННЯ ТА ВІДБУВАННЯ ПОКАРАНЬ: КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВІ ТА КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧІ АСПЕКТИ

Анотація. У статті висвітлюється питання кримінально-виконавчої характеристики засуджених до позбавлення волі, аналізується кримінально-виконавче законодавство України, яке регулює порядок виконання покарання у виді позбавлення волі, звертається увага на стан дотримання та забезпечення права та обов'язки громадян, які відбувають покарання, зроблено спробу охарактеризувати порядок умов виконання та відбування кримінальних покарань.

Кримінально-виконавче законодавство України регулює порядок і умови виконання і відбування кримінальних покарань з метою захисту інтересів особи, суспільства і держави шляхом створення умов для виправлення та ресоціалізації засуджених, запобігання вчиненню нових злочинів. злочинів як засудженими, так і іншими особами, а також запобігання тортурам і нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню щодо засуджених.

Під час здійснення кримінально-виконавчої характеристики засуджених до позбавлення волі основну увагу слід приділяти тим рисам, які безпосередньо формують особистість злочинця. До таких ознак, зокрема, належать соціально-демографічні, кримінально-правові, морально-психологічні.

Удосконалення порядку умов виконання та відбування кримінальних покарань є необхідною складовою розбудови України як демократичної, правової держави. Чинне кримінально-виконавче законодавство України виходить із принципу, що засуджений не є об'єктом виховного впливу, а є суб'єктом кримінально-виконавчих правовідносин, захист прав, законних інтересів та обов'язків якого має гарантуватися кримінально-виконавчим процесом. законодавство. Тому, важливо визначити дієвість та ефективність зворотного зв'язку між державними установами, які виконують покарання, та особою засудженого, з точки зору досягнення мети виправлення та повернення законослухняної людини в суспільство.

Ключові слова: Кримінальний кодекс, Кримінально-виконавчий кодекс, кримінальне покарання, кримінально-виконавча установа, засуджений, кримінально-виконавча характеристика, виховний вплив.

Burda Stepan. EXECUTION AND SERVING OF SENTENCES: CRIMINAL-LEGAL AND CRIMINAL-EXECUTIVE ASPECTS

Abstract. The article highlights the issue penal characteristics sentenced to imprisonment, the analysis of criminal-executive legislation of Ukraine, which regulates the execution of sentences of imprisonment, given the state of compliance and ensuring the rights and responsibilities of citizens serving sentences, attempt to describe the procedure and conditions of serving criminal sentences.

The criminal executive legislation of Ukraine regulates the procedure and conditions for the execution and serving of criminal punishments with the aim of protecting the interests of the individual, society and the state by creating conditions for the correction and resocialization of convicts, preventing the commission of new crimes by both convicts and other persons, as well as preventing torture and inhuman or degrading treatment of convicts.

When carrying out the criminal-executive characterization of those sentenced to deprivation of liberty, the main attention should be paid to those features that directly form the personality of the criminal. Such signs, in particular, include socio-demographic, criminal-legal, moral-psychological ones.

Improving the order of conditions for the execution and serving of criminal punishments is a necessary component for the development of Ukraine as a democratic, legal state. Current criminal enforcement legislation of Ukraine is based on the principle that a convicted person is not an object of educational influence, but is a subject of criminal enforcement relations, the protection of the rights, legal interests and obligations of which must be guaranteed by the criminal enforcement legislation. Therefore, it is important to determine the effectiveness and efficiency of the feedback between the state institutions that carry out the punishment and the convicted person, from the point of view of achieving the goal of correction and returning a law-abiding person to society.

Key words: Criminal Code, Criminal Executive Code, criminal punishment, penal institution, condemned penal characteristics, educational influence.

Необхідною складовою розбудови України як демократичної правової держави є вдосконалення порядку виконання та відбування кримінальних покарань. Чинне кримінально-виконавче законодавство України ґрунтується на принципі, згідно з яким засуджений є не об'єктом виховного впливу, а суб'єктом кримінально-виконавчих правовідносин, захист прав, законних інтересів та обов'язків якого має гарантуватися кримінально-виконавчим законодавством. Тому важливим є визначення дієвості та дієвості зворотного зв'язку між державними установами, які виконують покарання, із засудженим, з точки зору досягнення мети виправлення та повернення законослухняної людини в суспільство.

Окремим аспектам проблеми забезпечення порядку умов виконання та відбування кримінальних покарань присвячено низку наукових досліджень, зокрема праці таких учених, як І.Г. Богатирьов, В.О. Меркулова, Г.С. Резніченко, Ю.А. Чеботарьова, С.В. Царюк

Під час здійснення кримінально-виконавчої характеристики засуджених до позбавлення волі основну увагу слід приділяти тим рисам, які безпосередньо формують особистість злочинця. До таких ознак, зокрема, належать соціально-демографічні, кримінально-правові, морально-психологічні.

Кримінально-виконавче законодавство України регулює порядок і умови виконання і відбування кримінальних покарань з метою захисту інтересів особи, суспільства і держави шляхом створення умов для виправлення та ресоціалізації засуджених, запобігання вчиненню нових злочинів. злочинів як

засудженими, так і іншими особами, а також запобігання тортурам і нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню із засудженими [2].

Заслуговує уваги думка професора І.Г. Богатирьова щодо того, що в українській пенітенціарній науці на сьогодні відсутнє поняття «кримінально-виконавча характеристика».

Професор І.Г. Богатирьов дає власне визначення кримінально-виконавчої характеристики. Кримінально-виконавча характеристика – це регламентований чинним законодавством порядок умов виконання і відбування кримінальних покарань. Він зазначає, що вивчення особистості засудженого в період відбування покарання має включати всі без винятку елементи характеристики засудженого, тобто містити соціально-демографічні, кримінально-правові, психолого-педагогічні, реабілітаційні характеристики, зберігатися в часі та сприяти адаптації протягом періоду звільнення [3, с. 54].

Кримінальне покарання пов'язане з позбавленням або обмеженням певних духовних, матеріальних і фізичних благ засудженого. Кожен вид покарання є примусовим заходом, в тій чи іншій мірі має каральний зміст, який полягає в обмеженні прав і свобод засудженого в установленому законом порядку.

Це може виражатися в обмеженні пересування та спілкування з іншими членами суспільства (у разі позбавлення волі), праві обирати вид праці на власний розсуд (у разі позбавлення права займати певні посади або займається певною діяльністю), у матеріальних обмеженнях (у разі виправ-

них робіт, штрафу, конфіскації майна). Саме це має викликати у засудженого негативні та позитивні переживання, стимулювати моральне оновлення. Переживання, викликані кримінальним покаранням, також мають певною мірою спонукати засудженого до усвідомлення своєї провини та відповідальності перед суспільством і державою.

О.С. Міхлін розкриває сферу нових відносин і зазначає, що засуджений виключається з певного кола відносин, а інші відносини принципово змінюються. Але виникають нові суспільні відносини, учасником яких він стає, і засуджений не має права порушувати кримінально-правові та кримінально-виконавчі заборони, він повинен дотримуватись прав і обов'язків, встановлених нормативними актами кримінально-виконавчої служби. обслуговування. Досягнення позитивних результатів, а саме: законослухняної поведінки, засудження вчинення злочину, соціальної адаптації та життя без правопорушень є основним результатом карально-виховного впливу та ознакою виправлення особи [4, с. 67].

У широкому розумінні кримінально-виконавча характеристика охоплює всі сфери життя засудженого під час відбування покарання: показує, де і в якій кримінально-виконавчій установі засуджений відбуває покарання; містить дані про дотримання ним порядку та умов відбування покарання, ставлення до праці, участь у самодіяльних організаціях, підвищення загальноосвітнього та професійного рівня, інтенсивність погашення заборгованості за виконавчими листами, підтримання зав'язків із родиною, родичами та знайомими, ефективність використання спеціальних прав на побачення, отримання посилок (передач), ставлення до вчиненого злочину, планування свого життя на майбутнє тощо. У вузькому розумінні кримінально-виконавча характеристика – це, насамперед, відтворення дисциплінарної практики, яка застосовувалася до конкретного засудженого, і є не тільки засобом забезпечення режиму відбування покарання, а й результатом виправний вплив на конкретного засудженого. Поки

що дисциплінарна практика є єдиною підставою для визначення ступеня виправлення засудженого, а отже і для вирішення питання щодо поліпшення умов тримання, дострокового звільнення з місць позбавлення волі [5, с. 144].

Законодавче визначення якісних та кількісних характеристик усіх понять (*сумлінна поведінка, системні порушники, злісні системні порушники*), визначених у Кримінальному та Кримінально-виконавчому кодексах, дасть можливість чітко визначити у правозастосуванні пов'язані з ними правові наслідки. Вони повинні відрізнятися не тільки тривалістю відбутого покарання, а й конкретними показниками життя засудженого під час відбування покарання у виді позбавлення волі.

Такий підхід має спонукати засудженого до свідомої поведінки, оскільки з першого дня перебування у кримінально-виконавчій установі закритого типу він матиме поведінкову модель, необхідну для кожного випадку, коли змінюються умови ув'язнення. Засуджений сам повинен вирішити доцільність і можливість реалізації цього погляду, який за законами виховання має бути найближчим, середнім і далеким, але реальним, чим значно підвищити правовий статус особи, залежно від відбутого покарання та поведінки.

У поєднанні з викладеним особливою актуальності набувають критерії визначення ступеня корекції. Як правило, в різних оцінках діяльності виправних установ стан досягнення встановлених кримінальним законом цілей покарання – виправлення засудженого розглядається як результат дії кримінального покарання, заходів під час відбування покарання, реінтеграція в суспільство, навчання вести законослухняний спосіб життя. Складність досягнення цього в місцях позбавлення волі, прогнозування того, чи дійсно виправні особи будуть звільнені з установ, відсутність ефективної системи критеріїв для визначення стану, якою мірою це досягнуто, були темами для багатьох дискусій та тематичних досліджень.

Якщо звернутися до історичного аспекту цього питання, то слід згадати 1960-1970-ті

роки. Дуже активно шукається відповідь на це питання, а саме критерії ефективності покарання у вигляді позбавлення волі та заходи з перевиховання через трудові заклади. Виходить, що для визначення ступеня виправлення засудженого лише за чіткими критеріями, набором показників у кожен конкретний момент необхідно аналізувати відбутий термін покарання.

Теоретична та практична значущість розробки таких норм полягала в тому, що кримінальне законодавство того часу пов'язувало використання умовно-дострокового звільнення (хоча і в досить обмеженій формі) з можливістю відволікання злочинців з фактом переведення навчального закладу до іншого закладу (з більш сприятливими умовами), можливість переведення в колонію, а встановлення юридичного факту – певний ступінь виправлення. Таким критерієм (у загальному вигляді, в широкому розумінні) має бути поведінка правопорушника, яка б дозволяла визначити в кожний конкретний момент, скільки правопорушників були реабілітовані, стали на шлях виправлення і не зачеплені виправленням.

Конкретними показниками, які дозволяли адміністрації закладу приймати ці рішення, були рівень правопорушень осіб, які відбувають покарання, порушення режиму тримання під час відбування покарання, ставлення до праці, а отже, рівень виконання норм виробітку, ставлення до професійно-технічного та загальноосвітнього навчання (здебільшого стосувалося неповнолітніх) [6, с. 324].

Великі суперечності характеризують виправний процес засудженого з огляду на умови, в яких цей процес відбувається. Однак єдине, що визнає будь-який вчений, це те, що засуджений повинен дотримуватися встановлених у місцях позбавлення волі кодексів поведінки, визнаючи необхідність їх дотримання. Про важливість цього критерію свідчить також наявність кримінальної відповідальності за злісну непокору вимогам адміністрації установи, дії, що дезорганізують роботу виправних установ (ст. 391, 392 Кримінального кодексу України) [7].

Тільки на підставі оцінки готовності особи виконувати наказ, умов відбування покарання та фактичних результатів відбування можна оцінити правильність особи. На сьогоднішній день в науці кримінального права оціночними показниками для визначення ступеня виправлення є дані, що характеризують поведінку засудженого, його ставлення до праці, навчання та інших заходів виховного впливу.

Характеристика боротьби зі злочинністю неможлива без аналізу особливостей дисциплінарної практики в жіночих виправних установах. Відповідно до загальноприйнятого традиційного визначення, більшість засуджених жінок, враховуючи їх психосоціальні та психофізичні особливості, належно поведуться в місцях позбавлення волі, не вчиняють злочинів, що також свідчить про їх невинуватість. не втратила своїх загальноприйнятих інтересів, соціальних прагнень, і це слід використовувати для мінімізації негативних наслідків позбавлення волі.

Якщо розглядати заохочення як заходи, здатні змінити правовий статус засудженого під час відбування ним покарання в бік поліпшення його життя в місцях позбавлення волі, то слід визначитися з цими двома групами заходів. До першої належать одноразові заохочення, які дають засудженим можливість у короткий термін поліпшити свій стан морально і матеріально, коли засуджений реалізує право на додаткові пільги. Ці заохочення визначені ч. 1 ст. 130 Кримінально-виконавчого кодексу України, якою визначено, що за сумлінну поведінку і ставлення до праці, виховання, активну участь у роботі самодіяльних організацій застосовуються заохочення: подяка, рекомендації, грошові винагороди, дарування подарунків, дозвіл на отримання додаткових пакетів або переказів, пропозиція додаткової короткострокової або довгострокової зустрічі, дозвіл додаткових телефонних розмов, незабаром скасування накладених комісій, дозвіл додаткових витрат на їжу та предмети першої необхідності, гроші до 15% мінімальної заробітної плати [8, с. 366].

Практика бере свій початок з 18 століття (Австралія, кримінальна колонія острова

Норфолк) почала розвиватися система страти, коли тривалість ув'язнення не повинна сильно залежати від тяжкості вчиненого злочину, але залежить від інтенсивності бажання засудженого виправитися під час виконання покарання. Саме з метою виправлення засуджених актуальною є поява прогресивної системи призначення покарань, оскільки тривалість перебування у в'язниці, суворість умов тримання засудженого залежать від його поведінки, готовності виконувати вимоги влади, на думку деяких вчених, ще більше посилює велику залежність засудженого від керівництва установи.

Виникнення прогресивної системи пов'язують із серединою XIX століття, коли тюрмна система Оберна втратила відчуття незалежності та була замінена прогресивною системою, яка, на думку вчених, була вперше запроваджена у Великій Британії та включала надання засудженим умовних відпусток за спецквитками, положення про скорочення строків покарання за сумлінну працю, надання права на побачення з родичами, відповідні права. Надалі ця система в Ірландії була дещо вдосконалена (за умови скорочення терміну покарання не тільки за сумлінну працю, а й за належну поведінку) і отримала назву «ірландська».

Зміна умов виконання вироку в бік поліпшення правового становища засуджених в одній і тій же кримінально-виконавчій установі повинна бути змістовною, чіткою, пов'язаною зі значними кількісними і якісними змінами щодо прав, свобод та законних інтересів засудженого, а отже, охоплювати всі сфери життєдіяльності засудженого в місцях позбавлення волі щодо: порядку придбання продуктів харчування та товарів першої необхідності в магазині; кількості посилок, зустрічей з рідними, розмов по телефону; можливості виїзду за межі установи.

Ставлення засуджених до систем призначення покарань залежить від ступеня асоціальної поведінки, правосвідомості та моральної деградації. Проте традиційно в спеціальних дослідженнях було показано, що переважна більшість жінок, засуджених до позбавлення

волі, не вчиняють порушень або окремі правопорушення є випадковими [9, с. 126].

Аналіз змісту цього інституту є невід'ємною частиною питання про правовий статус засудженого під час відбування покарання. Ефективність інституту щодо покращення умов тримання, визначена чинним кримінальним законодавством України, є слабкою.

Досвід інших країн показує, що зміна правового статусу засуджених, пов'язана з переходом на покращені умови тримання, може бути суттєвою, а тому може вважатися заохоченням їхньої сумлінної поведінки та ставлення до своєї праці, коли засуджений відбуває покарання у виді позбавлення волі.

Відповідно до завдань, поставлених кримінальним законодавством нашої країни, є підстави для визначення ознак реабілітації та реабілітації засудженого під час відбування покарання, і водночас як підстава для визначення рівня злочинності. реабілітації засуджених, сприяння розвитку ступеня припинення злочинності під час виконання покарань, а також створення можливостей для місцевих органів влади покращити умови тримання засуджених через певний термін, визначається законом. Щоб теоретично визначити це поняття, звернемося до його змісту та сутності.

Кожна демократична країна зобов'язана утверджувати і гарантувати права і свободи людини. Для належної реалізації цього обов'язку в національному законодавстві визначається комплекс відповідних правових норм. Серед них особливе місце належить стандартам, що стосуються проведення виборів, адже в будь-якій державі повнота влади може здійснюватись тільки з волевиявлення народу. Ці стандарти передбачають, що держава повинна брати на себе зобов'язання забезпечувати своїм громадянам право на участь у проведенні вільних виборів, не зазіхати на виборчі права та вживати заходів щодо їх реалізації.

Слід докласти всіх зусиль, щоб належним чином забезпечити реалізацію ефективності щодо виконання та відбування кримінальних покарань.

Список використаних джерел:

1. Конституція України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/main/254k/96-вр>.
2. Кримінально-виконавчий кодекс України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-15>.
3. Богатирьов І.Г. Корекція поведінки засуджених жінок в установах виконання покарань. Чернігів, 2003. 168 с.
4. Міхлін А.С. Особистість засуджених до позбавлення волі та проблеми їх виправлення та перевиховання. Фрунзе, 1980. 200 с.
5. Лобжина Т.К. Права жінок, засуджених до позбавлення волі. *Збірник наукових праць* / за ред. Ю.В. Бауліна (гол. ред.) та ін. Харків, 2007. Вип. 14. С. 144–153.
6. Денисова Т.А. Криза призначення, виконання, відбування покарання у виді позбавлення волі на певний строк та шляхи її подолання. *Проблеми пенітенціарної теорії і практики* : щорічний бюлетень / за заг. ред. А.А. Музики. Київ, 2005. С. 324–332.
7. Кримінальний кодекс України. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.
8. Меркулова В.О. Жінка як суб'єкт кримінальної відповідальності : дис. ... докт. юрид. наук. Київ, 2003. 366 с.
9. Бандурка О.М, Севастьянов В.П. Правове становище засуджених до позбавлення волі: документи та коментарі. Харків: Основа, 1997. 242 с.

References:

1. Constitution of Ukraine. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/main/254k/96-вр> [in Ukrainian].
2. Criminal and Executive Code of Ukraine. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-15> [in Ukrainian].
3. Bogatyrev I.G. Correction of the behavior of convicted women in penal institutions. Chernihiv, 2003. 168 p. [in Ukrainian].
4. Mykhlin A.S. The personality of those convicted of deprivation of liberty and the problems of their correction and re-education. Frunze, 1980. 200 p. [in Kyrgyzstan].
5. Lobhzhyna T.K. The rights of women sentenced to imprisonment. *Collection. Science works* / Ed. coll. : Yu.V. Baulin (chief editor) and others. Kh., 2007. Vol. 14. P. 144–153 [in Ukrainian].
6. Denisova T.A. The crisis of appointment, execution, serving of punishment in the form of deprivation of liberty for a certain period and ways to overcome it. *Problems of penitentiary theory and practice : Annual bulletin* / Zag. ed. Doctor of Law Sciences, Prof. A.A. Musicians. K., 2005. P. 324–332 [in Ukrainian].
7. Criminal Code of Ukraine. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> [in Ukrainian].
8. Merkulova V.O. A woman as a subject of criminal liability : Diss. ... dr. law of science. K., 2003. 366 p. [in Ukrainian].
9. Bandurka A.M., Sevastyanov V.P. Legal status of those sentenced to imprisonment: documents and comments. Kh. : Osнова, 1997. 242 p. [in Ukrainian].

УДК 343.135

DOI <https://doi.org/10.32782/2311-8040/2023-2-12>**Навроцька Віра В'ячеславівна,**

кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедри кримінально-правових дисциплін,

Львівський державний університет внутрішніх справ,

вулиця Городоцька, 26, Львів, 79000, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3407-7984>

ЗАКРИТТЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ У ЗВ'ЯЗКУ ЗІ СМЕРТЮ ОСОБИ, КОТРА ВЧИНІЛА КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВОПОРУШЕННЯ ЧИ ІНШЕ СУСПІЛЬНО НЕБЕЗПЕЧНЕ ДІЯННЯ

Анотація. Констатовано, що положення п. 5 ч. 1 ст. 284 КПК України, де йдеться про закриття кримінального провадження у зв'язку зі смертю підозрюваного, обвинуваченого та особи, стосовно якої зібрано досить доказів для повідомлення їй про підозру у вчиненні кримінального правопорушення, але не повідомлено про підозру у зв'язку з її смертю (крім випадків, коли провадження необхідне для реабілітації померлого), не передбачає всіх випадків закриття провадження у зв'язку зі смертю особи, щодо якої здійснюється кримінальне переслідування. Вказано, що недоліком відповідного формулювання є залишення законодавцем поза увагою того факту, що порушити кримінально-правову заборону, а згодом померти здатні також і особи, котрі в принципі не можуть бути підозрюваним, обвинуваченим, але стосовно яких здійснюється кримінальне провадження: особи, щодо яких вирішується (або повинно вирішуватися) питання щодо застосування примусових заходів медичного характеру та неповнолітні, старші за 11 років, але які не досягли віку, з якого настає кримінальна відповідальність та щодо яких вирішується (повинно вирішуватися) питання про застосування примусових заходів виховного характеру. Доведено, що із законодавчого формулювання не зрозуміло, у чому об'єктивується те, що все-таки були підстави підозрювати цю особу у вчиненні кримінального правопорушення, на основі яких доказів було прийнято таке рішення, який працівник органу, що веде кримінальний процес, підозрює померлого та за потреби має нести відповідальність, якщо така підозра була необґрунтованою. Окрім того, обґрунтовано нелогічність підходу, за якого кримінальне провадження закривають щодо особи, якої як учасника процесу на момент закриття провадження взагалі не існувало. З метою подолання такої ситуації автором запропоновано низку змін та доповнень до чинного КПК України.

Ключові слова: закриття кримінального провадження, смерть, померлий, підозрюваний, обвинувачений, примусові заходи медичного характеру, примусові заходи виховного характеру, реабілітація, юридична фікція.

Navrotskaya Vira. CLOSURE OF CRIMINAL PROCEEDINGS IN CONNECTION WITH THE DEATH OF A PERSON WHO COMMITTED A CRIMINAL OFFENSE OR OTHER SOCIALLY DANGEROUS ACT

Abstract. It was established that the provisions of Clause 5, Part 1, Article 284 of the Criminal Procedure Code of Ukraine, which refers to the closure of criminal proceedings in connection with the death of a suspect, an accused person, and a person in respect of whom sufficient evidence has been collected to notify him of the suspicion of committing a criminal offense, but not notified of suspicion in connection with her death (except when the proceedings are necessary for the rehabilitation of the deceased) does not provide for all cases of closure of proceedings in connection with the death of a person who is being prosecuted. It is indicated that the drawback of the corresponding wording is that the legislator ignores the fact that persons who, in principle, cannot be suspected or accused, but in respect of whom criminal proceedings are being carried out, are also capable of violating a criminal law ban, and subsequently dying before acquiring the appropriate procedural status. proceedings: persons in respect of whom the issue of the application of coercive measures of a medical nature is being resolved (or should be resolved) and minors, older than 11 years, but who have not reached the age from which criminal responsibility arises and in respect of whom the issue of the application of coercive measures is being resolved (should be resolved) of an educational nature. It has been proven that it is not clear from the legislative wording what is objectified by the fact that there were grounds to suspect this person of committing a criminal offense, on the basis of which evidence such a decision was made that an employee of the body conducting the criminal process suspects the deceased and,

if necessary, should bear responsibility if such suspicion was unfounded. In addition, the illogicality of the approach under which criminal proceedings are closed against a person who, as a participant in the process, did not exist at all at the time of closing the proceedings is justified. In order to overcome this situation, the author proposed a number of changes and additions to the current Code of Criminal Procedure of Ukraine.

Key words: *closure of criminal proceedings, death, deceased, suspect, accused, coercive measures of a medical nature, coercive measures of an educational nature, rehabilitation, legal fiction.*

Вступ. Смерть особи, котра вчинила кримінальне правопорушення чи інше суспільно небезпечне діяння, робить кримінальне провадження безпредметним через те, що не можна реалізувати завдання кримінального провадження. Померлий не може бути суб'єктом кримінального правопорушення чи іншого суспільно небезпечного діяння, оскільки смерть виключає можливість фактично реалізувати питання про кримінальну відповідальність особи чи застосування до неї інших заходів кримінально-правового впливу. Така позиція цілком узгоджується із положенням ст. 61 Конституції України, у якій констатовано, що юридична відповідальність особи має індивідуальний характер [1]. У п. 5 ч. 1 ст. 284 чинного КПК України вказано, що однією із підстав закриття кримінального провадження вказано смерть підозрюваного, обвинуваченого, а з 27.07.2022 р. – ще і смерть особи, стосовно якої зібрано досить доказів для повідомлення їй про підозру у вчиненні кримінального правопорушення, але не повідомлено про підозру у зв'язку з її смертю [2]. Однак навіть за таких нещодавніх змін до вітчизняного КПК не враховано тієї обставини, що смерть й інших учасників кримінального провадження теж повинна мати наслідком його закриття.

Матеріали та метод. Стверджувати, що проблеми закриття кримінального провадження у зв'язку зі смертю учасників кримінального судочинства були поза увагою в юридичній літературі, було б геть безпідставно. Певним аспектам цього питання були присвячені публікації О.Б. Виноградової, Ю.М. Грошевого, О.В. Капліної, О.А. Лейби, В.З. Лукашевича, Д.В. Шилова та інших дослідників. Однак доводиться констатувати, що їхні праці ґрунтувалися на аналізі зарубіжного або ж нечинного вітчизняного законодавства, окремі питання так і залишаються

дискусійними, інші – тільки наміченими чи такими, що одержали неточне трактування.

А тому метою статті є аналіз положень КПК України, де йдеться про закриття кримінального провадження у зв'язку зі смертю осіб, щодо яких здійснюється кримінальне переслідування, аналіз дискусійних на практиці та в теорії питань, що виникають у зв'язку з таким закриттям, та розробка на цій основі рекомендацій з удосконалення чинного КПК України та відповідної правозастосовної практики.

Результати. Кримінальне право жодної сучасної держави не передбачає покарання померлих порушників кримінально-правових заборон чи застосування до них інших заходів кримінально-правового характеру. Втім в історії людства подібні приклади усе ж траплялися. Так, хоч римське право й проголошувало: «*extin enim crimen mortalite*» (лат. «злочин погашається смертю»), проте допускало окремі винятки. До прикладу, стосовно померлого застосовувалася конфіскація майна, траплялися випадки суду над померлими обвинуваченими у вчиненні державних злочинів. У російському Військовому Статуті 1716 р. є згадка про суд над померлими, де тим, кого було вбито на дуелі, призначалося повішання за ноги. У французькому Ордонансі 1670 р. був цілий артикул «Про спосіб здійснення процесу над трупом чи засудження пам'яті померлого». Такий процес допускався у випадках образи короля, у разі смерті в поєдинку чи у разі супротиву органам правосуддя, за якого той, хто вчиняв супротив, був убитий. Покарання виконували символічно: або над трупом, або над його зображенням. Подібне засудження пам'яті померлого траплялося й в Австрійському уложенні 1803 р. [3, с. 32–33; 4, с. 468–470; 5, с. 64–65].

У вітчизняному КПК 2012 р. донедавна була передбачена можливість закриття кримінального провадження у зв'язку зі смертю

лише підозрюваного, обвинуваченого. Свого часу різні дослідники пропонували вирішувати таку ситуацію через внесення змін до КПК України шляхом вказівки на можливість закриття провадження й у разі смерті особи, щодо якої здійснюється кримінальне переслідування та якій за життя не встигли надати відповідного правового статусу, проте стосовно якої зібрано досить доказів того, що вона вчинила кримінальне правопорушення чи інше суспільно небезпечне діяння [3, с. 182–184; 6, с. 246–248; 7, с. 131; 8, с. 107–108].

Позиція, згідно з якою до померлого заходи кримінально-правового впливу не застосовуються, відображена в теорії кримінального права. У численних науково-практичних коментарях до КК України вказується на те, що померлі не можуть бути суб'єктами злочину (кримінального правопорушення). А тому смерть такої особи виключає постановлення питання про її відповідальність [9, с. 75; 10, с. 67–68]. У чинному КПК України відповідний підхід знаходить прояв у положенні п. 5 ч. 1 ст. 284 цього Кодексу, де передбачено таку підставу закриття кримінального провадження, як смерть підозрюваного, обвинуваченого, а з 27.07.2022 р. – ще і смерть особи, стосовно якої зібрано досить доказів для повідомлення їй про підозру у вчиненні кримінального правопорушення, але не повідомлено про підозру у зв'язку з її смертю (крім випадків, коли провадження необхідне для реабілітації померлого) [2].

Одним із недоліків відповідного формулювання є залишення законодавцем поза увагою того факту, що порушити кримінально-правову заборону, а згодом ще й «невчасно» (до набуття відповідного процесуального статусу) померти здатні також й особи, котрі в принципі не можуть бути підозрюваним, обвинуваченим, але стосовно яких здійснюється кримінальне провадження. У кримінальних процесуальних правовідносинах існує ситуація, за якої у разі передання провадження до суду особа втрачає статус підозрюваного, однак при цьому не набуває статусу обвинуваченого. Йдеться про направлення до суду клопотання про застосування примусо-

вих заходів медичного характеру. Нагадаю, що обвинуваченим (згідно з ч. 2 ст. 42 КПК України) є особа, стосовно якої до суду передано *обвинувальний акт* (тут та далі курсив мій – В.Н.). У наведеному ж випадку до суду надходить клопотання про застосування примусових заходів медичного характеру, а особа, стосовно якої воно складено, у ході судового розгляду перебуває у специфічному статусі «особи, стосовно якої передбачається застосування примусових заходів медичного характеру» (глава 39 КПК України). А тому у разі смерті такого учасника кримінального провадження такий випадок формально не охоплюється п. 5 ч. 1 ст. 284 КПК України.

Подібна ситуація виникає і у разі смерті особи, щодо якої до суду направлено клопотання про застосування примусових заходів виховного характеру. У випадку з особою, котра досягла віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, ще, принаймні, можна якось пробувати застосовувати аналогію (з огляду на те, що така особа є суб'єктом кримінального правопорушення, їй повідомляли про підозру, а її статус за процесуальною природою дуже близький до статусу обвинуваченого). Більш складною є ситуація, коли постає питання про застосування примусових заходів виховного характеру стосовно особи, котра не досягла віку, з якого настає кримінальна відповідальність (але яка, принаймні, старша за 11 років). Адже такій особі не вручають повідомлення про підозру, вона не набуває ані статусу підозрюваного в ході досудового розслідування, ані статусу обвинуваченого під час судового розгляду.

З метою подолання такої правової ситуації О.А. Лейба пропонує внесення законодавчих змін та викладення п. 5 ч. 1 ст. 284 КПК України у такій редакції: «смерть *особи*, крім випадків, якщо провадження є необхідним для реабілітації померлого». Таке «широке» формулювання (вказівка на «особу»), на думку цієї дослідниці, дозволило б закрити кримінальне провадження у тому числі й у разі смерті осіб, щодо яких, якби вони були живі, слід було виносити клопотання про застосування примусових заходів медичного

чи виховного характеру. Хоча, звісно ж, вказівка на «особу» без зазначення її процесуального статусу може породити дискусії у розумінні норми. Це визнає і сама авторка такої пропозиції, зумовлюючи, що згадка нею про випадки, у яких провадження «необхідне для реабілітації померлого», є контекстом, що дає орієнтир для правильного розуміння правового припису [7, с. 133].

Я ж маю сумнів, що це чіткий показчик. Висловлена вище пропозиція О.А. Лейби (щодо нової редакції п. 5 ч. 1 ст. 284 КПК України) могла б бути сприйнята без особливих застережень тоді, коли б і законодавець, своєю чергою, чітко визначав би категорію осіб, що мають право на реабілітацію. Однак він цього не робить. Так, у п. 6 ч. 2 ст. 52 КПК України сказано, що обов'язкова участь захисника забезпечується у провадженні щодо реабілітації померлої особи. Але які саме учасники кримінального провадження вправі посмертно претендувати на реабілітацію, там так і не зазначено. А у ст. 525 КПК України, де йдеться про осіб, котрі вправі звертатися до суду із заявою про відновлення втрачених матеріалів кримінального провадження, сказано, що такі матеріали можуть бути відновлені за заявою учасника кримінального провадження. Проте далі говориться, що «близькі родичі обвинуваченого (! – В.Н.), який помер, мають право подати відповідну заяву, якщо це необхідно для його реабілітації».

Якщо виходити із буквального тлумачення цього положення, де згадано лише про обвинуваченого, можна зробити висновок, що і права на реабілітацію, і посмертного права на відновлення втрачених матеріалів кримінального провадження позбавлені, зокрема: підозрюваний, виправданий (прижиттєві інтереси виправданого на реабілітацію можуть полягати не просто у винесенні щодо нього виправдального вироку, а у виправданні його за «більш вигідною» підставою: наприклад, у виправданні у зв'язку з відсутністю події кримінального правопорушення (п. 1 ч. 1 ст. 284 КПК України) замість виправдання через відсутність у його діянні складу кримінального правопорушення (п. 2 ч. 1 ст. 284 КПК)

чи у зв'язку з відсутністю достатніх доказів для доведення винуватості у суді та вичерпання можливостей їх отримання (п. 3 ч. 1 ст. 284 КПК) засуджений, особа, стосовно якої вирішувалося питання про застосування примусових заходів виховного та медичного характеру. А це, звісно ж, не так. У своїх попередніх публікаціях (я неодноразово критикувала положення ст. 524 КПК України, згідно з яким поновленню підлягають тільки ті матеріали кримінального провадження, яке завершилося ухваленням вироку [11, с. 224–226; 12, с. 491–495]). Вважаю, що цілком можливе відновлення матеріалів кримінальних проваджень, які були завершені винесенням інших кінцевих рішень (зокрема, ухвал про застосування примусових заходів медичного та виховного характеру, про закриття кримінального провадження із звільненням від кримінальної відповідальності, про закриття провадження у зв'язку із відмовою прокурора від державного/публічного обвинувачення). Відмінність у назві кінцевого рішення (вирок або ухвала) не мало б слугувати причиною відмови учаснику провадження у тому, аби матеріали такого втраченого провадження було відновлено. Впевнена, що це – черговий законодавчий недолік, а не свідомий підхід розробників КПК. До його подолання на законодавчому рівні заяви про відновлення втрачених матеріалів кримінального провадження згідно з правилами розділу VII КПК України (за аналогією) цілком можуть бути подані з метою відновлення не лише матеріалів провадження, де було ухвалено вирок, а й тих, де було винесено ухвалу, що нею було завершено провадження.

Окрім того, виникає питання: а хто належить до «близьких родичів» учасника процесу, котрі вправі звертатися із клопотанням про початок реабілітаційної процедури та як це поняття співвідноситься з іншим вжитим у КПК поняттям «близькі родичі та члени сім'ї» (п. 1 ч. 1 ст. 3 КПК України). Вочевидь, поняття «близькі родичі» вужче за змістом, аніж поняття «близькі родичі та члени сім'ї». Якщо буквально тлумачити положення ст. 525 КПК України, то члени сім'ї, які не є близькими

родичами, тобто не мають кровної спорідненості по прямій низхідній та висхідній лінії (а це доволі широка категорія осіб: чоловік/дружина, особи, котрі спільно проживають, пов'язані спільним побутом та мають взаємні права й обов'язки, хоч і не перебувають у шлюбі, вітчим/мачуха, пасинок/падчерка, а також, як правило, усиновлювач/усиновлена ним дитина, опікун/піклувальник, особа, що перебуває під опікою та піклуванням), позбавлені можливості ініціювати провадження щодо реабілітації померлого. Маю сумнів, що це свідомий підхід законодавця. Це черговий приклад його недбалості у разі конструювання правових норм. Адже у протилежному випадку він би не полінувався і у ст. 3 КПК України (де дається визначення термінів, вжитих у цьому Кодексі) вказав, хто ж саме підпадає під категорію близьких родичів (зокрема, хто належить до близьких родичів учасника процесу, який має право на реабілітацію).

Аналізоване нововведення (внесення змін до п. 5 ч. 1 ст. 284 КПК України, згідно з якими підставою закриття кримінального провадження є не лише смерть підозрюваного, обвинуваченого, а й особи, яка померла до набуття нею статусу підозрюваного) викликає й інші застереження. З одного боку, слід схвалити намагання законодавця врегулювати правову прогалину. Адже, справді, іноді виникали (і, переконана, будуть виникати) ситуації, за яких у кримінальному провадженні є особа, щодо якої здійснюється кримінальне переслідування, але яка померла до того, як їй повідомили про підозру. Або ж не виключено й те, що за життя людина не потрапляла в поле зору працівників правоохоронних органів як така, що вчинила кримінальне правопорушення, і їй, поки вона була жива, не повідомляли про підозру через недостатність необхідних на те даних, бо такі підстави з'явилися пізніше. А тому у разі буквального тлумачення положення п. 5 ч. 1 ст. 284 КПК України (у редакції до 27.07.2022 р. – *В.Н.*), як зазначають Ю.М. Грошевий та О.В. Капліна [13, с. 612] (а з цим твердженням повністю згодна), смерть такої особи не була підставою для закриття провадження. Справді, підозра

як припущення може бути спрямована тільки щодо живої особи. Такий висновок підтверджується статтями 42 та 276–278 КПК України, що визначають статус підозрюваного, випадки його набуття й порядок письмового повідомлення про підозру. У ст. 42 КПК України передбачено єдиний випадок, коли особа може бути підозрюваною, перед тим безпосередньо не ознайомившись із повідомленням про підозру, якщо її місцезнаходження не встановлено (але при цьому саме повідомлення про підозру складене). Законодавець у такому випадку презюмує, що людина є живою, але її неможливо розшукати для вручення такого повідомлення та ознайомлення із ним. При цьому не зрозуміло: а за якою ж тоді підставою треба було закривати провадження, якщо щодо порушника кримінально-правових заборон на момент смерті не було спрямовано ніяких претензій кримінально-правового характеру, а ці претензії з'явилися пізніше? Я уже говорила про те, що *буквальне тлумачення* закону у подібному випадку неможливе. Але у будь-якому випадку при цьому все одно не було іншого виходу, аніж приймати рішення про закриття провадження. Це типовий приклад правової прогалини, за наявності якої у правозастосовного органу не було іншого варіанту, аніж застосовувати або аналогію права, або аналогію закону (у такому випадку – аналогію закону).

Зараз же (з огляду на нову редакції п. 5 ч. 1 ст. 284 КПК України) проблем у разі смерті особи, яка не набула статусу підозрюваного, обвинуваченого виникати начебто не повинно. Та це не так. Адже геть незрозуміло: у чому об'єктивується те, що все-таки були підстави підозрювати цю особу у вчиненні кримінального правопорушення, на основі яких доказів було прийнято таке рішення, який працівник органу, що веде кримінальний процес, підозрює померлого (і, відповідно, хто має нести відповідальність, якщо така підозра не мала під собою ґрунту)? Подібне рішення працівника правоохоронного (правозахисного) органу повинно проявлятися назовні шляхом його фіксації у процесуальному документі. Держава в особі її уповноваже-

них органів та посадових осіб має висунути конкретизовані, письмові претензії з приводу вчинення особою за життя кримінального правопорушення. Ніхто не зобов'язаний бути телепатом, «заглядати у голову» та читати думки такого працівника, здогадуючись, чи були у нього підстави (а якщо так, то які саме) підозрювати когось у вчиненні кримінального правопорушення.

Та й, зрештою, геть нелогічно, коли кримінальне провадження закривають щодо особи, якої як учасника процесу на момент закриття провадження взагалі не існувало. Бо, вочевидь, щезнути, зникнути, припинити своє буття/існування, завершитися можуть лише ті об'єкти, явища, процеси, ситуації тощо, які попередньо виникли та існували. Постає запитання: на підставі чого тоді (підкреслюю ще раз, я не уявляю, як це зробити без відповідного винесення процесуального документа) чітко відмежувати/відрізнити: а) осіб, які померли та яких і не треба було повідомляти про підозру у вчиненні кримінального правопорушення (бо ніщо не вказувало на те, що вони його вчинили) та б) осіб, щодо котрих усе-таки зібрано достатні докази для складення повідомлення про підозру та його наступного вручення, але це не вдалося зробити через їхню смерть?

Окрім того, хотіла б звернути увагу на це занадто громіздке формулювання «особа, стосовно якої зібрано досить доказів для повідомлення про підозру у вчиненні кримінального правопорушення, але не повідомлено про підозру у зв'язку з її смертю», для якого законодавець, не пошкодувавши, «виділив» аж 3 рядки тексту. Вочевидь, якщо керуватися такою логікою, то й інших суб'єктів процесу, смерть яких (як щойно було обґрунтовано) теж повинна тягнути закриття кримінального провадження, слід іменувати приблизно так: а) «особа, стосовно якої зібрано досить доказів для складення клопотання про застосування примусових заходів медичного характеру, але не зроблено цього у зв'язку з її смертю» та б) «особа, стосовно якої зібрано досить доказів для складення клопотання про застосування примусових заходів виховного

характеру, але не зроблено цього у зв'язку з її смертю». А якщо уявити, що про цих трьох учасників процесу (на додачу до підозрюваного, обвинуваченого, а також осіб, щодо яких вирішується питання щодо застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру) буде згадано поруч, разом у якомусь одному пункті/положенні (та ще й до того ж, обумовивши, що їхня смерть не тягне закриття провадження у разі поставлення зацікавленими суб'єктами питання про реабілітацію), то стає зрозуміло, що я, говорячи про громіздке формулювання, все ж таки помилялася... Бо воно не громіздке, а супер-мега громіздке!

Текст нормативного акта повинен бути за можливості «компактним» та містким. Звісно, не потрібно забувати й про вимогу чіткості, однозначності та повноти викладу відповідних положень. Та коли так трапляється, що і те, й інше разом поєднати неможливо чи надто складно (тобто, якщо на одній із шальок терезів – «компактність» тексту, а на іншій – максимальна ясність, чіткість та зрозумілість законодавчих вимог, дозволів чи заборон, то, як на мене, все-таки кращим є формулювання, що хоч і обтяжене деталями, але яке однозначно сприймаються адресатами та чітко доносить до них позицію відповідного (законодавчого чи іншого) органу. Тому з оцим критикованим мною довгезелезним терміном, використаним на позначення особи, якій варто повідомити про підозру (бо всі докази вказують на те, що вона вчинила кримінальне правопорушення), але цього не було зроблено через її смерть, у принципі можна було б миритися, якби воно не викликало інші заперечення та зауваги.

Висновки. Я вважаю, що незалежно від настання часу смерті особи, яка вчинила кримінальне правопорушення чи інше суспільно небезпечне діяння, у разі підтвердження матеріалами кримінального провадження того, що це діяння справді було вчинене нею, така особа має бути посмертно визнана підозрюваним чи особою, стосовно якої вирішується питання щодо застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру. Ну а потім кримінальне провадження підлягає

закриттю через те, що об'єктивна обставина (смерть) перешкоджає подальшому ходу судочинства.

Звісно ж, те, що померлий (хоч і на дуже короткий час – до моменту закриття кримінального провадження у зв'язку із його смертю) стає учасником кримінального процесу, є юридичною фікцією. Але застосування такого прийому законодавчої техніки не повинно лякати. Юридичні фікції використовуються в усіх без винятку галузях права. А пояснюється це тим, що законодавство (особливо романо-германської правової сім'ї, до якої належить й Україна) є консервативною системою, що нерідко не встигає за життям, а іноді й «плентастся» далеко позаду нього. Іншою причиною використання юридичних абстракцій (юридичних фікцій) є економічність у законотворчій діяльності. Бо ж деколи незрівнянно простіше надати умовний правовий режим (у цьому випадку визнати на дуже короткий час померлого учасником процесу) якомусь об'єкту, для якого це не властиво, аніж створювати такі ускладнені правові конструкції, за яких регулювання буде громіздким.

З метою подолання вказаних недоліків правового регулювання пропоную:

1) викласти положення п. 5 ч. 1 ст. 284 КПК України таким чином:

«помер підозрюваний, обвинувачений, особа, стосовно якої вирішується питання щодо застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру, крім випадків, коли провадження необхідне для реабілітації померлого»;

2) викласти ч. 1 статті 42 КПК України («Підозрюваний, обвинувачений») у такій редакції:

«Підозрюваним є особа, якій у порядку, передбаченому статтями 276–279 цього Кодексу, повідомлено про підозру, особа, яку затримано за підозрою у вчиненні кримінального правопорушення, особа, щодо якої складено повідомлення про підозру, однак його не вручено їй внаслідок невстановлення місцезнаходження особи, проте вжито захо-

дів для вручення у спосіб, передбачений цим Кодексом для вручення повідомлень, особа, щодо якої повідомлення про підозру складено помертньо»;

3) виключити п. 27 ч. 1 ст. 3 та абз. 2 ч. 2 ст. 42 КПК України;

4) виключити із відповідних законодавчих положень (а саме із п. 19 ч. 1 ст. 3, ч. 1 ст. 45, п. 1 ч. 10 ст. 284 КПК України) вказівку на «особу, щодо якої зібрано досить доказів для повідомлення про підозру у вчиненні кримінального правопорушення, але не повідомлено про підозру у зв'язку з її смертю»;

5) доповнити ст. 277 КПК України ч. 2 такого змісту: *«За наявності достатніх доказів вчинення кримінального правопорушення особою, повідомлення про підозру може бути складено щодо неї помертньо»;*

6) доповнити ст. 292 КПК України ч. 3 такого змісту: *«За наявності достатніх доказів вчинення кримінального правопорушення чи іншого суспільно небезпечного діяння, клопотання про застосування примусових заходів психіатричного або виховного характеру може бути складено щодо неї помертньо».*

Насамкінець варто зазначити, що у близьких родичів, членів сім'ї померлого, щодо якого повідомлення про підозру чи складення клопотання про застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру здійснюватиметься помертньо (звісно, якщо законодавець прислухається до цієї моєї пропозиції) може виникнути інтерес у її реабілітації. Тому КПК варто доповнити положеннями, згідно з якими ці процесуальні документи вручаються її близьким родичам, членам сім'ї із роз'ясненням їм права вибору захисника (участь якого у цьому провадженні буде обов'язковою) та права вимагати продовження кримінального провадження з метою реабілітації померлого. Питання ж належної регламентації реабілітаційної процедури померлого учасника кримінального судочинства можуть бути предметом майбутніх наукових досліджень автора.

Список використаних джерел:

1. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/constitution>.
2. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>.
3. Навроцька В.В. Суд над Ісусом Христом з позицій древньоіудейського та сучасного кримінального права й процесу. Київ : Видавничий дім «АртЕк», 2016. 224 с.
4. Таганцев Н.С. Русское уголовное право. Т. 2. Тула : Автограф, 2001. 688 с.
5. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / Д.С. Азаров, В.К. Гришук, А.В. Савченко та ін. ; за заг. ред. О.М. Джужі, А.В. Савченко, В.В. Чернея. Київ: Юрінком Інтер, 2016. 1064 с.
6. Навроцька В. Закриття кримінального провадження щодо померлого. *Верховенство права – основоположний принцип правової держави* : VIII Науковий круглий стіл молодих вчених, аспірантів та магістрів (16 грудня 2016 р.). м. Харків. Харків : ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2016. С. 246–248. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/84006327.pdf#page=246>.
7. Лейба О.А. Дефекти кримінального процесуального законодавства та засоби їх подолання. Харків : Юрайт, 2018. 216 с.
8. Шилова Д.В. Захист прав та законних інтересів учасників кримінального провадження при його закритті на стадії досудового розслідування : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Національний юридичний інститут ім. Ярослава Мудрого. Харків. 2014. 228 с.
9. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. 11-те вид., переробл. та допов. Київ : ВД «Дакор», 2019. 1384 с.
10. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. 4-те вид., переробл. та допов. Київ : Юридична думка, 2007. 1184 с.
11. Навроцька В.В. Проблемні питання правового регулювання відновлення втрачених матеріалів кримінального провадження. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2018. № 3. С. 221–231.
12. Навроцька В. Суть, значення, завдання та умови здійснення провадження щодо відновлення втрачених матеріалів. Кримінальний процес : підручник / Р.І. Благута, Ю.В. Гуцуляк, О.М. Дуфенюк та ін. ; за заг. ред. А.Я. Хитри, Р.М. Шехавцова, В.В. Луцика. Львів : ЛьвДУВС, 2019. Ч. 2. С. 482–498.
13. Правова доктрина України у 5-й т. Т. 5: Кримінально-правові науки в Україні: стан, проблеми та шляхи розвитку / В.Я. Тацій, В.І. Борисов, В.С. Батиргареева та ін. ; за заг. ред. В.Я. Тація, В.І. Борисова. Харків : Право, 2013. 1240 с.

References:

1. Konstytutsiya Ukrayiny: Zakon Ukrayiny vid 28 chervnya 1996 r. [Constitution of Ukraine: Law of Ukraine dated June 28, 1996]. Retrieved from: <https://www.president.gov.ua/documents/constitution> [in Ukrainian].
2. Navrots'ka, V.V. (2016) Sud nad Isusom Khrystom z pozytsiy drevn'oiudeys'koho ta suchasnoho kryminal'noho prava y protsesu [The trial of Jesus Christ from the standpoint of ancient Jewish and modern criminal law and process]. Kyiv: Vydavnychyy dim «ArtEk», 224 p. [in Ukrainian].
3. Tagantsev, N.S. (2001) Russkoye ugodovnoye pravo. T.2. Tula: Avtograf, 688 s.
4. Naukovo-praktychnyy komentar Kryminal'noho kodeksu Ukrayiny (2016) [Scientific and practical commentary on the Criminal Code of Ukraine] / za zah. red. O.M. Dzhuzhi, A.V. Savchenko, V.V. Cherneya. Kyiv: Yurinkom Inter, 1064 s. [in Ukrainian].
5. Kryminal'nyy protsesual'nyy kodeks Ukrayiny: Zakon Ukrayiny vid 13 kvitnya 2012 r. № 4651-VI [Criminal Procedure Code of Ukraine: Law of Ukraine dated April 13, 2012 No. 4651-VI]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> [in Ukrainian].
6. Navrots'ka, V. (2016) Zakryttya kryminal'noho provadzhennya shchodo pomerloho [Closure of criminal proceedings against the deceased]. Verkhovenstvo prava – osnovopolozhnyy pryntsyp pravovoyi derzhavy: VIII Naukovyy kruhlyy stil molodykh vchenykh, aspirantiv ta mahistriv, 16 hrudnya 2016 r. [The rule of law is the fundamental principle of the rule of law: VIII Scientific round table of young scientists, post-graduate students and masters] (December 16, 2016). S. 246–248 [in Ukrainian].
7. Leyba, O.A. (2018) Defekty kryminal'noho protsesual'noho zakonodavstva ta zasoby yikh podolannya. Pravova doktryna Ukrayiny; u 5-y t. T. 5: Kryminal'no-pravovi nauky v Ukrayini: stan, problemy ta shlyakhy rozvytku / V.Ya. Tatsiy, V.I. Borysov, V.S. Batyrhareyeva ta in.; za zah. red. V.Ya. Tatsiya, V.I. Borysova. Kharkiv: Pravo. S. 612. (1240 s.)

8. Shylova, D.V. (2014) Zakhyst prav ta zakonnykh interesiv uchasnykiv kryminal'noho provadzhennya pry yoho zakrytti na stadiyi dosudovoho rozsliduvannya [Protection of the rights and legitimate interests of the participants in criminal proceedings at the time of its closure at the stage of pre-trial investigation]: dis. ... kand. legal science: 12.00.09 [in Ukrainian].
9. Naukovo-praktychnyy komentar Kryminal'noho kodeksu Ukrayiny (2019) [Scientific and practical commentary on the Criminal Code of Ukraine] / za red. M.I. Mel'nyka, M.I. Khavronyuka. 11-te vyd., pererobl. ta dopov. Kyiv: VD «Dakor», 1384 s. [in Ukrainian].
10. Naukovo-praktychnyy komentar do Kryminal'noho kodeksu Ukrayiny (2007) [Scientific and practical commentary to the Criminal Code of Ukraine] / za red. M.I. Mel'nyka, M.I. Khavronyuka. 4-te vyd., pererobl. ta dopov. Kyiv: Yurydychna dumka, 1184 s. [in Ukrainian].
11. Navrots'ka V.V. (2018) Problemni pytannya pravovoho rehulyuvannya vidnovlennya vtrachenykh materialiv kryminal'noho provadzhennya [Problematic issues of legal regulation of restoration of lost materials of criminal proceedings]. *Naukovyy visnyk L'vivs'koho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav. Seriya yurydychna*. 2018. No. 3. P. 221–231 [in Ukrainian].
12. Navrots'ka, V. (2019) Sut', znachennya, zavdannya ta umovy zdiysnennya provadzhennya shchodo vidnovlennya vtrachenykh materialiv [The essence, meaning, tasks and conditions of the proceedings regarding the restoration of lost materials]. *Kryminal'nyy protses: pidruchnyk. Ch. 2* [Criminal process: textbook. Part 2]. L'viv: L'vDUVS, S. 482–498 [in Ukrainian].
13. Pravova doktryna Ukrayiny u 5-y t. T. 5: Kryminal'no-pravovi nauky v Ukrayini: stan, problemy ta shlyakhy rozvytku [Legal doctrine of Ukraine in 5 volumes. T. 5: Criminal and legal sciences in Ukraine: state, problems and ways of development]. Kharkiv: Pravo, 2013. 1240 s. [in Ukrainian].

УДК 343.226(477)(438)

DOI <https://doi.org/10.32782/2311-8040/2023-2-13>

Серкевич Ірина Ростиславівна,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінально-правових дисциплін,
Львівський державний університет внутрішніх справ,
вулиця Городоцька, 26, Львів, 79000, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7678-0291>

Лісіцина Юлія Олександрівна,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінально-правових дисциплін,
Львівський державний університет внутрішніх справ,
вулиця Городоцька, 26, Львів, 79000, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5631-9297>

Євхутіч Ірина Миколаївна,

кандидат юридичних наук, доцент,
радник ректора з гендерних питань,
Львівський державний університет внутрішніх справ,
вулиця Городоцька, 26, Львів, 79000, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2926-1071>

ТОРГІВЛЯ ЛЮДЬМИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ: ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЖЕРТВ

***Анотація.** У статті розглядаються основні форми торгівлі людьми та використання її в Україні та інших державах. Наголошено, що торгівля людьми як явище тісно пов'язана із загальносвітовими процесами, тому збройні конфлікти, стихійні лиха, фінансові кризи, політична напруга, посилення та перерозподіл міграційних потоків впливають на структуру торгівлі людьми у всьому світі та в окремих державах. Висока латентність зазіхань, пов'язаних з работоргівлею та використанням рабської праці, забезпечується не тільки специфікою механізму їх скоєння, а й діяльністю злочинців, які намагаються замаскувати її сліди, перешкодити їх виявленню, розкриттю та розслідуванню, ухилитися від кримінальної відповідальності. На основі проведених досліджень виявлено психологічні особливості жертв торгівлі людьми, розроблено соціально-психологічні портрети основних груп постраждалих та рекомендації з організації продуктивного спілкування з ними на користь виявлення, розслідування та профілактики таких злочинів. Особливий акцент зроблено на заходах протидії торгівлі людьми, які можуть виявитися корисними й для інших постсоціалістичних держав, тому в них необхідно передбачати комплекс заходів превентивного, інформаційного, соціально психологічного змісту, а також постійної взаємодії правоохоронних органів із соціальними службами, психологами та громадськими організаціями.*

Таким чином, підсумовуючи вищезазначене, ми дійшли висновку, що наразі людство продовжує страждати від такого негативного явища, як торгівля людьми. Торгівля людьми та рабство остаточно не викорінено навіть у державах, визнаних розвиненими не лише в економічному відношенні, а й у політичному та правовому. Суспільно небезпечне діяння, метою якого є торгівля людьми, визнано злочином міжнародного характеру, що має досить високий рівень латентності, тому реальні масштаби цього злочину оцінити дуже важко. Незважаючи на те, що світове співтовариство прийняло достатню кількість нормативно-правових актів міжнародного характеру, спрямованих на регулювання питань попередження та протидії торгівлі людьми та рабству, варто визнати, що не всі держави, у тому числі й Україна, успішно виконують взяті на себе зобов'язання міжнародного характеру.

***Ключові слова:** торгівля людьми, жертва торгівлі людьми, психологічні особливості потерпілих, рабська праця, соціально-психологічний портрет.*

Serkevych Iryna, Lisitsyna Yulia, Yevkhtych Iryna. HUMAN TRAFFICKING UNDER THE CONDITIONS OF MARITAL STATE IN UKRAINE: PSYCHOLOGICAL FEATURES OF THE VICTIMS

Abstract. *The article examines the main forms of human trafficking and its use in Ukraine and other countries. It is emphasized that human trafficking as a phenomenon is closely related to global processes, therefore armed conflicts, natural disasters, financial crises, political tension, strengthening and redistribution of migration flows affect the structure of human trafficking throughout the world and in individual states. The high latency of encroachments related to the slave trade and the use of slave labor is ensured not only by the specifics of the mechanism of their commission, but also by the activities of criminals who try to mask its traces, prevent their detection, disclosure and investigation, and evade criminal responsibility. On the basis of the conducted research, psychological characteristics of victims of human trafficking were identified, socio-psychological portraits of the main groups of victims were developed and recommendations for organizing productive communication with them for the benefit of detection, investigation and prevention of such crimes. Special emphasis is placed on anti-trafficking measures that may be useful for other post-socialist states, so they must include a set of measures of preventive, informational, social psychological content, as well as constant interaction of law enforcement agencies with social services, psychologists and public organizations.*

Thus, summarizing the above, we came to the conclusion that humanity continues to suffer from such a negative phenomenon as human trafficking. Human trafficking and slavery have not been completely eradicated even in states recognized as developed not only economically, but also politically and legally. A socially dangerous act, the purpose of which is human trafficking, is recognized as a crime of an international nature, which has a fairly high level of latency, so it is very difficult to assess the real scale of this crime. Despite the fact that the world community has adopted a sufficient number of normative and legal acts of an international nature aimed at regulating issues of prevention and combating human trafficking and slavery, it is worth recognizing that not all states, including Ukraine, successfully fulfill their obligations of an international nature.

Key words: *human trafficking, victims of human trafficking, psychological characteristics of victims, slave labor, socio-psychological portrait.*

Проблема торгівлі людьми є однією з найбільш обговорюваних на міжнародній арені. Таке негативне явище виникло багато тисячоліть тому, але вже на початку ХХІ ст. до торгівлі людьми було залучено дуже велике коло осіб. Згодом це явище набуло глобального масштабу, охопивши цілі нації і навіть континенти. Торгівля людьми є злочином міжнародного характеру та заторкує інтереси багатьох країн у кожному регіоні світу. Зараз боротьба із цим видом злочинності є одним з найактуальніших питань міжнародного співробітництва, оскільки торгівля людьми становить загрозу безпеці не просто окремих країн, а всієї світової спільноти.

Свобода особистості виступає однією з найвищих цінностей, гарантованих міжнародними правовими актами та Конституцією України (розділ 2) [1]. Проте реалізація цього права, як в Україні, так і за її межами, відбувається через певні труднощі, зумовлені корисливою спрямованістю злочинів, пов'язаних з работоргівлею та використанням рабської праці, їх груповим характером та високим ступенем латентності. Статистичні дані ООН

свідчать, що наразі близько 20 млн осіб піддаються работоргівлі та використанню рабської праці, більш ніж 70% їх у сфері проституції та інших сексуальних послуг.

Цій проблемі приділяють чимало уваги в більшості держав, завдяки чому вдалося досягнути значного прогресу у її подоланні. Однак остаточно викоринити торгівлю людьми та рабство поки не вдалося навіть у державах, визнаних розвиненими не лише в економічному, а й у політичному та правовому сенсі. Суспільно небезпечне діяння, метою якого є торгівля людьми, визнано злочином міжнародного характеру, що має досить високий рівень латентності, тому реальні масштаби цього злочину оцінити дуже важко. Щоб забезпечити нормальне функціонування та кількісний розвиток каналу торгівлі людьми, їхні учасники змушені систематично залучати до сфери торгівлі якомога більше нових жертв, а також збільшувати кількість споживачів їхніх робіт та послуг.

В Україні за останні роки найбільш поширеними формами торгівлі людьми з метою експлуатації є: торгівля людьми з метою сек-

суальної експлуатації (проституція, сфера розваг, послуги сексуального характеру, виробництво та розповсюдження порнографії тощо); торгівля людьми з метою експлуатації рабської праці на виробництві (так звана тіньова економіка, виробництво контрафактної продукції тощо) та торгівля людьми з метою експлуатації рабської праці у сфері домашнього господарства; торгівля людьми з метою жебракування; інші (менше поширені) форми торгівлі людьми.

Жертвами торгівлі людьми українці стають не тільки в Україні, а й часто за її межами: у Росії, Польщі, Іраку, Іспанії, Туреччині, на Кіпрі, в Республіці Сейшельські Острови, Португалії, Чеській Республіці, Ізраїлі, Італії, Об'єднаних Арабських Еміратах, Чорногорії, Великобританії, Казахстані, Тунісі. Відомі факти, коли примусовій праці в Україні піддавалися громадяни інших країн, зокрема Молдови, Узбекистану, Пакистану, Камеруну та Азербайджану [2].

Крім того, «українці, які через розв'язану росією війну змушені шукати притулку за кордоном, також можуть стати жертвами торгівлі людьми», – про це заявив заступник голови Представництва ЄС в Україні Ремі Дюфло на брифінгу на тему: «Комунікаційна програма для запобігання торгівлі людьми» в Медіацентрі Україна-Укрінформ [3]. Він відзначив величезну солідарність і підтримку громадян європейських країн з українцями, які через розв'язану росією війну були змушені шукати притулку за кордоном. Водночас Дюфло зауважив, що ризики, на які люди наражаються у зв'язку з війною, іноді підштовхують їх до непередбачуваних вчинків. «Сподіваючись отримати підтримку і житло люди можуть стати жертвами сексуальної експлуатації, торгівлі людьми тощо. Наша кампанія стосується запобігання торгівлі людьми саме під час війни. Щоб знизити цей ризик, ми закликаємо українців бути пильними і пам'ятати про п'ять маркерів небезпеки, на яких робиться акцент у цій кампанії, – документи, транспорт, пропозиція допомоги, взаємодія і комунікація» [3], – сказав Дюфло.

Дослідження, які проводила Міжнародна організація з міграції, свідчать про те, що в

Україні з 2015 року збільшився відсоток чоловіків, які постраждали від трудової експлуатації, і на сьогодні він становить понад 70 %. Якщо у 2000–2010 рр. на першому місці у сфері торгівлі людьми була сексуальна експлуатація, то зараз ситуація докорінно змінилася: у пріоритеті – експлуатація трудова. З України здійснюється експорт «живого товару» на світові «ринки», але останнім часом посилюється тенденція щодо ввезення людей для подальшої експлуатації або перетину кордону України особами, які супроводжують осіб для подальшої передачі їх експлуаторам [4, с. 10]. За результатами репрезентативного опитування населення, здійсненого на замовлення Міжнародної організації з міграції, станом на 2020 рік частка тих, хто працює за кордоном неофіційно, становить близько 41 % від усіх громадян України, які працюють за кордоном [5]. Більшість з них виїжджають нібито з туристичною метою, користуючись можливістю спрощених процедур для подорожей, але насправді працюють без необхідних документів, що значно зменшує їхній правовий захист і стає причиною потрапляння їх у сферу інтересів торговців людьми.

Як показує аналіз слідчої практики, торгівля людьми передбачає такі стадії: 1-ша стадія – це пошук потенційних жертв для цілей торгівлі людьми; 2-га стадія – примусження потенційної жертви до певної поведінки та залучення її у сферу торгівлі людьми або насильницьке заволодіння нею; 3-тя стадія – набуття контрагентів та укладання з ними незаконних угод майнового характеру щодо підконтрольних осіб; 4-та стадія – переміщення жертв до місця призначення та передача їх контрагентам, які здійснюють експлуатацію; 6-та стадія – експлуатація жертв торгівлі людьми.

Варто зазначити, що жертвою торговців людьми може стати будь-яка особа, незалежно від віку та статі. Особливо вразливими категоріями осіб, які належать до групи ризику, є: незаміжні жінки, самотні матері, розлучені особи; молодь, діти вулиці, дітси-сироти, вихідці з неблагополучних сімей; сільське населення; внутрішньо переміщені

особи; іноземні громадяни – трудові мігранти; особи, які зазнали насильства, зокрема сексуального; бідні, малозабезпечені особи; особи з проблемами психічного здоров'я. Так, найбільш вразливими до торгівлі людьми є: жінки у віці 18–26 років, передусім незаміжні (вразливі до сексуальної експлуатації); чоловіки у віці 25–60 років, насамперед одружені (вразливі до трудової експлуатації); діти у віці 13–18 років, передусім дівчатка з неповних та реструктурованих сімей (коли один із батьків нерідний) [6].

Середньостатистичний соціальний портрет жертви складають на основі даних про стать і вік жертви, соціальне походження, освіту та професію, сімейний стан, працевлаштування та рівень доходів [7, с. 18–19].

Психологічний портрет жертви торгівлі людьми може бути оснований на тому, що в ситуацію рабства найчастіше потрапляють люди з характерними психологічними особливостями, а в підсумку застосування до них у процесі експлуатації різних способів впливу виявляються наслідки специфічних психологічних травм. Досвідчений фахівець може розпізнати ознаки таких посттравматичних стресових травм, використати цю інформацію для ідентифікації жертв торгівлі людьми та правильного (ефективного, щадного) спілкування з ними.

Наразі фахівці виокремлюють такі ознаки жертви торгівлі людьми: песимістичне мислення, сплутаність свідомості, розлад пам'яті та сну, високий рівень збудження, компульсивна поведінка (поведінка, яка не має раціональних цілей, а здійснюється без волі, на основі нав'язливих внутрішніх спонукань) [7], бажання виконувати безглузді дії, які стають ритуальними та стереотипними. Значення таких дій людина не усвідомлює і не може звільнитися від них, навіть коли сприймає їх як такі, що викликають занепокоєння і страждання. Помірність від подібних дій може викликати стан тривоги, а їх виконання приносить тимчасове задоволення.

Вказують дослідники і на психологічні особливості жертв торгівлі людьми. Найчастіше їх вирізняє орієнтація на зовнішні вра-

ження (екстраверсія), відсутність схильності до аналізу й обмірковування своїх реакцій та вчинків. Зазвичай вони діють спонтанно під впливом навколишнього оточення та своїх потреб. При цьому в них простежується значний ступінь соціальної неконформності (слабкої прихильності до загальноприйнятих канонів і норм поведінки) у поєднанні із залежністю від сильнішої особистості.

Такі люди схильні до ризикованої спонтанної поведінки, особливо якщо це у групі та під впливом впевненого лідера. Глибокі роздуми, внутрішній самоаналіз, критична оцінка ситуації, прогнозування їм не властиві, найчастіше незручна (насторожлива) інформація швидко витісняється зі свідомості. За низького рівня розвитку чи наявності у цих осіб психічної патології можливі прояви асоціальної поведінки. Їхній настрій може швидко змінюватися, а вчинки сильно залежать від зовнішніх впливів, настроїв групи або авторитетної людини.

На особливу увагу заслуговує психологічний портрет жертви-жінки, яка піддавалась сексуальній експлуатації. Зокрема, такі жінки повертаються на Батьківщину дуже різні. Деякі виглядають звичайно, більшість змучені, пригнічені, у депресії; є збуджені, які плачуть, агресивні. Майже всі мають поганий загальний фізичний стан: до 90% – різноманітні статеві хвороби, зокрема СНІД. Багато з них є нарко/алкозалежними. Для них характерний страх перед трафікерами, перед життям, перед майбутнім. Проте у деяких присутнє бажання помсти, бажання через поліцію покарати трафікерів.

Серед найбільш поширених реакцій жінок, які потерпіли від торгівлі людьми є: страх, зокрема: нічних кошмарів, бути знайденою та покараною трафікером, що отримала СНІД чи інше венеричне захворювання, що проти неї буде порушена кримінальна справа, що буде покарана за проституцію, що люди дізнаються та засудять.

Також таким жінкам властиве почуття провини, зокрема: що вона зробила помилку, що вона так і не змогла заробити грошей для сім'ї, що вона порушила закони пристойності

та релігії. Переважає також злість, зокрема: на саму себе, через те, що «дозволила, щоб з нею таке сталося», на інших людей, тому що вони її не захистили, на суспільство та державу, на те, що її життя поламане тощо.

Варто також вказати на почуття безпорадності у жертви. Зокрема те, що ніколи не буде краще», що в неї немає прав керувати своїм життям.

Такі жертви торгівлі людьми страждають недовірою до інших людей, а саме: до всіх людей, хто їх оточує, навіть до тих, які їх не зраджували, до своєї здатності правильно оцінювати людей та ситуацію.

Відчуття розгубленості також присутнє в психологічному портреті жертви торгівлі людьми, зокрема: нездатність залишатися спокійною в якомусь певному місці, проблеми у визначенні днів, проблеми із пам'яттю тощо. Їв властивий також постійний шоковий стан і нездатність плакати.

Стан потерпілої, як жертви торгівлі людьми включає симптоми хронічної віктимізації, а саме: низьку самооцінку, виражене почуття провини, страх перед майбутнім, замкнутість, небажання розмовляти, нестабільний емоційний стан, неможливість контролювати свої емоції, відсутність інтересу до життя, відчуття безнадії, схильність до суїциду, придушення статевого потягу, іноді ненависть до чоловіків [8].

В юридичних джерелах справедливо відзначають, що специфіка злочинності, пов'язаної з торгівлею людьми, полягає в посяганні на волю, честь і гідність особи, що саме по собі створює внутрішню перешкоду в потерпілої особи на розголошення будь-яких даних стосовно її експлуатації (зокрема і трудової), а отже і про вчинений відносно неї злочин. Правоохоронні органи повинні сповідувати принцип, в основу якого покладено інтереси потерпілої особи та її права людини, і таким чином заохочувати особу до участі в кримінальному процесі. Факти, які наводяться у звітах міжнародних експертів, чітко свідчать, що потерпілі, до яких ставляться з повагою, виявляють більшу охоту до співпраці й дають повніші свідчення, що призводить до вищих показників покарання злочинців [9, с. 59].

Проте варто вказати, що одна з найпоширеніших ситуацій – жертва торгівлі людьми не готова звертатися за допомогою та захистом до правоохоронних органів. Мотиви жертви торгівлі людьми можуть бути різні: нелегальне перебування в державі та страх понести відповідальність за порушення міграційного законодавства; страх зазнати насильства з боку експлуататора за непокору; побоювання за своє життя та здоров'я чи життя та здоров'я своїх близьких; залежність від експлуататора (економічна, фізична чи психологічна); страх перед адміністративною або кримінальною відповідальністю за проституцію, злочинство, жебрацтво, які змушені чинити жертви торгівлі людьми. Нерідко потерпілий не звертається за захистом своїх прав, тому що таку думку йому вселяє експлуататор, з огляду на те, що жертва попередньо сама давала згоду на роботу, яку мала виконувати за певну оплату.

Часто особи, які стали жертвами торгівлі людьми, не знають про права людини та (або) не усвідомлюють, що ці права порушено. Вони часто страждають на самозвинувачення в тому, що з ними сталося. Це може бути одним зі симптомів синдрому посттравматичного стресу або результатом повторної віктимізації, що виникає через неправильне ставлення оточення (засудження, грубості тощо). Іноді такій людині треба надати достатньо часу для ухвалення рішення про необхідність її співпраці із правоохоронними органами.

Важливо відзначити, що знайшовши та обравши жертву, злочинці переходять до такої складової механізму злочинів, спрямованих на торгівлю людьми та використання рабської праці, як вербування передбачуваного потерпілого до виконання рекламованих умов. Аналіз положень кримінального законодавства свідчить, що вербування є способом скоєння досліджуваних злочинів. Також діяльність з реалізації торгівлі людьми або використання рабської праці має специфічні способи приховування. Звісно ж, перший крок на шляху до ефективного забезпечення прав та інтересів жертви торгівлі людьми – це своєчасна ідентифікація постраждалого як жертви торгівлі

людьми компетентними органами держави. У п. 27 пояснювальної доповіді до Конвенції Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми 2005 року зазначається, що нездатність виявити жертву торгівлі людьми може спричинити порушення її фундаментальних прав і позбавити наслідок необхідних показань свідків для притягнення до відповідальності та засудження осіб, винних у торгівлі людьми [10].

Постраждалі від таких злочинів часто вважають себе негідними допомоги суспільства, тому що нерідко вони на своєму досвіді переконувалися, що оточення не відчуває до них співчуття, навпаки – звинувачує їх самих у тому, що трапилося. У випадках юного віку жертв торгівлі людьми, відсутності у них повноцінного життєвого досвіду або недостатнього розвитку інтелектуальних здібностей (дефекту особистісного чи інтелектуального розвитку) може знадобитися допомога кваліфікованого спеціаліста (психолога), який має досвід роботи з дітьми чи особами із психічними дефектами. З огляду на це, І. В. Гловюк справедливо наголошує, що у судовому провадженні важливе значення має забезпечення конфіденційності провадження. Ст. 27 КПК України передбачає можливість провадження у закритому судовому засіданні у випадках необхідності запобігти розголошенню відомостей про особисте та сімейне життя чи обставин, які принижують гідність особи, проте, спеціальна норма щодо проваджень щодо жертв торгівлі людьми відсутня [11, с. 30-31].

Відтак, враховуючи вразливість жертв таких проваджень, ризик повторного психотравмуючого впливу, страх потерпілого, його небажання оприлюднення відомостей про своє особисте, у тому числі інтимне, життя, а також те, що під час кожного нового судового провадження потерпілі будуть змушені переживати знову і знову те, що з ними відбувалося під час їх експлуатації, що вимагатиме від них додаткової концентрації емоційних та вольових зусиль [12, с. 87], вчена пропонує запропоновувати запровадити у ст. 27 КПК України норму щодо необхідності провадження у закритому судовому засіданні у кримінальних

провадження впродовж усього судового провадження або його окремої частини за клопотанням потерпілого у кримінальних провадженнях щодо торгівлі людьми [11, с. 30-31].

Тож у роботі з такими потерпілими варто забезпечити можливість присутності незалежного консультанта (психолога, людини, якій потерпілий довіряє), який може порадити й допомогти справитися зі складними психологічними ситуаціями, а це сприятиме нормалізації психофізичного стану потерпілих від торгівлі людьми. Для надання необхідної допомоги жертвам цього злочину, наприклад, у польському законодавстві передбачено Національний інтервенційно-консультативний центр для жертв торгівлі людьми. Допомога жертвам надається безкоштовно, при цьому ретельно аналізується кожен випадок скоєння злочину. Особливого значення має Програма підтримки та захисту жертв та свідків торгівлі людьми. Основною метою цієї програми є забезпечення жертвам права на гідне життя, а також реалізація належних їм прав. При цьому учасниками цієї програми можуть бути іноземні громадяни, які стали жертвами цього злочину. Уважаємо, що відчувши підтримку, постраждалі починають більш довірливо ставитися до правоохоронців, давати більш відверту інформацію про те, що дійсно з ними сталося. Їхня поведінка, як свідків злочину, стає більш стабільною.

Таким чином, можна зробити висновок, що незважаючи на те, що світове співтовариство прийняло достатню кількість нормативно-правових актів міжнародного характеру, спрямованих на регулювання питань попередження та протидії торгівлі людьми та рабству, варто визнати, що не всі держави, у тому числі й Україна, успішно виконують взяті на себе зобов'язання міжнародного характеру. Роботу з протидії та боротьби з торгівлею людьми в Україні здійснюють органи державної влади, некомерційні, громадські та міжнародні організації. Вони проводять спільні наукові дослідження, виконують просвітницьку роботу серед мігрантів, проводять рейди щодо виявлення та порятунку жертв трафікінгу. Проте таких кроків недостатньо. З огляду на це, ми

пропонуємо проводити активнішу роботу з ліквідації економічної зацікавленості роботодавців у використанні рабської праці, зниження правового нігілізму в галузі трудового та міграційного законодавства, та органі-

зації співробітництва між вітчизняними та міжнародними правоохоронними органами, некомерційними, громадськими організаціями та науковими інститутами щодо спільної боротьби з торгівлею людьми.

Список використаних джерел:

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-D0%B2%D1%80> (дата звернення: 22.05.2022).
2. Витяг із доповіді Державного департаменту США про торгівлю людьми. URL: olynpressclub.org.ua/.../Доповідь%20Держдепартаменту%20США (дата звернення: 22.05.2022).
3. Торгівля людьми під час війни: у Представництві ЄС нагадали українцям п'ять маркерів небезпеки. 2022. *Офіційний сайт: Укрінформ*. 25 трав. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3492060-torgivla-ludmi-pid-cas-vijni-u-predstavnictvi-es-nagadali-ukraincam-pat-markeriv-nebezpeki.html> (дата звернення: 22.05.2022).
4. Особливості кваліфікації та розслідування злочинів, пов'язаних з торгівлею людьми та незаконною міграцією / уклад.: Т.І. Созанський, І.Б. Газдайка-Василишин, О.В. Захарова та ін. Львів, 2019. 252 с.
5. Взаємодія у сфері протидії торгівлі людьми. 2020. *Державні сайти України*. 23 лип. URL: <https://smilarda.gov.ua/articles/10536-vzaiemodiya-u-sferi-protydii-torhivli-lyudmy> (дата звернення: 22.05.2022).
6. Торгівля людьми. Основні поняття та види експлуатації. *Міністерство соціальної політики України: офіц. вебсайт*. 2018. 17 жовт. URL: <https://www.msp.gov.ua/news/16080.html?PrintVersion> (дата звернення: 22.05.2022).
7. Протидія торгівлі людьми: посібник для дільничних інспекторів міліції. Київ, 2012. 40 с.
8. Головкин Б. М. Торгівля органами людини: українські реалії. *Журнал східноєвропейського права*. 2016. № 27. С. 21–26. URL: http://easternlaw.com.ua/wp-content/uploads/2016/05/holovkin_27.pdf (дата звернення: 22.05.2022).
9. Визначено психологічний портрет жінки, яка потерпіла від торгівлі людьми. «Протидія торгівлі жінками та дівчатами» (Informational campaign «Combating trafficking in women and girls»). URL: <https://firtka.if.ua/blog/view/viznachenno-psikhologichnii-portret-zhinki-i-aka-poterpila-vid-torgivli-liudmi> (дата звернення: 22.05.2022).
10. Конвенція Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми. Міжнародний документ від 16.05.2005. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_858#Text (дата звернення: 22.05.2022).
11. Ковальчук В.П. Торгівля людьми з метою трудової експлуатації. *Експлуатація як складова торгівлі людьми: виміри, тенденції та шляхи протидії*: збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції (6–7 червня 2019 року) / упор. О.М. Балинська, Г.Я. Савчин. Львів : ЛьвДУВС, 2019. С. 57–60.
12. Гловюк І.В. Кримінально-процесуальні аспекти протидії торгівлі людьми. *Протидія незаконній міграції та торгівлі людьми: матеріали II Міжнародного науково-практичного симпозиуму* (м. Івано-Франківськ, 16-17 березня 2018 року). Івано-Франківськ : Редакційно-видавничий відділ Університету Короля Данила, 2018. С. 28–31.
13. Навчальний посібник для суддів з питань судового провадження у кримінальних справах щодо торгівлі людьми з метою експлуатації праці / Представництво Міжнародної організації з міграції в Україні. Київ : Фенікс, 2014. 160 с.

References:

1. Konstytutsiia Ukrainy [Constitution of Ukraine] vid 28 chervnia 1996 r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-D0%B2%D1%80> (data zvernennia: 22.05.2022). [In Ukrainian].
2. Vytiah iz dopovidi Derzhavnoho departamentu SSHa pro torhivliu liudmy [Витяг із доповіді Державного департаменту США про торгівлю людьми]. URL: olynpressclub.org.ua/.../Dopovid%20Derzhdepartamentu%20SSHa (data zvernennia: 22.05.2022). [In Ukrainian].
3. Torhivlia liudmy pid chas viiny: u Predstavnytstvi YeS nahadaly ukraintsiam piat markeriv nebezpeky. [Торгівля людьми під час війни: у Представництві ЄС нагадали українцям п'ять маркерів небезпеки]. 2022. Ofitsiyni sait: Ukrinform. 25 trav. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3492060-torgivla-ludmi-pid-cas-vijni-u-predstavnictvi-es-nagadali-ukraincam-pat-markeriv-nebezpeki.html> (data zvernennia: 22.05.2022). [In Ukrainian].

4. Osoblyvosti kvalifikatsii ta rozsliduvannia zlochyniv, poviazanykh z torhivleiu liudmy ta nezakonnoiu mihratsiieiu [Special features of qualifying and investigating crimes related to human trafficking and illegal migration: Tutorial] / uklad.: T. I. Sozanskyi, I. B. Hazdaika-Vasylyshyn, O. V. Zakharova ta in. Lviv, 2019. 252 s. [In Ukrainian].

5. Vzaiemodiia u sferi protydii torhivli liudmy [Взаємодія у сфері протидії торгівлі людьми]. 2020. Derzhavni saity Ukrainy. 23 lyp. URL: <https://smilarda.gov.ua/articles/10536-vzaiemodiya-u-sferi-protydii-torhivli-lyudmy> (data zvernennia: 22.05.2022). [In Ukrainian].

6. Torhivlia liudmy. Osnovni poniattia ta vydy ekspluatatsii [Торгівля людьми. Основні поняття та види експлуатації]. Ministerstvo sotsialnoi polityky Ukrainy: ofits. vebseit. 2018. 17 zhovt. URL: <https://www.msp.gov.ua/news/16080.html?PrintVersion> (data zvernennia: 22.05.2022). [In Ukrainian].

7. Protydiia torhivli liudmy: posibnyk dlia dilnychnykh inspektoriv militsii [Протидія торгівлі людьми: посібник для дільничних інспекторів міліції]. Kyiv, 2012. 40 s.

8. Holovkin B. M. (2016). Torhivlia orhanamy liudyny: ukrainski realii [Organ Trafficking: Ukrainian Realities]. *Zhurnal skhidnoievropeiskoho prava* (The Journal of Eastern European Law). № 27. S. 21–26. URL: http://easternlaw.com.ua/wp-content/uploads/2016/05/holovkin_27.pdf (data zvernennia: 22.05.2022). [In Ukrainian].

9. Vyznachenno psykholohichniy portret zhinky, yaka poterpila vid torhivli liudmy. «Protydiia torhivli zhinkamy ta divchatamy» (Informational campaign «Combating trafficking in women and girls») [Визначено психологічний портрет жінки, яка потерпіла від торгівлі людьми. «Протидія торгівлі жінками та дівчатами»]. URL: <https://firtka.if.ua/blog/view/vyznachenno-psikhologichnii-portret-zhinki-iaka-poterpila-vid-torgivli-liudmi> (data zvernennia: 22.05.2022). [In Ukrainian].

10. Konventsiiia Rady Yevropy pro zakhody shchodo protydii torhivli liudmy [Конвенція Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми]. Mizhnarodnyi dokument vid 16.05.2005. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_858#Text (data zvernennia: 22.05.2022). [In Ukrainian].

11. Kovalchuk V. P. Torhivlia liudmy z metoiu trudovoi ekspluatatsii [Торгівля людьми з метою трудової експлуатації]. Ekspluatatsiia yak skladova torhivli liudmy: vymiry, tendentsii ta shliakhy protydii: zbirnyk tez Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii (6–7 chervnia 2019 roku) (*Експлуатація як складова торгівлі людьми: виміри, тенденції та шляхи протидії: збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції (6–7 червня 2019 року)*) / upor. O. M. Balynska, H. Ya. Savchyn. Lviv: LvDUVS, 2019. S. 57–60. [In Ukrainian].

12. Hloviuk I. V. Kryminalno-protsesualni aspekty protydii torhivli liudmy [Кримінально-процесуальні аспекти протидії торгівлі людьми]. Protydiia nezakonnii mihratsii ta torhivli liudmy: materialy II Mizhnarodnoho naukovo-praktychnoho sympoziumu (m. Ivano-Frankivsk, 16–17 bereznia 2018 roku) (*Протидія незаконній міграції та торгівлі людьми: матеріали II Міжнародного науково-практичного симпозиуму (м. Івано-Франківськ, 16–17 березня 2018 року)*). Ivano-Frankivsk: Redaktsiino-vydavnychiy viddil Universytetu Korolia Danyla, 2018. S. 28–31. [In Ukrainian].

13. Navchalnyi posibnyk dlia suddiv z pytan sudovoho provadzhennia u kryminalnykh spravakh shchodo torhivli liudmy z metoiu ekspluatatsii pratsi [Навчальний посібник для суддів з питань судового провадження у кримінальних справах щодо торгівлі людьми з метою експлуатації праці] / Predstavnytstvo Mizhnarodnoi orhanizatsii z mihratsii v Ukraini. Kyiv : Feniks, 2014. 160 s. [In Ukrainian].

СУДОУСТРІЙ; ПРОКУРАТУРА ТА АДВОКАТУРА

УДК 347.962.233

DOI <https://doi.org/10.32782/2311-8040/2023-2-14>

Долинська Марія Степанівна,

доктор юридичних наук, професор,
завідувачка кафедри господарсько-правових дисциплін
Інституту права,
Львівський державний університет внутрішніх справ,
вулиця Городоцька, 26, Львів, 79000, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0352-5470>

Дутко Альона Олександрівна,

кандидат юридичних наук, доцент
доцент кафедри цивільно-правових дисциплін
Інституту права,
Львівський державний університет внутрішніх справ,
вулиця Городоцька, 26, Львів, 79000, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5062-6947>

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ВИМОГ ДО КАНДИДАТІВ НА ПОСАДУ СУДДІ: УКРАЇНА, ПОЛЬЩА ТА КРАЇНИ ЄС

Анотація. У статті аналізуються кваліфікаційні вимоги до кандидатів на посаду судді в Україні, Польщі та країнах ЄС, які є системою вимог та умов допуску до зайняття посади судді та своєрідним гарантом якісного правосуддя, високого морального та професійного рівня носіїв судової влади. Автори відзначають, що зазвичай система загальних вимог до кандидатів на посаду судді в різних державах представлена критеріями громадянства, вищої юридичної освіти, мінімальними чи максимальними вимогами щодо віку, практичним досвідом роботи, високими діловими та професійними якостями. Система спеціальних вимог різниться аспектами спеціалізованої судової підготовки чи проходження необхідного стажування.

У статті аналізується міжнародний досвід для запозичення кращих законодавчих практик та рекомендацій щодо удосконалення правового регулювання вимог до кандидата на посаду судді у вітчизняному законодавстві.

Автори порівнюють кваліфікаційні вимоги до кандидатів на посаду судді у судах загальної юрисдикції України та Польщі, в апеляційних судах двох держав, у Верховних Судах як України, так і Польщі. У статті автори роблять висновок, що на сьогодні необхідно вдосконалити систему добору суддівських кадрів в Україні. Розробляючи подальший хід судової реформи в Україні, необхідно розглядати судову владу та судову систему як невід'ємну частину державної влади, що залежить від структурних та функціональних змін у державному механізмі, на пряму розвитку держави. Автори вважають, що на етапі призначення судді на посаду слід посилювати систему та механізми дослідження інформації про кандидата на посаду судді з погляду доброчесності та інших якостей і перегляд вимог щодо віку та професійного стажу для кандидатів на посаду судді.

Ключові слова: правосуддя, судочинство, суддя, суд загальної юрисдикції, апеляційний суд, Верховний Суд.

Dolynska Maria, Dutko Aliona. COMPARATIVE ANALYSIS OF REQUIREMENTS FOR JUDGE CANDIDATES: UKRAINE, POLAND AND EU COUNTRIES

Abstract. The article analyzes the qualification requirements for candidates for the position of judge in Ukraine, Poland and EU countries, which are a system of requirements and conditions for admission to the position of judge and a kind of guarantor of high-quality justice, high moral and professional level of judicial authorities. The authors note that usually the system of general requirements for candidates for the position of judge in different states is represented by the criteria of citizenship, higher legal education, minimum or maximum age requirements,

practical work experience, high business and professional qualities. The system of special requirements differs in aspects of specialized judicial training or completion of the required internship.

The article analyzes international experience for borrowing the best legislative practices and recommendations for improving the legal regulation of requirements for a candidate for the position of a judge in domestic legislation.

The authors compare the qualification requirements for candidates for the position of judge in the courts of general jurisdiction of Ukraine and Poland, in the appeal courts of the two states, in the Supreme Courts of both Ukraine and Poland. In the article, the authors conclude that today it is necessary to improve the system of selection of judicial personnel in Ukraine. When developing the further course of judicial reform in Ukraine, it is necessary to consider the judiciary and the judicial system as an integral part of state power, which depends on structural and functional changes in the state mechanism, the direction of state development. The authors believe that at the stage of appointing a judge to a position, the system and mechanisms for researching information about a candidate for the position of judge from the point of view of integrity and other qualities should be strengthened and the requirements for age and professional experience for candidates for the position of judge should be reviewed.

Key words: justice, judiciary, judge, court of general jurisdiction, court of appeal, Supreme Court.

Постановка проблеми. Реформа судової системи України спрямована на забезпечення реального захисту прав та свобод особи. В умовах сьогодення судова система України повинна відповідати міжнародним вимогам та рекомендаціям, принципам верховенства права, справедливого правосуддя. Для досягнення поставленої мети необхідно враховувати не лише напрацювання вітчизняних науковців, але й досвід зарубіжних країн. Вироблення основних шляхів удосконалення правового регулювання правового статусу суддів потребує насамперед проведення змістовного аналізу досвіду зарубіжних країн у цій сфері, який різниться залежно від типу правової сім'ї.

Стан дослідження. Науково-теоретичним підґрунтям для виконання дослідження стали наукові праці таких фахівців, як: А. Бутирський, Т. Коломоєць, А. Колодій, М. Костицький, Т. Пустовойт, Л. Скомороха, А. Федорчук та інші. Варто зауважити, що значною мірою зберігає свою актуальність і наукову значущість проблема аналізу законодавства європейських країн з метою порівняння кваліфікаційних вимог до кандидатів на посаду судді. У статті використано порівняльно-правовий метод дослідження поряд із загальноправовими та спеціально-правовими методами.

Мета статті – проаналізувати міжнародний досвід для запозичення кращих законодавчих практик та рекомендацій щодо удосконалення правового регулювання вимог до кандидата на посаду судді у вітчизняному законодавстві.

Виклад основних положень. Професійні судді – це особи, які призначені і вибрані відповідно до Конституції України для здійснення правосуддя на професійній основі [1]. Згідно зі ст. 52 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» [2], усі судді в Україні мають єдиний статус, причому незалежно від місця суду у системі судів загальної юрисдикції чи адміністративної посади, яку суддя обіймає у суді. Судді є посадовими особами державної влади, які в конституційному порядку наділені повноваженнями здійснювати правосуддя і професійно виконувати свої обов'язки у судовій системі України.

Останніми роками в Україні проведена значна робота з удосконалення організації та діяльності органів судової влади, оптимізації їхньої структури та правової бази відповідно до рекомендації Ради Європи. На сьогодні встановлений порядок добору суддів, що є однією з гарантій незалежності судді, а отже, і забезпечення кожному громадянину права на справедливий судовий розгляд у незалежному та неупередженому суді. Цей порядок передбачає насамперед запровадження єдиної системи добору суддів.

Загальновизнані принципи кадрового забезпечення суддівського корпусу такі: 1) неможливість формування корпусу професійних суддів з будь-якою дискримінацією самовираження особи (винятком є належність до громадянства держави); 2) існування спеціального органу державної влади, який приймає рішення щодо добору кандидатів на посаду судді, більшість членів цього органу

повинні бути вже працюючими професійними суддями; 3) високий рівень правової культури, правової свідомості кандидата на посаду судді; 4) забезпечення рівності прав незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного і соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних або інших ознак; 5) належний рівень моральних та особистих якостей кандидатів на посаду судді тощо [3, с. 356–359].

Правове становище судді регулюється чинним законодавством як Польщі, так і України. Зокрема, в Польщі такими основними законодавчими актами щодо правового становища суддів виступають Конституція Республіки Польща, Закон Республіки Польща «Про організацію Судів загальної юрисдикції» [4], Закон Республіки Польща «Про Верховний Суд» [5]. У зв'язку з триваючими в Україні євроінтеграційними процесами постає питання порівняння різних інститутів громадянського суспільства, зокрема і у сфері здійснення правосуддя. Тому важливим є питання аналізу вимог для зайняття посади судді в Україні та Республіці Польща.

Відповідно до статті 61 Закону Республіки Польща «Про організацію Судів загальної юрисдикції» на посаду судді окружного/районного суду Польщі може бути призначена особа, яка відповідає таким вимогам:

1) має польське громадянство та в повному обсязі користується цивільними правами та публічними правами та не була законно (правомірно) засуджена за психічний злочин, публічне переслідування або умисне податкове (фіскальне) правопорушення;

2) має бездоганний характер;

3) здобула вищу юридичну освіту в Республіці Польща та отримала ступінь магістра або отримала закордонну юридичну освіту, що визнана в Республіці Польща;

4) придатна за станом здоров'я виконувати обов'язки судді;

5) досягла 29 років;

6) склала суддівський або прокурорський іспит;

7) обіймала посаду засідателя, виконувала обов'язки судді не менше трьох років.

З цього правила законодавець передбачив певні виключення в частині складання суддівського або прокурорського іспиту та зайняття посади *asesora sadowego* та виконання обов'язків судді не менше трьох років.

Зокрема, це стосується випадків, коли особа:

1) обіймала посаду судді адміністративного суду або військового суду;

2) обіймала посаду прокурора;

3) працювала у польському університеті, в Польській академії наук, в інституті науково-дослідної чи іншої науково-дослідної установи та має вчене звання професора або має ступінь доктора юридичних наук;

4) працювала адвокатом, юрисконсультантом чи нотаріусом не менше трьох років;

5) обіймала посаду президента, віцепрезидента, радника Генеральної Прокуратури Польщі принаймні три роки.

Відповідно до статті 69 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» на посаду судді може бути призначений громадянин України, не молодший тридцяти та не старший шістдесяти п'яти років, який має вищу юридичну освіту і стаж професійної діяльності у сфері права щонайменше п'ять років, є компетентним, доброчесним та володіє державною мовою відповідно до рівня, визначеного Національною комісією зі стандартів державної мови.

Не може претендувати на посаду судді особа, до якої згідно із законом застосовується заборона обіймати відповідну посаду та яку було раніше звільнено з посади судді за вчинення істотного дисциплінарного проступку, грубе чи систематичне нехтування обов'язками, що є несумісним зі статусом судді або виявило його невідповідність зайнятій посаді, порушення вимог щодо несумісності, порушення обов'язку підтвердити законність джерела походження майна або у зв'язку із набранням законної сили обвинувальним вироком щодо такої особи, крім випадків визнання у судовому порядку протиправним рішення про звільнення з цих підстав або скасування обвинувального вироку суду. Також в Україні не може претендувати

на посаду судді також особа, яку було раніше звільнено з посади судді за результатами кваліфікаційного оцінювання.

Порівнюючи вимоги до посад судді перших основних ланок судової системи в Україні та Польщі видається, що в Україні є дещо суворішими вимоги до претендента на посаду судді, а саме:

1) збільшено на 1 рік мінімальний вік для зайняття посади судді в Україні порівняно з претендентом у Республіці Польща;

2) стаж професійної діяльності в Україні становить не менше 5 років (тоді як у Польщі стаж може бути не менше 3 років);

3) зобов'язано українського претендента володіти державною мовою відповідно до рівня, визначеного Національною комісією зі стандартів державної мови (відповідно до статті 9 Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» [6]);

4) а от суддівський іспит потрібно скласти всім без виключення претендентам.

На нашу думку, варто українському законодавцю врахувати положення параграфу п'ятого статті 61 Закону Республіки Польща «Про організацію Судів загальної юрисдикції», де вказано, що на вакантні посади судді районного суду може бути призначено особу, якщо вона обіймала одну з посад, зазначених у § 2 пунктах 2–4, впродовж п'яти років після складання повноважень судді.

Аналізуючи вимоги до посади судів наступної ланки в Україні та Польщі, вбачаються також певні розбіжності. Так, відповідно до статті 63 Закону Республіки Польща «Про організацію Судів загальної юрисдикції» на посаду судді регіонального/воєводського суду може бути призначений:

– суддя районного суду чи військового гарнізонного суду, який обіймав посаду не менше чотирьох років;

– суддя окружного суду або військового округу або прокурор;

– особа, яка обіймала посаду прокурора або судді не менше чотирьох років;

– особа, яка працювала адвокатом, юрисконсультантом чи нотаріусом не менше 6 років;

– особа, яка обіймала посаду президента, віцепрезидента, радника Генеральної Прокуратури Польщі не менше шести років;

– особа, яка працювала у польському університеті, в Польській академії наук, в інституті науково-дослідної чи іншої наукової установи та має вчене звання професора або має ступінь доктора юридичних наук;

– особа була суддею адміністративного суду або військового регіонального суду.

Відповідно до статті 28 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» суддею апеляційного суду може бути особа, яка відповідає вимогам до кандидатів на посаду судді, за результатами кваліфікаційного оцінювання підтвердила здатність здійснювати правосуддя в апеляційному суді, а також відповідає одній із таких вимог:

1) має стаж роботи на посаді судді не менше п'яти років;

2) має науковий ступінь у сфері права та стаж наукової роботи у сфері права щонайменше сім років;

3) має досвід професійної діяльності адвоката, в тому числі щодо здійснення представництва у суді та/або захисту від кримінального обвинувачення щонайменше сім років;

4) має сукупний стаж (досвід) роботи (професійної діяльності) відповідно до вимог, визначених пунктами 1–3 цієї частини, щонайменше сім років.

Аналізуючи вище перелічені вимоги до посад в Україні та Польщі, видається, що вимоги до претендента на посаду судді в Республіці Польща є певною мірою більш суворими. Зокрема, це стосується наявності тривалості стажу роботи (в Україні – 7 років, а в Польщі – 10 років). При цьому зауважуємо, що для наукових працівників (професорів та докторів юридичних наук) наявність певного стажу законодавцем не встановлено.

Також варто українським законодавцем врахувати у законодавстві вимоги щодо придатності за станом здоров'я особі виконувати обов'язки судді.

Відповідно до статті 64 Закону Республіки Польща «Про організацію Судів загальної

юрисдикції» на посаду судді апеляційного суду можуть претендувати:

- особа, яка працювала суддею суду загальної юрисдикції чи військового суду протягом не менше 10 років, на посаді судді або прокурором;
- особа, яка працювала адвокатом, юрисконсультантом чи нотаріусом не менше 10 років;
- обіймала посаду прокурора не менше 10 років;
- особа, яка працювала у польському університеті, в Польській академії наук, в інституті науково-дослідної чи іншої науково-дослідної установи та має вчене звання професора або ступінь доктора юридичних наук,
- особа, яка була суддею адміністративного суду.

Суддею Верховного Суду Польщі може бути призначена особа, яка:

- 1) має польське громадянство та в повному обсязі користується цивільними правами та публічними;
- 2) має бездоганну репутацію;
- 3) здобула вищу юридичну освіту в Республіці Польща та отримала ступінь магістра або отримала закордонну юридичну освіту, що визнана в Республіці Польща;
- 4) відрізняється високим рівнем знань у галузі права;
- 5) придатна за станом здоров'я виконувати обов'язки судді;
- 6) має досвід роботи не менше 10 років на посадах судді, прокурора, президента, віцепрезидента, радника Генеральної Прокуратури та працювала адвокатом, юрисконсультантом або нотаріусом.

При цьому вищевказані вимоги не застосовуються до особи, яка працювала у польському університеті, в Польській академії наук, в інституті науково-дослідної чи іншої наукової установи та має вчене звання професора або ступінь доктора юридичних наук.

Відповідно до статті 38 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» суддею Верховного Суду може бути особа, яка відповідає вимогам до кандидатів на посаду судді, за результатами кваліфікаційного оцінювання підтвердила здатність здійснювати право-

суддя у Верховному Суді, а також відповідає одній із таких вимог:

- 1) має стаж роботи на посаді судді не менше десяти років;
- 2) має науковий ступінь у сфері права та стаж наукової роботи у сфері права щонайменше десять років;
- 3) має досвід професійної діяльності адвоката, в тому числі щодо здійснення представництва у суді та/або захисту від кримінального обвинувачення щонайменше десять років;
- 4) має сукупний стаж (досвід) роботи (професійної діяльності) відповідно до вимог, визначених пунктами 1–3 цієї частини, щонайменше десять років.

Аналізуючи вище перелічені вимоги до посад в Україні та Польщі, видається, що вимоги до претендента на посаду судді Верховного Суду в Республіці Польща є багато в чому подібними.

Також вважаємо за необхідне українському законодавцю врахувати вимоги щодо наявності у претендента на посаду судді Верховного Суду в Україні:

- 1) наукового ступеня у сфері права та стажу наукової роботи у сфері права щонайменше десять років;
- 2) придатності за станом здоров'я виконувати обов'язки судді.

Варто зауважити, що в Україні закріплені вимоги до посади судді Вищого суду з питань інтелектуальної власності та Вищого Антикорупційного Суду, зокрема, відповідно до статті 33 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», суддею Вищого суду з питань інтелектуальної власності може бути особа, яка відповідає вимогам до кандидатів на посаду судді, за результатами кваліфікаційного оцінювання підтвердила здатність здійснювати правосуддя у Вищому суді з питань інтелектуальної власності, а також відповідає одній із таких вимог:

- 1) має стаж роботи на посаді судді не менше трьох років;
- 2) має досвід професійної діяльності представника у справах інтелектуальної власності (патентного повіреного) щонайменше п'ять років;

3) має досвід професійної діяльності адвоката щодо здійснення представництва у суді у справах щодо захисту прав інтелектуальної власності щонайменше п'ять років;

4) має сукупний стаж (досвід) роботи (професійної діяльності) відповідно до вимог, визначених пунктами 1–3 цієї частини, щонайменше п'ять років.

Суддею Вищого антикорупційного суду може бути особа, яка відповідає вимогам до кандидатів на посаду судді, за результатами кваліфікаційного оцінювання підтвердила здатність здійснювати правосуддя у Вищому антикорупційному суді, а також відповідає іншим вимогам, встановленим законом.

Також варто українським законодавцем врахувати у законодавстві вимоги щодо придатності за станом здоров'я особі виконувати обов'язки судді.

Щодо досвіду інших держав, слід зазначити, що проходження навчання та підвищення кваліфікації під наглядом органу суддівського самоврядування – Вищої ради суддів – відбувається у Австрії, Бельгії, Норвегії, Швеції, Данії. Зокрема, Бельгія проводить такі заходи: спеціальне навчання юристів, які мають певний досвід робіт в юриспруденції; складання кваліфікаційного іспиту адвокатом (стаж роботи понад 10 років у сфері юриспруденції), що може за умови успішного складання пройти на посаду без попереднього навчання; усний екзамен для юристів з двадцятирічним стажем та для осіб, які мають 15 років стажу та принаймні 5 років працювали у сфері права [7, с. 112].

Наприклад, у Великій Британії судьями стають талановиті, високопрофесійні адвокати, які своєю практикою довели, що вони гідні бути служителями Феміди. Потенційний суддя спочатку має попрацювати помічником судді, щоб дізнатися про специфіку роботи суду, набутися досвіду. Після цього він проходить комплексне тестування, за результатами якого визначаються його придатність та підготовленість до суддівської роботи. Є також певний випробувальний термін для новопризначеного судді, який не перевищує 5 років.

Цю систему підбору суддів двадцять років тому запозичила Іспанія, але сьогодні

за такою схемою призначається лише чверть іспанських суддів. В основному ж юристи, які бажають стати судьями, після отримання диплома про вищу юридичну освіту мають пройти дворічне навчання у суддівській школі.

У Нідерландах переважно використовуються дві процедури призначення судді на посаду. Так, адвокати з шестирічним досвідом практичної роботи можуть скласти три іспити, за результатами яких комісія з 12 членів зможе оцінити їхні аналітичні здібності, особисті якості та ін.

Другий варіант – дипломовані юристи, котрі планують присвятити себе правосуддю, мають деякий час (1–2 роки) попрацювати помічником судді. Це дозволить їм дізнатися роботу суду та функціональні обов'язки судді для того, щоб остаточно переконатися у правильному виборі професії. Потім майбутній суддя протягом 6 років проходить навчання у суді першої інстанції, у прокуратурі та у приватному бізнесі (по два роки). Після цього навчається у національній школі суддів, після закінчення якої починає працювати суддею [8].

Погоджуємося, що система Нідерландів під час добору кадрів на посаду судді схожа з українським законодавством саме в частині перевірки аналітичних здібностей, пізнання в галузі права, здатність приймати рішення, комунікативні навички та моральні якості [9, с. 336–348].

У Болгарії суддею може бути призначений громадянин Болгарії, який має вищу освіту за спеціальністю «Право», має необхідний стаж правової роботи, необхідні моральні та професійні якості, який не був засуджений за умисний злочин та не має психічних захворювань. В окружних судах Болгарії можуть працювати молодші судді, які призначаються терміном на 3 роки. Такий строк може бути продовжений Вищою судовою радою на 6 місяців. Керівник відповідного суду призначає наставника для молодшого судді, який допомагає у професійному розвитку. Після закінчення трирічного строку молодший суддя призначається суддею районного суду без проведення конкурсу [10, с. 188–192].

Погоджуємось з Т.В. Пустовойт, що «важливим фактором, який сприяє забезпеченню незалежності суддів, є існування оптимальної моделі формування корпусу професійних суддів. Власне, спосіб добору та призначення суддів, особливості здійснення судової функції суттєво впливають на незалежність судівництва» [11].

Порівняно з нашою державою вимоги, що висуваються до суддів у зарубіжних країнах, є досить високими. Законодавець більшості держав ставить в один ряд і професійні якості кандидата, і його морально-етичні характеристики. Так, у Великій Британії на посаду судді може бути призначена особа, яка володіє бездоганними моральними якостями і не менше 7 років (для судів графств) або 3–5 років (для магістрату) працює баристером. В окремих країнах вимагається зразкова поведінка в повсякденному житті та бездоганна репутація (ст. 6 Закону про судострій Республіки Румунія). Тим самим підкреслюється особливе значення авторитету суду для ефективного здійснення правосуддя [12, с. 180].

Способи добору та призначення суддів на посади різняться залежно від правових традицій і типів правових систем. Так само вони можуть бути різними у межах однієї правової сім'ї.

Отже, особа, яка бажає набути статус кандидата на посаду судді і в майбутньому планує для себе суддівську кар'єру, після оголошення Вищою кваліфікаційною комісією суддів України про проведення добору кандидатів на посаду судді повинна звернутися до Вищої кваліфікаційної комісії суддів України з відповідною заявою та надати документи, які підтверджують відповідність її кандидатури встановленим законодавством вимогам. Після закінчення визначеного строку для подання необхідних документів Вища кваліфікаційна комісія суддів України здійснює спеціальну перевірку цих осіб стосовно від похідності їх встановленим вимогам до кандидата на посаду судді. Особи, які успішно пройшли таку спеціальну перевірку, допускаються до складання іспиту, який здійснюється у формі анонімного тестування і метою якого є виявлення рівня

загальних теоретичних знань претендентів.

Особи, які успішно склали іспит перед Вищою кваліфікаційною комісією суддів України, набувають статусу кандидата на посаду судді і направляються для проходження курсу спеціальної підготовки. Організація спеціальної підготовки здійснюється Національною школою суддів України. Кандидати, які успішно пройшли курс спеціальної підготовки, направляються до Вищої кваліфікаційної комісії суддів України для складання кваліфікаційного іспиту – атестування особи, яка пройшла спеціальну підготовку і виявила бажання бути рекомендованою для призначення на посаду судді. Він полягає у виявленні належних теоретичних знань та рівня професійної підготовки кандидата на посаду судді, ступеня його готовності здійснювати правосуддя з питань юрисдикції відповідного суду, а також особистих і моральних якостей кандидата. Результати кваліфікаційного іспиту дійсні протягом трьох років. Особа, яка не склала кваліфікаційний іспит, може бути допущена до складання такого іспиту повторно не раніш як через рік. Особа, яка не склала кваліфікаційний іспит повторно, може бути допущена до наступного іспиту не раніш як через два роки.

Висновки. Формування високопрофесійного суддівського корпусу – це проблема не лише національного рівня, а й питання, яке турбує міжнародну спільноту та потребує постійного вдосконалення. Можна констатувати наявність у нашій державі значних зрушень та позитивних результатів реформування в цій сфері, що має на меті наближення до загальноєвропейських стандартів. Проте у цьому контексті треба визнати, що загальний процес реформування органів судової влади нашої держави відбувається досить складно.

Розробляючи подальший хід судової реформи в Україні, необхідно розглядати судову владу та судову систему як невід'ємну частину державної влади, що залежить від структурних та функціональних змін у державному механізмі, напряду розвитку держави.

Вважаємо, що на етапі призначення судді на посаду слід посилити систему та механізми дослідження інформації про кандидата на посаду судді з погляду доброчесності та інших якостей і перегляд вимог щодо віку та професійного стажу для кандидатів на посаду судді.

Потрібно оновити систему призначення суддів, спростити її та водночас підвищити вимоги до знання кандидатами процесуальних кодексів, законодавства та судової практики та практики Європейського Суду з прав людини.

Список використаних джерел:

1. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 01.12.2022).
2. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02.06.2016 № 1402-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text> (дата звернення: 01.12.2022).
3. Прокопенко Б. Міжнародні стандарти добору кандидатів на посаду судді. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 1. С. 356–359.
4. Про організацію Судів загальної юрисдикції : Закон Республіки Польща від 27 липня 2001 р. URL: https://zakon_polshchal (дата звернення: 01.12.2022).
5. Про Верховний Суд : Закон Республіки Польща від 8 грудня 2017 р. URL: https://zakon_polshchal (дата звернення: 01.12.2022).
6. Про забезпечення функціонування української мови як державної : Закон України від 25.04.2019 № 2704-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19#Text> (дата звернення: 01.12.2022).
7. Федорчук А. Імплементация зарубежного досвіду адміністративно-правового регулювання правового статусу суддів. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 8. С. 110–118.
8. Як у державах Європи стають суддями? *Право*. Випуск № 27 (289). URL: <https://pravo.ua/articles/kak-v-stranah-evropy-stanovjatsja-sudjami/> (дата звернення: 01.12.2022).
9. Скомороха Л. Питання професійно-психологічного добору кандидатів на посади суддів в Україні та міжнародний досвід. *Право України*. 2012. № 11–12. С. 336–348.
10. Бутирський А. Судова система Республіки Болгарія: зміст та особливості. *Держава і право*. Випуск 53. С. 188–193.
11. Пустовойт Т.В. Конституційно-правові основи єдності судової влади України : автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. юрид. наук. Харків, 2016. 19 с. URL: http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/2540/aref_Pustovoyt_2016.pdf?sequence=2&isAllowed=y (дата звернення: 01.12.2022).
12. Іноземцева К. Кваліфікаційні вимоги до кадрового потенціалу судових систем Європейського Союзу та України. *Knowledge, Education, Law, Management*. 2020. № 4 (32). Vol. 1. С. 179–183.

References:

1. Konstytucja Ukrainy vid 28.06.1996. No. 254k/96-VR. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (Last accessed: 01.12.2022).
2. Pro sudoustrij i status suddiv: Zakon Ukrainy vid 02.06.2016 No. 1402-VIII. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text> (Last accessed: 01.12.2022).
3. Prokopenko, B. (2013) Mižnarodni standarty doboru kandydativ na posadu suddi. Časopys Kyjivs'koho universytetu prava. No. 1. P. 356–359 [in Ukrainian].
4. Pro orhанизaciju Sudiv zahal'noji jursydykciji: Zakon Respubliky Pol'sha vid 27 lypnja 2001 r. Retrieved from: https://zakon_polshchal (Last accessed: 01.12.2022).
5. Pro Verhovnyj Sud: Zakon Respubliky Pol'sha vid 8 hrudnja 2017 r. Retrieved from: https://zakon_polshchal (Last accessed: 01.12.2022).
6. Pro zabezpečennja funkcionuvannja ukrajins'koho movy jak deržavnoji: Zakon Ukrainy vid 25.04.2019 No. 2704-VIII. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19#Text> (Last accessed: 01.12.2022).
7. Fedorčuk, A. (2019) Implementacija zarubižnoho dosvidu administratyvno-pravovoho rehuljuvannja pravovoho statusu suddiv. *Pidpryjemnyctvo, hospodarstvo i pravo*. No. 8. P. 110–118 [in Ukrainian].
8. Jak v deržavax Jevropy stajut' suddjamy? *Pravo*. Vypusk No. 27 (289). Retrieved from: <https://pravo.ua/articles/kak-v-stranah-evropy-stanovjatsja-sudjami/> (Last accessed: 01.12.2022).
9. Skomoroha, L. (2012) Pytannja profesijno-psyholohičnoho doboru kandydativ na posady suddiv v Ukraini ta mižnarodnyj dosvid. *Pravo Ukrainy*. No. 11–12. P. 336–348 [in Ukrainian].
10. Butyrs'kyj, A. Sudova systema Respubliky Bolharija: zmist ta osoblyvosti. *Deržava i pravo*. Vol. 53. P. 188–193 [in Ukrainian].
11. Pustovojt, T.V. (2016) Konstytucijno-pravovi osnovy jednosti sudovoi vlady Ukrainy: avtoref. dys. na zdobuttja nauk. stup. kand. juryd. nauk. Kharkiv, 19 p. Retrieved from: http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/2540/aref_Pustovoyt_2016.pdf?sequence=2&isAllowed=y (Last accessed: 01.12.2022) [in Ukrainian].
12. Inozemceva, K. (2020) Kvalifikacijni vymohy do kadrovoho potencijalu sudovyh system Jevropejs'koho Sojuzu ta Ukrainy. *Knowledge, Education, Law, Management*. No. 4 (32). Vol. 1. P. 179–183 [in Ukrainian].

УДК 347.963

DOI <https://doi.org/10.32782/2311-8040/2023-2-15>

Шемчук Віктор Вікторович,

доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри теорії права,
конституційного та приватного права,
Львівський державний університет внутрішніх справ
вулиця Городоцька, 26, Львів, 79000, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7969-6589>

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ПРАВА ТА МОРАЛІ В ДІЯЛЬНОСТІ ПРОКУРОРА

Анотація. У статті проаналізовано особливості співвідношення права та моралі в діяльності прокурора. Розкрито підходи до розуміння моральних вимог до осіб, які мають намір стати прокурорами. Акцентовано на співвідношенні права і моралі в діяльності прокурора шляхом визначення морально-правових критеріїв удосконалення процесуальної діяльності з позицій етики, філософії права, теорії права та держави, науки кримінально-процесуального права, а також з використанням наукових досягнень у галузі криміналістики, судової експертизи та оперативно-розшукової діяльності.

Окрім того, у статті порушено питання про професійну етику та поведінку прокурорів. Розглянуто переваги й недоліки професії прокурора. Виокремлено проблеми, без розв'язання яких неможлива реформа судочинства загалом. Відтак запропоновано варіанти розв'язання цих проблем. Наголошено, що прокурор є взірцем і для усіх громадян. Він взаємодіє з ними як під час особистого прийому, у суді в ролі державного обвинувача, так і контактуючи з громадськістю. У ньому люди повинні (і хочуть!) бачити справжнього захисника своїх прав, готового будь-якої миті «піти в бій» із несправедливістю.

Крім того, «презумпція доброчесності» щодо низки чиновників з боку громадян (порушення якої щоразу викликає скандал у ЗМІ та інтернеті) диктує прокуророві обов'язок відповідати високим моральним вимогам у своїй позаслужбовій діяльності, оскільки його образ формує уявлення не тільки про прокуратуру, а й про всю державну владу загалом. Тому прокурором не може бути людина, у якої на підсвідомому рівні не сформувалися почуття громадянського обов'язку, відповідальності, правосвідомості, уявлення про елементарні цінності моралі та вищі моральні ідеали. Зроблено висновок про нагальну потребу в удосконаленні кримінального процесу для подолання нових складнощів у роботі органів прокуратури. Адже законодавчі акти, що приймаються сьогодні, чітко показують, що досі не вироблено єдиної лінії подальшого розвитку кримінально-процесуальної діяльності. Удосконалення кримінального процесу має відбуватися одночасно й узгоджено за багатьма напрямками та враховувати різні чинники: політико-правові, соціально-економічні, морально-психологічні.

Ключові слова: права людини, мораль, право, традиційні цінності, професійна етика, професійна діяльність, прокурор, прокуратура, присяга прокурора, етичні принципи, етичний кодекс, відповідальність.

Shemchuk Viktor. THE RELATIONSHIP OF LAW AND MORALITY IN THE ACTIVITY OF THE PROSECUTOR

Abstract. The article analyzes the peculiarities of the relationship between law and morality in the activities of the prosecutor. Approaches to understanding moral requirements for persons who intend to become prosecutors are revealed. Emphasis is placed on the relationship between law and morality in the activities of the prosecutor, by determining the moral and legal criteria for improving procedural activity from the standpoint of ethics, legal philosophy, theory of law and the state, the science of criminal procedural law, as well as using scientific achievements in the field of criminology, forensics and operational and investigative activities.

In addition, the article raised the issue of professional ethics and behavior of prosecutors. Advantages and disadvantages of the prosecutor's profession are considered. Problems are singled out, without the solution of which the reform of the judiciary in general is impossible. Therefore, options for solving these problems are proposed. It was emphasized that the prosecutor is a role model for all citizens. He interacts with them both during a personal reception, in court in the role of public prosecutor, and in contact with the public. In him, people should (and want!) to see a real defender of their rights, ready at any moment to 'go into battle' with injustice.

In addition, the 'presumption of integrity' regarding a number of officials on the part of citizens (the violation of which every time causes a scandal in the media and on the Internet) dictates the duty of the prosecutor to meet high moral requirements in his off-duty activities, since his image shapes the image not only of the prosecutor's office, but also about all state power in general. Therefore, a person who has not developed a sense of civic duty, responsibility, legal awareness, an idea of elementary moral values and higher moral ideals cannot be a prosecutor. It was concluded that there is an urgent need to improve the criminal process in order to overcome new difficulties in the work of the prosecutor's office. After all, the legislative acts adopted today clearly show that a single line of further development of criminal procedural activity has not yet been developed. The improvement of the criminal process must take place simultaneously and in a coordinated manner in many directions and take into account various factors: political-legal, socio-economic, moral-psychological.

Key words: human rights, morality, law, traditional values, professional ethics, professional activity, prosecutor, prosecutor's office, prosecutor's oath, ethical principles, code of ethics, responsibility.

Постановка проблеми. Актуальність теми дослідження зумовлена необхідністю теоретичного переосмислення проблеми взаємодії особи та держави в сучасний період розвитку української державності. Сьогодні суспільство стоїть перед серйозною моральною проблемою – як органічно поєднати зміцнення заходів щодо протидії злочинності та дотримання прав і свобод людини і громадянина у цьому процесі, як того вимагають конституційні та міжнародно-правові норми у сфері правосуддя. У такій ситуації набуває особливої значущості питання про морально-правові засади відносин особи та держави у сфері кримінально-процесуальної діяльності, в процесі якої, на жаль, можливе втручання у сферу конституційних прав і свобод людини, оскільки саме кримінальний процес утворює сферу широкого застосування заходів державного примусу. Правомірну поведінку особи безумовно формує правосвідомість, яка виступає певним джерелом, що викликає внутрішню готовність особи до процесу реалізації правових норм. Проте важливим є те, що правосвідомість повинна ґрунтуватися на моральному і духовному фундаменті, обліку та всебічному застосуванні історичних особливостей і характерних рис суспільства. Без наявності відповідного культурного рівня, морального клімату неможливо проголосити принципи правової держави [1, с. 6].

В Україні право і мораль, політика і моральність традиційно визнаються поняттями близькими та співвідносними [2, с. 14]. У всякому разі їхній взаємозв'язок є декларованим ідеалом і метою діяльності України як незалежної,

правової держави. Моральність є одним із найважливіших методів регуляції правовідносин у суспільстві. Не є винятком і кримінально-процесуальні відносини, а отже призначення кримінального судочинства, що визначається Кримінальним процесуальним кодексом України (далі – КПК України), слід забезпечувати із врахуванням історично сформованих у нашій державі уявлень про право і моральність; за допомогою розвитку правової культури та морально-правового виховання всіх учасників кримінального процесу. У цьому є велика потреба в комплексному дослідженні різноманітних проблем етики вітчизняного кримінального процесу. Вивченню з позицій моральності підлягає робота всіх державних органів, які здійснюють провадження у кримінальних справах та діяльність осіб, що залучаються до сфери кримінального судочинства, зокрема й органів прокуратури.

Свій внесок у вирішення науково-теоретичного та практичного завдання морально-правового вдосконалення кримінального судочинства ми сподіваємось зробити, звернувшись до теми співвідношення права і моралі в діяльності прокурора, шляхом визначення морально-правових критеріїв удосконалення процесуальної діяльності з позицій етики, філософії права, теорії держави та права, науки кримінально-процесуального права, а також з використанням наукових досягнень у галузі криміналістики, судової експертизи та оперативно-розшукової діяльності. Перенесення теми співвідношення права і моралі у площину проблематики кримінального судочинства здатне надати

їй необхідної конкретності і динамізму. Вже саме через це проблеми кримінально-процесуальної діяльності, висвітлені в морально-правовому аспекті, стають надзвичайно актуальними для сучасної кримінально-процесуальної науки. При цьому вважаємо за необхідне дослідити морально-правові засади кримінально-процесуальної діяльності та обґрунтувати з позицій теорії права необхідність постійного і системного морального вдосконалення кримінального судочинства в умовах визнання Конституцією України людини найвищою цінністю суспільства та держави, з урахуванням прийняття нового КПК України та його постійної зміни й удосконалення, є надважливим.

Стан дослідження. Значний внесок у розробку етико-правової проблематики зробили видатні західні учені, такі як І. Кант, Г. Гегель, Ф. В. Й. Шеллінг та ін. У сучасній вітчизняній літературі питанням співвідношення права і моралі, проблемі особистості в системі правових відносин, проблемам правової культури та морально-правового виховання приділяли увагу О. Барабаш, С. Бобровник, І. Євхутич, М. Кельман, О. Котуха, Н. Оніщенко, В.Парасюк, Ю. Самолук, О. Сидоренко, С. Сливка та ін. Проблеми розвитку моральних засад кримінального судочинства у вітчизняній юридичній літературі, зокрема у сфері діяльності органів прокуратури, значну увагу приділяли Д. Бакаєв, І. Билиця, Р. Благута, Є. Блажівський, В. Бурдін, Ю. Грошевий, Л. Грицаєнко, Л. Давиденко, Г. Денісова, В. Долежан, Ю. Дьомін, В. Загородній, В. Маляренко, В. Зеленецький, С. Ківалов, І. Марочкін, О. Михайленко, М. Мичка, Г. Мурашин, І. Озерський, Т. Погорєлова, С. Подкопаєв, Г. Попов, Ю. Полянський, М. Руденко, В. Сухонос, М. Якимчук та ін. Враховуючи думку, що склалася в юридичній літературі про те, що критерій моральності для прокурорської етики є досить складною і багатоаспектною проблемою, яка потребує серйозної розробки і з філософських, і з правових позицій, сьогодні потрібне нове фундаментальне наукове дослідження моральних засад кримінального судочинства, науково

обґрунтоване визначення морально-правових критеріїв кримінально-процесуальної діяльності, класифікація їх використання у правотворчій та правозастосовній діяльності, зокрема й діяльності органів прокуратури.

Метою дослідження є теоретико-прикладне вивчення та комплексний аналіз моральних проблем, що виникають у сфері діяльності прокурора, розробка на цій основі цілісного вчення про морально-правові засади його діяльності та моральне вдосконалення провадження у кримінальних справах.

Методологічну основу дослідження становлять положення діалектичного методу наукового пізнання. У статті застосовано історичний, логічний, порівняльно-правовий, системний, конкретно-соціологічний та інші окремі методи дослідження правових явищ. Єдність цих методів і методу філософсько-правової компаративістики дозволила розкрити особливості трактування таких найважливіших понять, як свобода і відповідальність, право і моральність, а також можливості їхньої реінтерпретації в умовах становлення правової держави та громадянського суспільства в Україні щодо сфери кримінально-процесуальної діяльності.

Виклад основних положень. 1. *Морально-правові засади кримінально-процесуальної діяльності.* Сучасні умови розвитку України є принципово новим етапом в усвідомленні ролі моральних засад діяльності правоохоронних органів, обумовлених гуманізацією права, підвищенням інтересом до людської особистості, визнання її найвищою цінністю суспільства і держави [3, с. 4]. Цю обставину має враховувати і юридична наука, зокрема й наука кримінально-процесуального права. Наука кримінально-процесуального права має виробляти рекомендації щодо здійснення правотворчого та правозастосовного процесу у сфері кримінального судочинства з орієнтацією на вимоги моральності та розробки на цій основі державно-правової ідеології, основаної на цінностях добра і справедливості, яка виховує у громадян патріотизм, повагу до закону, до прав інших людей, пріоритет моральних цінностей.

Безперечно, головним політико-ідеологічним завданням України як вільної, демократичної держави є поєднання цінностей свободи та демократії, справедливості та законності – у їхньому практичному сенсі [4, с. 116]. Без державно-правової демократичної ідеології, системи ідей моральності, людських цінностей, добра і справедливості подальше формування правової держави неможливе. Державно-правова демократична ідеологія необхідна при вихованні та навчанні дітей, насамперед у державних установах; без такої ідеології не повинні залишатись армія, державні органи, державні засоби масової інформації. Багато в чому вона потрібна для належної роботи державних правоохоронних органів та суду. Відсутність після розвалу Радянського Союзу державно-правової ідеології в нашій країні спричинила ідеологічну порожнечу, політико-правовий хаос, різке зниження правової свідомості громадян та розвиток правового нігілізму. виправити ситуацію сьогодні допомагає оновлення державно-правової і політичної системи суспільства, яке багато в чому залежить від ефективності та правомірності правоохоронної діяльності [5, с. 8].

Утім, процес реформування української держави сьогодні, на жаль, протікає вельми суперечливо. Так, з одного боку, створюються основні інститути правової держави та громадянського суспільства, національне законодавство приводиться у відповідність до міжнародних стандартів у галузі охорони прав і свобод особистості. З іншого боку, кількість злочинів невблаганно зростає, змінюються їхні якісні параметри. Це вимагає вдосконалення законодавчої бази в галузі кримінального права, кримінального процесу та оперативно-розшукової діяльності, яка сприяла б ефективній протидії злочинності і водночас гарантувала б дотримання прав і свобод людини та громадянина. Однак належного балансу на сьогодні досягти не вдається. Це зумовлено передусім відсутністю концепції морального вдосконалення кримінально-процесуальної діяльності. Має бути активізована робота з наукової розробки проблем, пов'язаних із приведенням, зокрема кримі-

нально-процесуального законодавства, у відповідність до моральних норм.

Розробка ефективних заходів щодо протидії злочинних посягань на охоронювані законом цінності (життя, здоров'я, власність, суспільні і державні інтереси) та захист прав і свобод людини в процесі цієї діяльності – це не два різні та незалежні один від одного завдання, а лише межі єдиного завдання побудови принципово нового кримінального судочинства, зверненого обличчям до людини, що відповідає відкритій демократичній правовій державі [6]. Недаремно захист прав та законних інтересів осіб, які потерпіли від злочинів, та захист особи від незаконного і необґрунтованого звинувачення та обмеження її прав і свобод названі новим кримінально-процесуальним законом, як основне призначення кримінального процесу. З огляду на це необхідний чіткий баланс розробки заходів щодо досягнення названих цілей. Це завдання має вирішуватися системно і з правових та моральних позицій. Звичайно, спочатку важливо його теоретично осмислити. Саме теорія має окреслювати орієнтири практики, а не просто узагальнювати чи виправдовувати практику. Тому, ми переконані, морально-правові критерії кримінально-процесуальної діяльності – це моральні норми, на підставі яких дається оцінка процесуальних норм та діяльності учасників кримінального судочинства з точки зору їх відповідності справедливості та гуманізму, добру, свободі та відповідальності, совісті, честі та людській гідності. Це ті критерії (вироблені досвідом міжнародного і національного права, природного права і моральних традицій), які регулюють кримінально-процесуальну діяльність і на які мають спиратися органи та посадові особи, коли здійснюють провадження у кримінальній справі, а також особи, які залучаються до сфери кримінального процесу.

У сфері кримінального судочинства зв'язок права і моралі є безспірним і корисним. Глибокий моральний зміст принципів кримінального процесу посилює їхній авторитет. Процесуальні гарантії підкріплюються гарантіями морального характеру [7, с. 21]. Адже,

на переконання І. Євхутич, такі поняття, як «моральне обличчя», «репутація», зумовлені постійною, стійкою лінією поведінки людини, що породжує певні індивідуальні та соціальні очікування. Розрізняють людей моральних і аморальних, чесних і безчесних, жадібних і добрих, скупих і щедрих, милосердних і жорстоких, брехливих і правдивих, совісних і безсовісних, корисливих і безкорисних, привітних і замкнених, сварливих і дружніх, лінивих і працелюбних, скромних і марнославних, принципівних і безпринципних, порядних і не порядних, щирих і лицемірних, сердечних і безсердечних, надійних і ненадійних тощо [2, с. 16].

Варто наголосити, що КПК України не містить моральних вимог щодо використання процесуальних повноважень у кримінальному процесі, вказуючи лише на законність. Іноді моральний аспект діяльності учасників кримінального провадження закріплюється у присягах публічних службовців. Зокрема, у ст. 64 Закону України «Про Національну поліцію» серед змісту присяги поліцейського закріплено фразу «сумлінно виконувати свої службові обов'язки» [8], у ст. 25 Закону України «Про Бюро економічної безпеки» [9], ст. 14-1 Закону України «Про Державне бюро розслідувань» [10] та ст. 12 Закону України «Про Національне антикорупційне бюро України» [11] – «бути чесним, сумлінним і дисциплінованим», у ст. 36 Закону України «Про прокуратуру» – «чесно, сумлінно і неупереджено виконувати свої обов'язки» [12]. Також у ст. 15 Кодексу професійної етики та поведінки прокурорів зазначено, що «прокурор повинен здійснювати службові повноваження сумлінно, компетентно, вчасно і відповідально» [13].

Усе це вказує на те, що чесність, старанність і сумлінність виконання своїх обов'язків, а також добросовісне використання процесуальних повноважень у кримінальному процесі є важливим елементом професійної правосуб'єктності державного службовця, зокрема й у сфері кримінального судочинства.

2. Моральні аспекти діяльності прокурора у сфері кримінального судочинства. Розви-

ток моральних засад кримінального процесу багато в чому залежить від діяльності органів прокуратури. Принагідно зауважимо, що згідно з положеннями ст. 131-1 Конституції України в Україні діє прокуратура, яка здійснює: підтримання публічного обвинувачення в суді; організацію і процесуальне керівництво досудовим розслідуванням, вирішення відповідно до закону інших питань під час кримінального провадження, нагляд за негласними та іншими слідчими і розшуковими діями органів правопорядку; представництво інтересів держави в суді у виключних випадках і в порядку, що визначені законом [14]. Закон України «Про прокуратуру» (ст. 1) визначає, що прокуратура України становить єдину систему, яка в порядку, передбаченому цим Законом, здійснює встановлені Конституцією України функції з метою захисту прав і свобод людини, загальних інтересів суспільства та держави [12]. На переконання В. Костюка, з правової точки зору це означає, що на законодавчому рівні мають бути визначені чіткі принципи, змістовні елементи та механізми реалізації правосуб'єктності прокурорів [15, с. 13].

Прокурор здійснює нагляд за дотриманням законодавства під час досудового розслідування, а також за оперативно-розшуковою діяльністю компетентних органів, підтримує обвинувачення в суді [16, с. 11]. Утім, варто зазначити, поведінка прокурорського працівника традиційно оцінюється не тільки з позицій зразкового виконання ним службових обов'язків і додержання службової дисципліни, а й з позиції усіх складових його морального обличчя. Такі прояви, як роздмухування чвар у колективі, нетактовність у стосунках з колегами, зверхність, інтриганство, нерозбірливість у зв'язках тощо, можуть розглядатися як аморальні діяння, і застосування у цих випадках засобів юридичної відповідальності є проблематичним. Але, як свідчить досвід, врешті-решт вони здатні істотно підірвати засади організаційного порядку в тому чи іншому колективі і негативно вплинути на виконання прокурорами їхніх конституційних функцій [17]. «На прокуратуру

покладено функції і обов'язки, які вимагають від її службових осіб таких професійних якостей, які відповідали б найвищим стандартам людської поведінки. Це безпосередньо стосується моральності і професійної етики у прокурорському середовищі. Знання законодавства і досвід його застосування значною мірою втрачають цінність, якщо діяльність прокурорів позбавлена морально-етичного наповнення» [18, с. 27], – слушно наголошує І. Билиця у своїй монографії. Тому під час здійснення правосуддя важливо, щоби прокурор дотримувався високих деонтологічних правил, вимог прокурорської етики.

Прокурор, будучи державним службовцем з особливим статусом, нерозривно пов'язаний у здійсненні своїх повноважень з громадянами та суспільством. А тому на нього покладається додатковий тягар моральної відповідальності: крім відповідності загальним уявленням про моральну охайність, яку повинна мати кожна порядна людина, державний обвинувач у своїх рішеннях / думках / поведінці повинен виходити також із чистих спонукань заради користі всього суспільства.

Відповідно, майбутній прокурор має виразно усвідомлювати, що така висока посада вимагає від нього відмови від кар'єристських прагнень, забуття матеріальних вигод та преференцій, які він, можливо, мав намір отримати від цієї роботи, і, найголовніше, злиття всієї своєї сутності із законом заради єдиного прагнення – служіння народу України та Конституції української держави. Якщо суддя – це закон, що говорить, то прокурор – це «ходячий» закон, чинний тут і зараз. А на закон поширюється «презумпція бездоганності» – він юридично точний і правильний, справедливий, і ми повинні його дотримуватися. Так само і прокурор має бути бездоганим і чистим [18]. Безумовно, у процесі застосування закону ця презумпція може бути спростована – шляхом внесення змін до нього чи визнання неконституційними окремих його положень, – і нам доведеться від такого закону відмовитись. Так само ця презумпція може бути спростована і щодо державного обвинувача, якщо з'ясується, що внаслідок

професійної чи іншої деформації, очорнення свого морального вигляду він більше не задовольняє високих моральних вимог. Такий прокурор буде змушений скласти свої повноваження згідно із законом.

Принагідно зазначимо, що правову основу регулювання відносин у сфері професійної етики та поведінки прокурорів становлять Конституція України [14], Закони України «Про прокуратуру» [12], «Про запобігання корупції» [19], «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» [21] та інші законодавчі акти, що стосуються діяльності органів прокуратури.

Чинне законодавство для жодного іншого класу держслужбовців не передбачає таких високих моральних, духовних вимог, як для прокурора. Закон покладає на прокурора вищий обов'язок – захист Конституції та прав і свобод людини та громадянина – найвищої цінності для України. Саме йому закон довіряє нагляд за їх дотриманням. Це зумовлює і велику відповідальність. Тому в діяльності прокурора має бути (1) глибоке усвідомлення особливої значущості своєї місії, віри у правоту своєї справи та (2) готовність прийняти великі обмеження, необхідні для досягнення поставлених законом цілей. На думку дослідників, прокурор – це «лицар» демократії та правопорядку. А лицарями можуть стати лише гідні з гідних, тому й інших держслужбовців законодавець хоче бачити так само, як відданих своїй справі, непідкупних, чесних і порядних людей.

Прокурор є взірцем і для всіх решти громадян. Він взаємодіє з ними як під час особистого прийому, у суді в ролі державного обвинувача, так і контактуючи з громадськістю. У ньому люди повинні (і хочуть!) бачити справжнього захисника своїх прав, готового будь-якої миті «піти в бій» із несправедливістю. Крім того, «презумпція доброчесності» щодо низки чиновників з боку громадян (порушення якої щоразу викликає скандал у ЗМІ та інтернеті) диктує прокуророві обов'язок відповідати високим моральним вимогам у своїй позаслужбовій діяльності, оскільки його образ формує уявлення не тільки про прокуратуру,

а й про всю державну владу загалом. Тому прокурором не може бути людина, у якої на підсвідомому рівні не сформувалися почуття громадянського обов'язку, відповідальності, правосвідомості, уявлення про елементарні цінності моралі та вищі моральні ідеали.

Так, наприклад, за результатами засідання Кваліфікаційно-дисциплінарної комісії прокурорів, яке відбулося 22 березня 2023 року, було прийнято рішення про притягнення до дисциплінарної відповідальності прокурорів за одноразове грубе порушення правил прокурорської етики та внутрішнього службового розпорядку, зокрема накладено дисциплінарне стягнення у виді звільнення з посади в органах прокуратури [22]. Ознайомившись із цим рішенням, можна зробити висновок, що найважливішими складовими моральної чистоти діяльності прокурора є, зокрема, щирість та повага до іншої людини, незалежно від її расової, національної, культурної, соціальної та іншої належності, а також суворе та неухильне дотримання внутрішніх моральних настанов і загальноприйнятих етичних принципів.

Не менш важливим складником моральної чистоти діяльності прокурора є ведення скромного способу життя, а також відповідність високим моральним ідеалам. Зокрема, як наголошує В. Кравчук, прокурор повинен мати високі морально-вольові, психологічні якості, оскільки особисті вади можуть призвести до небезпечних наслідків [22, с. 28]. Адже саме працівники прокуратури утверджують у суспільстві дух законності та справедливості, що є необхідним елементом правового виховання в особи ще з університетської лави, оскільки при вступі на службу до органів прокуратури кандидат уже повинен мати чітке уявлення про моральні засади своєї діяльності.

Але можна сказати однозначно, що виховна робота з морального аспекту у вищих навчальних закладах, які здійснюють підготовку майбутніх працівників прокуратури, в органах та організаціях прокуратури, має проводитись відповідно до засад державної політики щодо збереження та зміцнення традиційних духовно-

моральних цінностей, орієнтованих на формування високоморальної особистості. При формуванні етики майбутнього прокурора потрібно чітко усвідомлювати справжні моральні орієнтири, яких він повинен дотримуватися з огляду на призначення своєї професії.

Отже, унікальне місце прокуратури в державному механізмі України, як єдиного органу нагляду за дотриманням Конституції України та виконанням законів, що діють на території України, значно збільшує її роль у досягненні високоморального правозахисного призначення кримінального судочинства, у дотриманні та реалізації морального змісту принципів кримінального процесу з іншими органами держави, які провадять кримінально-процесуальну діяльність.

Вважаємо, що кримінально-процесуальна діяльність прокуратури ширша, ніж власне кримінальне переслідування, й охоплює насамперед здійснення нагляду за виконанням законів органами, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність, дізнання та попереднє слідство, а також значною мірою нагляд за дотриманням прав і свобод людини та громадянина, нагляд за виконанням законів органами й установами, що виконують кримінальні покарання (під час вирішення кримінально-процесуальних питань виконання вироку), місцями тримання під вартою, адміністраціями психіатричних стаціонарів (у разі провадження стаціонарної судово-психіатричної експертизи, заходів медичного характеру тощо).

Крім того, прокурор бере участь у розгляді справ судами, а також координує діяльність правоохоронних органів у справі протидії злочинності [15]. Зазначені різноманітні напрями кримінально-процесуальної діяльності прокуратури, зокрема державно-владні її повноваження у сфері нагляду за виконанням законів, дозволяють вважати прокуратуру гарантом відповідності кримінально-процесуальної діяльності всіх державних органів та посадових осіб, які здійснюють провадження у кримінальних справах, а також осіб, які залучаються до цього процесу, морально-правовим критеріям [24, с. 44].

З огляду на це важливо визначити якість роботи прокуратури в різних сферах нагляду, і головне – у галузі охорони прав і свобод людини та громадянина. У цьому треба відзначити і підтримати ідею дослідників про прийняття Концепції прокурорського нагляду на перехідний період, шляхом висунення рекомендацій, спрямованих на вдосконалення кримінально-процесуальної діяльності прокуратури, зокрема з моральних позицій.

На цей час уже затверджено й успішно реалізовано Кодекс суддівської етики [25], розроблено і прийнято Правила адвокатської етики [26]. Всеукраїнською конференцією прокурорів у квітні 2017 року було затверджено Кодекс професійної етики та поведінки прокурорів (із змінами, затвердженими всеукраїнською конференцією прокурорів від 21.12.2018, від 28.08.2021) [13]. У ст. 1 основним завданням Кодексу визначено: забезпечення компетентного та ефективного здійснення прокурорами своїх професійних обов'язків на підставі додержання принципів верховенства права, законності, справедливості, неупередженості, визначення морально-етичних стандартів внутрішньої і зовнішньої комунікації [13].

Відзначимо, що важливість і значення деонтологічних кодексів важко переоцінити. А враховуючи розмаїття напрямів діяльності прокурора, складність і широкість завдань, відмінних від діяльності будь-якого іншого державного органу, прокурорським працівникам потрібен Кодекс етики, в якому буде відображено високий статус органів прокуратури та високі моральні вимоги до посадових осіб органів прокуратури.

Особа, вперше призначена на посаду прокурора, складає Присягу прокурора (далі – Присяга), зміст якої визначено у ст. 36 Закону України «Про прокуратуру». Зокрема, посадовець зобов'язується, «урочисто присягаючись, серед іншого, бути взірцем моральної чистоти» [27]. У багатьох країнах англосаксонського права існують закони про присягу (Oaths Act), які регламентують та дещо уніфікують складання різноманітних присяг. Досить часто сучасні закони в таких країнах передбачають, що замість присяги

(oath) можуть бути зроблені ствердження (affirmation). Це стосується, наприклад, невірних людей або осіб, яким переконання забороняють складати присягу. Причому передбачається, що особа є зв'язаною відповідним обов'язком (наприклад, *обов'язком говорити правду!*), незалежно від того, чи є вона віруючою [27].

Розглянутий елемент присяги державного обвинувача є унікальним та нетиповим для інших правопорядків (Франція [28, Art. 6, р. 551], США [29], Німеччина [30, § 64] та ін.). Законодавство зарубіжних країн, де діє інститут прокуратури, наголошує насамперед на суто професійній стороні присяги держобвинувача, оминаючи моральний аспект.

Необхідність принесення клятви бути взірцем моральної чистоти обумовлюється, відповідно до ст. 36 Закону України «Про прокуратуру» [12], вимогою володіти необхідними професійними та моральними якостями, які пред'являються до осіб, які призначаються на посаду прокурорів. Логічний розвиток ця норма набула в Кодексі поведінки прокурора, який наказує працівникові прокуратури у службовій та неслужбовій діяльності керуватися загальноприйнятими нормами моралі, основаними на принципах законності, справедливості, незалежності, об'єктивності, чесності та гуманізму, дотримуватись правил співіснування, поважати національні і релігійні звичаї, культурні традиції. Ставиться завдання попередження відхильної поведінки. Окремо наголошується, що працівників прокуратури має вирізняти висока моральність, яка спрямована на підтримку честі та гідності своєї професії.

Більше того, автори Кодексу спробували розробити певні критерії придатності працівника до служби в органах прокуратури та найповніше перерахувати найважливіші моральні якості прокурора, як-от розвинена правосвідомість, домінування соціально значущих мотивів під час здійснення професійної діяльності, прагнення до досягнення успіху в роботі, до завоювання авторитету і поваги серед колег та інших, чесність, принциповість, почуття обов'язку, сумлінність,

відповідальність, старанність, дисциплінованість, акуратність. Названі якості належать більшою мірою до категорій професійної етики, проте частину з них можна розглядати як складову моральної чистоти, що є скоріш універсальним критерієм моральності будь-якої людини. І все ж таки їх дотримання є критично важливим для майбутнього прокурора.

Висновки. Отже, різноманітні напрями кримінально-процесуальної діяльності прокуратури, враховуючи її державно-владні повноваження у сфері нагляду за виконанням законів, дозволяють вважати прокуратуру гарантом відповідності діяльності морально-правовим нормам усіх державних органів, що здійснюють провадження у кримінальних справах, а також осіб, що залучаються до цього процесу.

Наразі постала нагальна потреба в удосконаленні кримінального процесу для подолання нових складнощів у роботі органів прокуратури. Адже законодавчі акти, що приймаються сьогодні, чітко показують, що досі не вироблено єдиної лінії подальшого розвитку кримінально-процесуальної діяльності. Удосконалення кримінального процесу має відбуватися одночасно й узгоджено за багатьма напрямками та враховувати різні чинники: політико-правові, соціально-економічні, морально-пси-

хологічні. Удосконалення морального змісту діяльності прокурора у сфері кримінального судочинства має здійснюватися, на наш погляд, у кількох напрямках:

1) розвиток деонтологічних правил прокурорської діяльності;

2) удосконалення законодавства, що регламентує діяльність прокурора під час провадження у кримінальних справах, для розширення повноважень щодо дотримання законності та більш ефективного виконання правозахисної функції;

3) визначення оптимального співвідношення під час провадження у кримінальних справах судового контролю та прокурорського нагляду, а також прокурорського нагляду і процесуальної самостійності слідчого тощо.

Тільки так ця проблема буде розглянута всебічно і комплексно, що дозволить підняти кримінально-процесуальну діяльність на більш високий та якісно новий рівень. З огляду на це має бути вироблена нова єдина концепція реформи кримінального судочинства, як спеціальний напрям якої варто розглядати концепцію морально-правового вдосконалення кримінально-процесуальної діяльності, спрямованої на підвищення її ефективності та забезпечення реального гарантування прав і свобод людини.

Список використаних джерел:

1. Барабаш О.О. Правосвідомість, правопорядок та законність як чинники правомірної поведінки. *Форум Права*. 2018. № 3. С. 6–12.
2. Євхутіч І.М. Мораль і право в системі соціальних уявлень та їх місце й роль у діяльності Національної поліції України : монографія. Львів : ЛьвДУВС, 2017. 212 с.
3. Косюта М.В. Проблеми та шляхи розвитку прокуратури України в умовах побудови демократичної правової держави : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.10 ; Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. Харків, 2002. 33 с.
4. Звонков Є.Є. Категорія «справедливість» як складова права і моралі: теоретико-правовий аспект : дис. ... д-ра філософії (PhD): спец. 081 – право ; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. Київ, 2021. 258 с.
5. Якимчук М.К. Організаційно-правові основи управління в органах прокуратури України : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07 ; НАН України; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. Київ, 2002. 32 с.
6. Кирбят'єв О.О. Професійна деформація особистості працівника правоохоронного органу як причина неналежного виконання своїх обов'язків. *Юридичний вісник*. 2019. № 4. С. 204–210.
7. Парасюк В.М. Професійна етика слідчого органів внутрішніх справ : навч. посіб. Львів : Афіша, 2004.
8. Про Національну поліцію : Закон України від 02.07.2015 № 580-VIII. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text> (дата звернення: 26.03.2023).
9. Про Бюро економічної безпеки України : Закон України від 28.01.2021 № 1150-IX. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1150-20#Text> (дата звернення: 26.03.2023).

10. Про Державне бюро розслідувань : Закон України від 12.11.2015 № 794-VIII. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/794-19#Text> (дата звернення: 26.03.2023).
11. Про Національне антикорупційне бюро України : Закон України від 14.10.2014 № 1698-VII. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1698-18#Text> (дата звернення: 26.03.2023).
12. Про прокуратуру : Закон України від 14.10.2014 № 1697-VII. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18#Text> (дата звернення: 26.03.2023).
13. Кодекс професійної етики та поведінки прокурорів від 27.04.2017. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001900-17#Text> (дата звернення: 26.03.2023).
14. Конституція України : Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 26.03.2023).
15. Костюк В.Л. Процедура застосування дисциплінарної відповідальності прокурора: теоретико-правовий аспект. *Журнал східноєвропейського права*. 2017. № 42. С. 12–20.
16. Кримінальний процес : підручник / Р.І. Благута, Ю.В. Гуцуляк, О.М. Дуфенюк та ін. ; за заг. ред. А.Я. Хитри, Р.М. Шехавцова, В.В. Луцика. Львів : ЛьвДУВС, 2019. Ч. 1. 532 с.
17. Долежан В.В. Кодекс прокурорської етики: яким йому бути? *Прокуратура. Людина. Держава*. 2005. № 12. С. 63–68.
18. Билиця І.О. Професійна етика прокурора : монографія. Одеса : Юрид. л-ра, 2015. 184 с.
19. Про захист суспільної моралі : Закон України від 20.11.2003 № 1296-IV. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1296-15#Text> (дата звернення: 26.03.2023).
20. Про запобігання корупції : Закон України від 14.10.2014 № 1700-VII. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text> (дата звернення: 26.03.2023).
21. Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні : Закон України від 06.09.2012 № 5207-VI. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5207-17#Text> (дата звернення: 26.03.2023).
22. Сайт Кваліфікаційно-дисциплінарної комісії прокурорів. URL: <https://kdkp.gov.ua/news/declaration/339> (дата звернення: 26.03.2023).
23. Кравчук В. Правила професійної етики у діяльності прокурорів. *Публічне право*. 2018. № 4(32).
24. Дисциплінарна відповідальність прокурорів в Україні / О. Банчук, М. Каменєв, Є. Крапівін та ін. Київ : Москаленко О. М., 2019. 140 с.
25. Кодекс суддівської етики від 22.02.2013. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0001415-13#Text> (дата звернення: 26.03.2023).
26. Правила адвокатської етики від 09.06.2017. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0001891-17#Text> (дата звернення: 26.03.2023).
27. Кравчук О., Остащук І. Судові присяги як складник судової символіки. *Юридичний вісник*. 2021. № 1. С. 7–19.
28. Ordonnance n 58-1270 du 22 décembre 1958 portant loi organique relative au statut de la magistrature. *Journal officiel de la Republique Française*. 1958. № 299.
29. Attorney Oath on Admission. United States courts. AO 153. 1996. URL: https://www.uscourts.gov/sites/default/files/ao153_0.pdf (дата звернення: 26.03.2023).
30. Gesetz zur Regelung des Erscheinungsbilds von Beamtinnen und Beamten sowie zur Änderung weiterer dienstrechtlicher Vorschriften. *Bundesgesetzblatt Jahrgang*. 2021. Teil I. Nr. 39. Bonn: 2021.

References:

1. Barabash O. O. Pravosvidomist, pravoporiadok ta zakonnist yak chynnyky pravomirnoi povedinky . *Forum Prava*. 2018. № 3. 6–12 .(in Ukrainian).
2. Yevkhutych, I. M. (2017). Moral i pravo v systemi sotsialnykh uiavlen ta yikh mistse y rol u diialnosti Natsionalnoi politzii Ukrainy [Morality and law in the system of social ideas and their place and role in the activities of the National Police of Ukraine]: monohrafiia. Lviv: LvDUVS (in Ukrainian).
3. Kosiuta, M. V. (2002). Problemy ta shliakhy rozvytku prokuratury Ukrainy v umovakh pobudovy demokratychnoi pravovoi derzhavy [Problems and ways of development of the prosecutor's office of Ukraine in the conditions of building a democratic legal state]: avtoref. dys. ... d-ra yuryd. nauk: 12.00.10 / Nats. yuryd. akad. Ukrainy im. Ya. Mudroho. Kharkiv (in Ukrainian).
4. Zvonkov, Ye. Ye. (2021). Katehoriia «spravedlyvist» yak skladova prava i morali: teoretyko-pravovyi aspekt [The category 'justice' as a component of law and morality]: dys. ... d-ra filosofii: 081 / In-t derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho NAN Ukrainy. Kyiv (in Ukrainian).
5. Yakymchuk, M. K. (2002). Orhanizatsiino-pravovi osnovy upravlinnia v orhanakh prokuratury Ukrainy [Organizational and legal foundations of management in the prosecutor's office of Ukraine]: avtoref. dys. ... d-ra yuryd. nauk: 12.00.07 / NAN Ukrainy; In-t derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho. Kyiv (in Ukrainian).

6. Kyrbatiiev, O. O. (2009). Profesiina deformatsiia osobystosti pratsivnyka pravookhoronnoho orhanu yak prychna nenalezhnoho vykonannia svoikh oboviazkiv [Professional deformation of the personality of a law enforcement officer as a reason for improper performance of one's duties]. *Yurydychnyi visnyk – Legal Bulletin*, 4, 204–210 (in Ukrainian).
7. Parasiuk, V. M. (2004). Profesiina etyka slidehoho orhaniv vnutrishnikh sprav [Professional ethics of investigative bodies of internal affairs]: navch. posib. Lviv: Afisha (in Ukrainian).
8. Pro Natsionalnu politsiyu: Zakon Ukrainy [Law of Ukraine on the National Police] vid 02.07.2015 № 580-VIII. *Baza danykh «Zakonodavstvo Ukrainy»* / VR Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text> (in Ukrainian).
9. Pro Biuro ekonomichnoi bezpeky Ukrainy: Zakon Ukrainy [Law on the Bureau of Economic Security of Ukraine] vid 28.01.2021 № 1150-IX. *Baza danykh «Zakonodavstvo Ukrainy»* / VR Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1150-20#Text> (in Ukrainian).
10. Pro Derzhavne biuro rozsliduvan: Zakon Ukrainy [Law of Ukraine on the State Bureau of Investigation] vid 12.11.2015 № 794-VIII. *Baza danykh «Zakonodavstvo Ukrainy»* / VR Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/794-19#Text> (in Ukrainian).
11. Pro Natsionalne antykoruptsiine biuro Ukrainy: Zakon Ukrainy [Law on the National Anti-Corruption Bureau of Ukraine] vid 14.10.2014 № 1698-VII. *Baza danykh «Zakonodavstvo Ukrainy»* / VR Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1698-18#Text> (in Ukrainian).
12. Pro prokuraturu: Zakon Ukrainy [Law of Ukraine on the Prosecutor's Office] vid 14.10.2014 № 1697-VII. *Baza danykh «Zakonodavstvo Ukrainy»* / VR Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18#Text> (in Ukrainian).
13. Kodeks profesiinoy etyky ta povedinky prokuroriv [Code of professional ethics and conduct] vid 27.04.2017. *Baza danykh «Zakonodavstvo Ukrainy»* / VR Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001900-17#Text> (in Ukrainian).
14. Konstytutsiia Ukrainy [Constitution of Ukraine]: Zakon vid 28.06.1996 № 254к/96-BP. *Baza danykh «Zakonodavstvo Ukrainy»* / VR Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (in Ukrainian).
15. Kostyuk, V. L. (2017). Protsedura zastosuvannya dystsyplinarnoi vidpovidalnosti prokurora: teoretyko-pravovyi aspekt [The procedure for applying disciplinary responsibility of the prosecutor: theoretical and legal aspect]. *Zhurnal skhidnoievropeiskoho prava – Journal of East European Law*, 42, 12–20 (in Ukrainian).
16. Blahuta, R. I., Hutsuliak, Yu. V., Dufeniuk, O. M. ta in. (2019). Kryminalnyi protses [Criminal process]: pidruchnyk. Ch. 1. Lviv: LvDUVS (in Ukrainian).
17. Dolezhan, V. V. (2005). Kodeks prokurorskoj etyky: yakym yomu buty? [Code of prosecutorial ethics: what should it be?]. *Prokuratura. Liudyna. Derzhava – Prosecutor's Office. Man. State*, 12, 63–68 (in Ukrainian).
18. Bylytsia, I. O. (2015). Profesiina etyka prokurora [Professional ethics of the prosecutor]: monohrafiia. Odesa: Yuryd. l-ra (in Ukrainian).
19. Pro zakhyst suspilnoi morali: Zakon Ukrainy [Law of Ukraine on the defense of suspenseful morality] vid 20.11.2003 № 1296-IV. *Baza danykh «Zakonodavstvo Ukrainy»* / VR Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1296-15#Text> (in Ukrainian).
20. Pro zapobihannia koruptsii: Zakon Ukrainy [Law of Ukraine on the prevention of corruption] vid 14.10.2014 № 1700-VII. *Baza danykh «Zakonodavstvo Ukrainy»* / VR Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text> (in Ukrainian).
21. Pro zasady zapobihannia ta protydii dyskryminatsii v Ukraini: Zakon Ukrainy [Law of Ukraine on ambush, intimidation and anti-discrimination in Ukraine] vid 06.09.2012 № 5207-VI. *Baza danykh «Zakonodavstvo Ukrainy»* / VR Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5207-17#Text> (in Ukrainian).
22. Sait Kvalifikatsiino-dystsyplinarnoi komisii prokuroriv [Website of the Qualification and Disciplinary Commission of Prosecutors]. URL: <https://kdkp.gov.ua/news/declaration/339> (in Ukrainian).
23. Kravchuk, V. (2018). Pravyla profesiinoy etyky u diialnosti prokuroriv [Rules of professional ethics in the office of prosecutors]. *Publichne pravo – Public Law*, 4 (32). (in Ukrainian).
24. Banchuk, O., Kameniev, M., Krapyvin, Ye. ta in. (2019). Dystsyplinarna vidpovidalnist prokuroriv v Ukraini [Disciplinary responsibility of prosecutors in Ukraine]. Kyiv: Moskalenko O. M. (in Ukrainian).
25. Kodeks suddivskoi etyky [Code of Judicial Ethics] vid 22.02.2013. *Baza danykh «Zakonodavstvo Ukrainy»* / VR Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0001415-13#Text> (in Ukrainian).
26. Pravyla advokatskoj etyky [Rules of Attorney Ethics] vid 09.06.2017. *Baza danykh «Zakonodavstvo Ukrainy»* / VR Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0001891-17#Text> (in Ukrainian).
27. Kravchuk, O., Ostashchuk, I. (2021). Sudovi prysiahy yak skladnyk sudovoi symvoliky Court oaths as a component of court symbols. *Yurydychnyi visnyk – Legal Bulletin*, 1, 7–19 (in Ukrainian).
28. Ordonnance n 58-1270 du 22 décembre 1958 portant loi organique relative au statut de la magistrature. *Journal officiel de la République Française*. 1958. № 299 (in French).
29. Attorney Oath on Admission. United States courts. AO 153. 1996. URL: https://www.uscourts.gov/sites/default/files/ao153_0.pdf (in English).
30. Gesetz zur Regelung des Erscheinungsbilds von Beamtinnen und Beamten sowie zur Änderung weiterer dienstrechtlicher Vorschriften. *Bundesgesetzblatt Jahrgang*. 2021. Teil I. Nr. 39. Bonn: 2021 (in German).

ЗМІСТ

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

Здреник Іванна Василівна, Шишко Валерій Валерійович, Повалена Мар'яна Василівна ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ МІЖНАРОДНОГО ДОСВІДУ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РЕЛІГІЙНОЇ СВОБОДИ В УКРАЇНІ.....	3
--	---

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

Кучер Віталій Орестович, Парасюк Василь Михайлович, Бориславський Ростислав Андрійович ПРАВОВА ПРИРОДА ЗАХОДІВ ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРИМУСУ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ.....	10
Баранкевич Анна Вікторівна ПРАВО НЕПОВНОЛІТНІХ ОСІБ НА ОBOB'ЯЗКОВУ ЧАСТКУ У СПАДКОВОМУ ПРАВІ КРАЇНИ ЄС – ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ТА ДОСВІД ДЛЯ УКРАЇНИ.....	17
Мельник Андрій Володимирович ПРАВОВА ПРИРОДА СПЕЦІАЛЬНОГО МАЙНОВОГО ПРАВА ІНВЕСТОРА НА ОБ'ЄКТ НЕРУХОМОСТІ, ЯКИЙ БУДЕ СПОРУДЖЕНИЙ В МАЙБУТНЬОМУ.....	26

ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Бутинська Роксолана Ярославівна, Яновицька Анна Віталіївна ЦИФРОВІЗАЦІЯ ТРУДОВИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ: СПЕЦИФІКА ТРУДОВОЇ ЗАЙНЯТОСТІ В РАМКАХ ЦИФРОВОЇ ЕКОНОМІКИ	32
---	----

ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО; АГРАРНЕ ПРАВО; ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО; ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО

Ільків Наталія Володимирівна ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ ОКРЕМИХ ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВИХ ФОРМ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЇХ УДОСКОНАЛЕННЯ.....	40
--	----

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

Ковалів Мирослав Володимирович ПОРУШЕННЯ ЗАКОННОСТІ ПРИ ЗАСТОСУВАННІ ПОЛІЦІЄЮ ЗАХОДІВ АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРИМУСУ.....	48
Середа Валерій В'ячеславович, Єсімов Сергій Сергійович ПОНЯТТЯ МЕХАНІЗМУ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВОПОРЯДКУ ПІД ЧАС ПРОВЕДЕННЯ МАСОВИХ ЗАХОДІВ.....	57
Когут Ярослав Михайлович ПРАВОВІ ТА ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ В ПОЛІЦЕЙСЬКІЙ ДІЯЛЬНОСТІ.....	65

Курляк Мар'ян Дмитрович

ОСОБЛИВОСТІ ТАКТИКИ ДІЙ ПРАЦІВНИКІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ
ПРИ ЗАТРИМАННІ ОСОБИ, ЯКУ ЗАСТАЛИ ПІД ЧАС УЧИНЕННЯ ТЯЖКОГО
АБО ОСОБЛИВО ТЯЖКОГО ЗЛОЧИНУ І ЯКА НАМАГАЛАСЯ ВТЕКТИ.....72

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

Бурда Степан Ярославович

ВИКОНАННЯ ТА ВІДБУВАННЯ ПОКАРАНЬ: КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВІ
ТА КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧІ АСПЕКТИ.....79

Навроцька Віра В'ячеславівна

ЗАКРИТТЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ У ЗВ'ЯЗКУ ЗІ СМЕРТЮ ОСОБИ,
КОТРА ВЧИНИЛА КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВОПОРУШЕННЯ
ЧИ ІНШЕ СУСПІЛЬНО НЕБЕЗПЕЧНЕ ДІЯННЯ.....85

Серкевич Ірина Ростиславівна, Лісіцина Юлія Олександрівна,

Євхутіч Ірина Миколаївна

ТОРГІВЛЯ ЛЮДЬМИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ:
ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЖЕРТВ94

СУДОУСТРІЙ; ПРОКУРАТУРА ТА АДВОКАТУРА

Долинська Марія Степанівна, Дутко Альона Олександрівна

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ВИМОГ ДО КАНДИДАТІВ НА ПОСАДУ СУДДІ:
УКРАЇНА, ПОЛЬЩА ТА КРАЇНИ ЄС.....102

Шемчук Віктор Вікторович

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ПРАВА ТА МОРАЛІ В ДІЯЛЬНОСТІ ПРОКУРОРА.....110

CONTENTS

THEORY AND HISTORY OF THE STATE AND LAW; HISTORY OF POLITICAL AND LEGAL STUDENTS

Zdrenyk Ivanna, Shyshko Valerii, Povalena Mariana

IMPLEMENTATION OF INTERNATIONAL EXPERIENCE IN ENSURING
RELIGIOUS FREEDOM IN UKRAINE..... 3

CIVIL LAW AND PROCESS; FAMILY LAW; INTERNATIONAL PRIVATE LAW

Kucher Vitalii, Parasiuk Vasyl, Boryslavskyi Rostyslav

LEGAL NATURE OF MEASURES
OF PROCEDURAL COERCION IN CIVIL PROCEEDINGS..... 10

Barankevych Anna

THE RIGHT OF MINORS TO THE COMPULSORY SHARE IN THE INHERITANCE LAW
OF EU COUNTRIES – DEVELOPMENT PROSPECTS AND EXPERIENCE
FOR UKRAINE..... 17

Melnyk Andrii

LEGAL NATURE OF THE INVESTOR'S SPECIAL PROPERTY RIGHT
TO THE REAL ESTATE OBJECT THAT WILL BE CONSTRUCTED IN THE FUTURE..... 26

LABOR LAW; THE RIGHT TO SOCIAL SECURITY

Butynska Roksolana, Yanovytska Anna

DIGITALIZATION OF LABOR RELATIONS IN UKRAINE: SPECIFICITY
OF EMPLOYMENT WITHIN THE DIGITAL ECONOMY..... 32

LAND LAW; AGRARIAN LAW; ENVIRONMENTAL LAW; NATURAL RESOURCE LAW

Ilkiv Nataliia

THE PROBLEMS OF IMPLEMENTATION OF CERTAIN ORGANIZATIONAL
AND LEGAL FORMS OF ENSURING ENVIRONMENTAL SAFETY UNDER
THE CONDITIONS OF MARITAL STATE AND PROSPECTS FOR IMPROVEMENT..... 40

ADMINISTRATIVE LAW AND PROCESS; FINANCE LAW; INFORMATION LAW

Kovaliv Myroslav

VIOLATION OF LEGALITY IN THE APPLICATION
OF ADMINISTRATIVE COERCION MEASURES BY THE POLICE..... 48

Sereda Valery, Yesimov Serhiy

THE CONCEPT OF THE MECHANISM FOR ENSURING LAW
AND ORDER DURING MASS EVENTS..... 57

Kohut Yaroslav

LEGAL AND PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF ENSURING HUMAN RIGHTS
IN POLICE ACTIVITIES..... 65

Kurliak Marian

PECULIARITIES OF THE TACTICS OF THE NATIONAL POLICE OFFICERS DURING DETENTION OF A PERSON WHO WAS CAUGHT DURING THE COMMISSION OF A SERIOUS OR PARTICULARLY SERIOUS CRIME AND TRIED TO ESCAPE.....	72
--	----

**CRIMINAL LAW AND CRIMINOLOGY;
CRIMINAL EXECUTIVE LAW**

Burda Stepan

EXECUTION AND SERVING OF SENTENCES: CRIMINAL-LEGAL AND CRIMINAL-EXECUTIVE ASPECTS.....	79
---	----

Navrotskaya Vira

CLOSURE OF CRIMINAL PROCEEDINGS IN CONNECTION WITH THE DEATH OF A PERSON WHO COMMITTED A CRIMINAL OFFENSE OR OTHER SOCIALLY DANGEROUS ACT.....	85
--	----

Serkevych Iryna, Lisitsyna Yulia, Yevkhutych Iryna

HUMAN TRAFFICKING UNDER THE CONDITIONS OF MARITAL STATE IN UKRAINE: PSYCHOLOGICAL FEATURES OF THE VICTIMS.....	94
---	----

JUDICIARY; PROSECUTOR'S OFFICE AND ADVOCACY

Dolynska Maria, Dutko Aliona

COMPARATIVE ANALYSIS OF REQUIREMENTS FOR JUDGE CANDIDATES: UKRAINE, POLAND AND EU COUNTRIES.....	102
---	-----

Shemchuk Viktor

THE RELATIONSHIP OF LAW AND MORALITY IN THE ACTIVITY OF THE PROSECUTOR.....	110
--	-----

НАУКОВИЙ ВІСНИК

ЛЬВІВСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Серія юридична

Випуск 2

Коректор *І. М. Чудеснова*
Комп'ютерне верстання *Н. С. Кузнєцова*

Підписано до друку 03.04.2023 р.
Формат 60×84/8. Гарнітура Times New Roman.
Папір офсет. Цифровий друк. Ум. друк. арк. 14,65. Зам. № 0423/223
Наклад 100 прим.

Надруковано: Видавничий дім «Гельветика»
65101, Україна, м. Одеса, вул. Інглєзі, 6/1
Телефони: +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.